

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНЩИНА В ПЕРІОД
ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН
XVII СТОЛІТТЯ**
(до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)

Хотин
2016

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Ільків М.В., к.і.н., директор Чернівецької філії «ОАСУ» ІА НАНУ, м. Чернівці
Шалаєва І.А., заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Немічева Т.В., учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О., завідувач науково-дослідного відділу ДІАЗ «Хотинська фортеця»

*Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за
достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей*

X852 **Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до
395-річчя Хотинської війни 1621р.)** / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин,
12 жовтня 2016 р.). – Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький, 2016. – 216 с.

У збірнику, присвяченому 395 річниці Хотинської війни 1621 року, вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам’яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ XVII СТОЛІТТЯ.....	4
КОВАЛЕЦЬ Тарас ДЖЕРЕЛО БЕЗ КУПЮР: МАЛОВІДОМА ВЕРСІЯ ДІАРІУША ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р. ПРОКОПА ЗБІГНЄВСЬКОГО	4
ПІДСТАВКА Руслан ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 1672-1699 РОКІВ. ВИЗВОЛЕННЯ ЯЗЛОВЦЯ 1684 РІК. (ІКОНОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА).....	19
АДАМОВИЧ Наталія, БРЕГІН Оксана УЧАСТЬ КНЯЗЯ ХРИСТОФОРА ЗБАРАЗЬКОГО У ВРЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ	28
ПРИШЛЯК Оксана ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1672-1676 РОКІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.....	36
ЮХИМЧУК Мар’яна БЕРЕСТЕЧКО: ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ БИТВ XVII СТОЛІТТЯ	42
ПОЗНЯКОВ Денис ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ ОСМАНІВ У 1621 РОЦІ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЗАГАРБАННЯ ЧИ КАРАЛЬНИЙ ПОХІД?	53
ІВАНОЧКО Василь РОЛЬ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ: ШТЕФАН ВЕЛИКИЙ	66
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФОРТИФІКАЦІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ	72
МАЙБА Ірина ФОРТЕЦЯ У ПІДЗАМОЧКУ – ПРЕКРАСНИЙ ЗРАЗОК МУРОВАНОЇ ФОРТАЛІЦІЇ, ПРИКЛАД ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	72
КОБАСА Галина ІСТОРІЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАМКУ У СЕЛІ ТОКИ ПІДВОЛОЧИНСЬКОГО РАЙОНУ	82
БАЮК Віктор КОЗАЦЬКА КОРЧМА XVII СТОЛІТТЯ З ВОЛИНИ (МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ)	91

ХАРЛАН Олександр ОБ'ЄКТИ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ РЕГЕНЕРАЦІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ОСНОВНИХ РОЗПЛАНУВАЛЬНИХ ВУЗЛІВ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПРИНЦИПІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	101
МИХАЙЛЮК Василь МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІВЦЯХ – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ.....	116
ПРОХНЕНКО Ігор КАХЛІ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ.....	122
САНДУЛЯК Віктор РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ОБОРОННІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я XVII СТ.....	143
РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ХОТИНЩИНИ.....	156
ПИВОВАРОВ Сергій, КАЛІНІЧЕНКО Віталій НАКОНЕЧНИКИ ЛУЧНИХ СТІЛ З МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.....	156
ГРИГА Віктор, КАЛІНІЧЕНКО Віталій ПРЕДМЕТИ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 Р.).....	162
БУЙНОВСЬКА Єлизавета, ІЛЬКІВ Микола АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.....	170
ІЛЬКІВ Марія, ІЛЬКІВ Микола ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОРТАТИВНОГО СОНЯЧНОГО ГОДИННИКА XVII СТ. З ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ.....	179
ОСТАФІЙЧУК Олександр, РУСНАК Олександр СВІДЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРИНЦ МІРЧА» НА ХОТИНЩИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	192
ОСТАФІЙЧУК Олександр ПЕРША ЗНАХІДКА МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	198
ПИВОВАРОВ Сергій, КАЛІНІЧЕНКО Віталій МЕТАЛЕВІ ПРЯЖКИ З РОЗКОПОК ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 2013-2015 РР.....	202
САНДУЛЯК Іван ХОТИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК.....	208

ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ XVII СТОЛІТТЯ

КОВАЛЕЦЬ Тарас
(м. Чернівці)

ДЖЕРЕЛО БЕЗ КУПОР: МАЛОВІДОМА ВЕРСІЯ ДІАРИУША ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р. ПРОКОПА ЗБІГНЄВСЬКОГО

Стаття присвячена маловідомій розширеній версії щоденника Хотинської війни 1621 р. авторства Прокопа Збігнєвського. На відміну від опублікованих копій цього діаріуша, віднайдений текст охоплює значно ширший період часу й опис подій війни Речі Посполитої з Близькою Портою, дає змогу дослідити збір війська польського принца Владислава і рух його до Хотина, окремі моменти взаємодії запорожців і командування польсько-литовського війська тощо. Купюровані фрагменти діаріуша з перекладом їх українською мовою та науковим коментарем публікуються вперше.

Ключові слова: Хотинська війна 1621 р., Річ Посполита, Військо Запорозьке, Прокоп Збігнєвський, публікація джерел.

Хотинська битва 1621 р., у якій взяли участь війська Речі Посполитої та Осаяної Порти, – подія доволі ґрунтовно досліджена в сучасній українській та зарубіжній історіографії. Вона дочекалася як чималої кількості спеціальних студій, так і опублікування великого масиву джерельних матеріалів. Останні допомогли реконструювати не тільки перебіг бойових дій під Хотином, а й різноманітні аспекти щоденного життя вояків, інженерну справу, тактичні прийоми тощо.

Для історіописання Хотинська битва 1621 р. без перебільшення є невичерпною, тому введення до наукового обігу все нових джерельних документів відбувається і досі [3, 4]. Цвіт лицарства Речі Посполитої, зібраний проти турків у обозах під Хотином, охоче вів діаріуші, чимало

з яких дійшли до нашого часу. Добре знаним в історіографії є щоденник Хотинської кампанії авторства Прокопа Збігнєвського. З'явився він друком одним із перших – майже одразу після завершення битви – у листопаді-грудні 1621 р., а його республікація з різних списків була здійснена у 1853 р. водночас у двох археографічних виданнях: у літописі Йоахима Єрлича, підготованому польським істориком Кажімежом-Владиславом Войчіцьким [7, s.7-31], та серед подібних щоденників у збірнику, впорядкованому польським істориком Жеготою Паулі [8, s.42-64]. Останній у вступі зазначив, що «деякі друкарські помилки першотвору були виправлені за сучасною копією цього щоденника, яка збереглася в рукописі». Усе ж місце походження згаданої копії не було вказане. Вишукуючи інформацію про особу автора діаріуша, Ж. Паулі зміг ствердити тільки, що той походив із сандомирської землі та був шляхтичем гербу Нечуя. Також Збігнєвський 1621 р. «служив, як здається, під час походу в ротах лісовчиків» [8, s.IX].

У 1860 р. з'явилася друком чергова версія щоденника з копії, що походила з бібліотеки польського шляхетського роду Баворовських [12, s.387-403]. Нарешті 1916 р. побачила світ інша версія літопису Й. Єрлича, видана українським дослідником Орестом Левицьким [5, с.41-60].

Усі чотири копії щоденника П. Збігнєвського різняться між собою. Відмінності зачіпають навіть хронологічні межі наведених записів: якщо більшість версій обмежувалася періодом від 31 серпня до 8 жовтня (дати укладення мирного договору), то версія С. Журковського завершується на 10 жовтня. Найбільше відмінностей між ними зауважуємо в записах за 31 серпня, 2-4 і 7-8 жовтня.

У фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка нами було виявлено значно ширшу версію щоденника П. Збігнєвського [1], яка охоплює період від 30 липня по 13 жовтня і видається наразі найповнішим списком діаріуша. Метою цієї статті є опублікування разом з перекладом українською мовою, примітками і науковими коментарями купюр попередніх версій за нововіднайденною копією щоденника Збігнєвського.

Міститься їх тут чимало. Особливо ж цінні фрагменти стосуються проміжків часу від 30 липня по 31 серпня і 8-13 жовтня та містять унікальний опис збору війська польського принца Владислава і

просування його до Хотина, взаємодії між запорожцями і польсько-литовським командуванням, змалювання переговорів союзників із турками, процесу відведення військ після укладення миру. Зустрічаємо також цікаві епізоди мікроісторії: наприклад, зображення торгівлі між ворожими арміями, котра, як виявляється, тривала ще від 5 жовтня.

Віднайдене джерело дозволяє переглянути гіпотезу Ж. Паулі про особу самого П. Збігнєвського. Зміст цієї розширеної версії вказує на сталу прив'язаність автора діаріуша до принца Владислава (впритул до спостереження перебігу герців із турками пажів принца, наприклад, якогось Закшовського 3 вересня), що фактично заперечує причетність Збігнєвського до лісовчиків, котрі стояли під Хотиною своїм обозом і трималися окремо від польсько-литовського та запорозького війська.

Публіковане джерело є польськомовним. Текст осучаснено згідно з усталеною інструкцією для видання такого типу історичних джерел [15], а також із наслідуванням методики, застосовуваної в подібних сучасних археографічних публікаціях [див., наприклад, 6, 10]. Для зручності сприйняття тексту здійснено переділ речень. Сумнівно прочитані та перекладені фрагменти акцентовано знаком [?], а розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, ключових для розуміння думки, подано у квадратних дужках. Номери сторінок оригіналу зазначені курсивом та жирним шрифтом у квадратних дужках. Використано деякі скорочення (JM – jego mość, p. – pan; ЙМ – його милість, п. – пан).

Diariusz ekspedycji królewicza JM polskiego Władysława przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu i hanowi tatarskiemu w osobach swych na wojnie będących w Wołoszech pod Chocimiem roku 1621 [фрагменти]

[1] 30 julii. Królewicz JM z obozu, który się ściagał pod Zimną Wodą, miła ode Lwowa, przyjechał do Lwowa. Z nim przyszło Kozaków p. Dzierzka Tatarów koni 100, p. Gniewosza koni 100, rajtarów p. Dynofowych koni 200, piechoty p. Kochanowskiego 300, królewicza JM 300, niemieckiej piechoty in genere 3 000, usarzów królewicza JM, których rotmistrzem p. Marcin Kazanowski 400 koni. P. wojewoda ruski z powiaty różnymi i p. starosta lwowski witali królewicza JM w polu, potem rada i mieszczanie lwowscy.

3 augusti. Tamże przyszło Niemców do obozu pod miasto p. Wejherowych 3 000, dział piętnaście królewicza JM, które przyprowadził Bartoszowski, pieszy rotmistrz.

5 augusti. Monstrowała się piechota węgierska p. Kazanowskiego w Rynku lwowskim.

14 augusti. Wyjeżdżał królewicz JM ze Lwowa ze wszystkimi swoimi ludźmi, którzy przy boku jego byli. Tam rota przyszła p. sochaczewskiego, marszałka królewicza JM, 150 koni. Stał pod Biłką mil pół trzeje ode Lwowa. Królewicza JM tamże nowina przyszła, że wojsko nasze przepравиło się przez Niestr pod Chocim do obozu. Znowu wiadomość przyszła, że Kozacy zaporowscy, których do [1v] Wołoch poszło 6 000, Sorokę wysiekli.

17 augusti. Gdy królewicz JM w Oleszku był u p. wojewody ruskiego, tam nowina przyszła, że pobito Szysza Wołowskiego, który rozbijał i szkody wielkie czynił.

26 augusti. Stał królewicz JM nade wsią p. Simona Kopyczyńskiego, gdzie mu zaszła drogę rota p. Niemiry, kasztelana podlaskiego, koni 100 usarzów.

Nazajutrz, [27 augusti], pod Probużnym przyszedł księżę Janusz Wiśniowiecki młody z poczem swym 60 koni usarzów dobrych.

29 augusti. Pod Kamieniec Podolski przyszedł z uszykowanym wojskiem dla szpiegów. Tam przyszło 100 koni usarza powiatowego p. Zalewskiego.

Stamtąd die 30 augusti ruszył się taborem królewicz JM nad Niestr pod Chocim, do wielkiego obozu, który stał na tamtej stronie Niestru. Tu stał pod Żwańcem, miasteczkiem p. Kalinowskiego, przy którym jest i zameczek murowany. Tego dnia Tatarów 5 000, podstąpiwszy pod obóz panów hetmanów, wzięli koni kilkadziesiąt i Lisowczyków kilku posiekli, których dwóch prawie w bramie obozowej zabito i kilku pojmano. Skoro z działa uderzono, wojsko zaraz w sprawie stanęło i w pole wyszło, ale Tatarowie zaraz puciekali.

Tegoż czasu Sahajdaczny, jadąc z obozu naszego we dwóchset koni do obozu swego, Kozaków zaporowskich, zbłądził i zajechał do obozu tatarskiego, gdzie poznawszy nie swych, mężnie przez wszystek obóz tatarski z małą szkodą swą w ludziach ranny uszedł.

31 augusti. Królewicz JM kazał się rotom przeprawować przez Niestr, a piechocie węgierskiej wprzód. Też nocy przepравиło się piechoty niemieckiej 3 000 cicho, nie bębniąc [...].

2 septembris [...]. Tegoż dnia rano bardzo wielkie wojsko tureckie przyszło nad Niestr, mniej niż pół [2v] mili od obozu naszego [...].

[3] 3 septembris [...]. P. Gniewosz z chorągwią swoją kozacką, na Tatary za obóz wypadłszy, mężnie się z nimi ścierał, gdzie brat jego p. Krzysztof, mężnie się uganijając, od pogan posieczony umarł z żałością wojska wszystkiego [...].

[3v] Z wojska panów hetmanów p. Wieszczycki, porucznik p. Poznańskiego, zginął, i Wermunt, porucznik pieszy. P. Zakrzowski, pokojowy królewicza JM, mężnie się na harcach pobiwszy, z rannym koniem pod sobą i postrzelony w nogę uszedł. Tego dnia odjęli Kozacy Turkom cztery działa wielkie [...].

4 septembris. Wojsko królewicza JM przeprawowało się przez Niestr promami, bo mostu prędko dla niedostatku drzewa zrobić nie mogli. Rano, jako mgła spadła, Turcy pomknęli obóz swój bliżej jeszcze naszego. Wielkim tedy impetem na Kozaki natarli i z działa bić okrutnie poczęli. Kozacy też odstrzelowali [się] i z działa także bardzo Turki razili i szkodzili. Było tej potrzeby przez cały dzień nieprzestannie, nacierając obydwie strony na się. Mieli jednak Kozacy posiłek od nas – piechotę niemiecką [...].

[4] By byli panowie hetmani, nie obawiając się zasadek postronnych, posłali kilka tysięcy jazdy w ten czas, pewnie by byli wszystek obóz pogański wzięli. Turcy pomknęli obóz swój nazad, nie wiedzieć dla jakiej przyczyny [...].

[4v] 6 septembris. Przeprawuje się jeszcze wojsko nasze przez Dniestr z wielkim pośpiechem, bo Kozacy zaporowscy bardzo nalegają p. hetmana, aby prędko z pogaństwem uczynił rozprawę, gdyż oni mało nie od wszystkich odpadli koni i sami bardzo głodni dla niedostatku traw i owsów. Ratował trochę żywności p. hetman Kozaków, mianowicie owsem i sianem, uprosiwszy z różnych pułków swych żywności, żeby dłużej trwali, ażby się wojsko przez Dniestr przepравиło i coniunitis viribus szli przeciwko temu poganowi [...].

7 septembris. Most stanął na Dniestrze, po którym tym prędej wojsko królewicza JM przechodziło, bo przewożąc się, dla wielkiego ciśnienia i zbytniego wiatru siła ludzi tonęła, a najwięcej Niemców [...].

[5] [У бою із турками з хоругви п. Рудоміни загинули] p. Mogilnicki, Cudowski, Wielicki, Wojna, p. Tyszkiewicz, Bykowski, Opowski [...].

[5v] 8 septembris. Przyszła rota do obozu naszego [h]usarska księcia Radziwiłła [...].

9 septembris. Ostatek wojska naszego przeprowiło się przez Niestr [...].
[Турки атакували козаків, однак втратили до двох тисяч людей], bo i roty dwie Lisowczyków, skoczywszy między nie, ręcznymi broniami szkodę w nich wielką uczynili [...].

[6] 11 septembris. Trwoga dwie godziny na[d świtem] w obozie naszym była. Wszystkie wojsko w sprawie było, stanąwszy; potem zaś do wałów z chorągwiemi [iść] kazano. Turcy według swego zwyczaju następowali z janczarami na tabor kozacki, jednak [Kozacy] mężnie odpór im dali. Przeprowili poganie za Dniestr działek kilka niewielkich i strzelali na tabor kozacki, ale nie bardzo szkodzili. Tego dnia pojmał nasz Węgrzyn Tatarzyna, który powiedział, że Kantymir poszedł z ludzi do Polski, a chan wielki, zabiwszy hospodara wołoskiego, poszedł ze 20 tysięcy wojska z obozu, czemu nie do końca wierzono.

Tego dnia nad samym wieczorem kazano zatoczyć dział dwie [!] niemałych na górę od stanowiska panów Sieniawskich nad Niestr, które książe Czartoryski sam rychtował przeciwko działkom tureckim na drugiej stronie będącym, z których jako kilka razy uderzono, porwawszy z sobą działka, prędko ustąpili.

Tegoż dnia Kozacy w kole swym sprzysięgli się na szable Lachów nie odstępować do gardła i Polakom tego poganina dopomóc [zwalczyć], których panowie hetmani za szkody w koniach popadłe dać Rzeczypospolitej pieniędzy 20 000 złotych, i królewicz JM zaraz dał im pieniędzy swoich własnych.

Tejże nocy z rady ich mościów panów hetmanów wojsko kozackie i piechoty niemieckiej z węgierską 10 000 już resolute nastąpić mieli na obóz pogański, by im był deszcz gęsty z czarnej chmury przed świtaniem samym, gdy się to najlepiej dziać miało, nie przeszkodził, zaczym nazad się wrócić i tych zamysłów zaniechać im przyszło [...].

[6v] 12 septembris. Od tego dnia najbardziej p. Chodkiewicz, hetman wielki, chorować zaczął [...].

14 septembris [...]. Niepodobna rzecz do wypisania, z jaką żałością wszystko wojsko, dowiedziawszy się o tym, tego żalowali, bo ten poganin w takiej trwodze był, że już myśli[a] kilka razy uciekać. Wojsko zaś w długim oblężeniu koni przez głód postradawszy, szkód sobie znacznych z odwagą zdrowia swego na pogańskim wetować mieli wojsku, drudzy zaś z płaczem patrząc, jako pogaństwo na drugiej stronie Niestru, w ziemi naszej

niesłychane szkody poczyniwszy, plon i zdobycz liczyli, sarkali na takie rządy panów hetmanów, i niektórzy komisarze toż rozumieli, że tak prędko wojsko znędzione, walnej bitwy z poganinem nie miawszy, [7] zostało.

Niepocieszna to tedy wojsku wszystkiemu sprawa była, że do tego poganina z kondycjami o pokoju posły wysłali. Smutne towarzystwo, nieochotne wojsko, zarzekanie się w prywatnych posiedzeniach więcej nie służyć, by największa Rzeczypospolitej potrzeba była [...].

[7v] 17 septembris [...]. Towarzystwa niemało z obozu uszło dla głodu, w oblężeniu niedziel trzy będąc. Chleba, ani piwa i owsa nie było, jeśli kto dostał, tedy [za] złoty chleba [...].

18 septembris [...]. W nocy Kozaków 1 000 nad rozkazanie i wiadomość asaulów i z starszymi, z biedy i nędzy swej, odważywszy się, poszli w tabor turecki, którego sztuka niemała wydała się była ku taborowi kozackiemu, kiedy szable dobytej nie widziawszy, na pogany śpiące trafili. Bili, rzezali według myśli swej, jednych tam pobili, drugich bardzo mało w dalszy tabor uciekło; i tak, cicho nazad wyszedłszy, wielką zdobycz rzeczy tureckich odnieśli, wielbłądów samych 30, koni, rzędów i innych rzeczy niemało [...].

[9] 24 septembris [...]. Nasi ludzie, co pod Kamieńcem stali z kapitanem pieszym i posłanym od nas do nich Kosakowskim, niemało plonu Tatarom odjęli i ich samych nabili [...].

[9v] 27 septembris [...]. Królewicz JM począł wzmagać z choroby i wychodzić do kościoła na mszę. Regiment też wojskowy już tylko jednego hetmana był [...].

28 septembris [...]. [Турки привезли] dział polnych niemałych sztuk 25, a burzących dwie [...].

[10v] [Турків] do kilku tysięcy w ten dzień ubito [...].

29 septembris. Dzień świętego Michała bardzo pogodny i wesoły, i pokój od Turków, czy dla sfatygowania wczorajszego, czyli też już nadzieję stracili o dobytciu obozu naszego [...].

[11] 1 octobris. [Посланці від донських козаків] ofiarowali się, że ich jest dwadzieścia tysięcy, pod Kamieńcem na tę niedzielę przyszłą stanąć mają.

2 octobris. Pokój był na okopy nasze od pogaństwa [...].

3 octobris. Cicho także [...].

4 octobris [...]. Powiedzieli nasi, że mieli audiencję z baszami tureckimi. Radzi [Turcy] pokoju i chcą go stanowić, tylko nie wiemy jeszcze, jak długo; nasi chcą, aby był wieczny. Strwożony ten poganin był bardzo i na

wszystko, podobno, pozwoliłby był. I odszedłby już był sam cesarz, tylko że nie wiedział sposobu uczciwego. W małej kupie niebezpieczno, wielką za się [?] z sobą wziąć, a tabor ogolić w tąż, zgoła rad by był zgoła tym traktatom.

5 octobris. [Посланці до турків поїхали з умовами від польських кomicapiv], zaczym pokój był i żadnego strzelania ani wycieczek nie było. Chodzili nasi do nich, kupując, kto za co miał; to jedna ciężka była [sprawa], że na tamtej stronie Dniestru Tatarowie naszych [11v] łapali i rwali [...].

8 octobris. Jeszcze się spólnie traktaty odprawowały. W nocy po wytrąbieniu już hasła trwoga u nas urosła z tej miary, że Turcy na triumf gęsto strzelali, czego nasi, nie zaraz zrozumiawszy, Kozacy też bardzo gęsto poczęli strzelać, a nasi zatem do wałów skoczyli, co potem w godzinę ucihło.

9 octobris. Jeździli nasi do Turków, rozmaicie handlując z nimi, ale Turcy, będąc daleką wojną zwleczeni, nie bardzo byli do handlów ochotni. Nasi też przez pięć niedziel ciężkim oblężeniem i niesłychanymi chorobami wyiskrzeni, pieniędzy nie mieli, dostał jednak pięknych rzeczy u nich i niedrogo, kto nie miał monety, o którą trudno było w obozie. Czekali tylko z obu stron dokończenia tych traktatów, szczęśliwym się każdy zowiąc, gdy z tej obsidii i z pośrodku pogaństwa zdrowo wynidzie. Niesmaczne to było tego pokoju postanowienie tym, którzy nie mieli gdzie konia rozsiodłać, bo się zaraz z kupy rozjeżdżać kazano.

10 octobris. Teżże nocy ruszył się obóz turecki ku domowi i bardzo gęsto poszedł. Tego dnia wprowadziliśmy posła tureckiego do naszego obozu dosyć świetnie i ozdobnie. Nasze się też wozy przeprowowały przez most, jako kto mógł.

11 octobris. Już doskonale traktaty z obydwu stron stanęły. Wojsko też tureckie tej nocy dobrze ustąpiło i poszło dalej. [12] Tatarowie jednak ostatek naszych, co się nieporządnie w małym taborze do Polski puszczali, bardzo rwali i zabijali.

12 octobris. Przeprowuje się wojsko nasze, jako kto może. Tego dnia wozów naszych kilkadziesiąt skarbowych towarzyskich, co na most turecki przejeżdżali, Tatarowie z Turkami, napadłszy, posiekli, czeladź i wozy pożakowali, bo się w nocy nieporządnie przeprowowały.

13 octobris. Już się wszystko wojsko nasze na głowę ruszyło na most turecki do przeprowy i tegoż dnia przeprowiło się. Odpoczywał król-wicz JM przez tydzień w Kamieńcu, aby sobie wytchnął z tamtych

нiewiczасów wołoskich. Wojsko wszystko różnymi miejscami poszło i rozwinęło się.

I taki był koniec tej експедиції. Było wojska naszego na pierwszym wstępie do popisu z Kozakami zaporowskimi do 60 000, a przez niedziel sześć tak wszystko zniszczało, że większa połowica chorągwi piechotą wyszła na włość, bo konie jedne dla głodu powyzdychały, drugie od Tatarów z pacholikami, gdy po trawę i dla żywności jeździli, pobrane. Żołnierze zaś sami gęstymi chorobami bardzo znędzeni i zniszczeni zostali.

Переклад

Щоденник походу польського принца ЙМ Владислава проти Османа, турецького імператора, і татарського хана, котрі особисто були на війні у Волощині під Хотиним 1621 року [фрагменти]

30 липня. ЙМ принц із обозу, який збирався під Зимною Водою, за милю від Львова, приїхав до Львова. Із ним прийшло козаків п. Джержка кінних татар 100, п. Гневоша кінних 100, рейтарів п. Денхофа 200, піхоти п. Кохановського 300, принца ЙМ 300, німецької піхоти загалом 3000, гусарів принца ЙМ, ротмістром яких був п. Марчін Казановський, 400. П. руський воевода із різними повітами і п. львівський староста вітали принца ЙМ в полі, потім рада і львівські міщани.

3 серпня. Там само прийшло під місто до обозу німців п. Вейхера 3 000, п'ятнадцять гармат принца ЙМ, котрі привів Бартошовський, ротмістр піхоти.

5 серпня. Муштрувалася угорська піхота п. Казановського на львівському Ринку.

14 серпня. Виїжджав принц ЙМ зі Львова з усіма своїми людьми, котрі при ньому були. Там рота прийшла п. Сохачівського, маршалка принца ЙМ, 150 вершників. Став над Білкою, півтредя милі від Львова. До ЙМ принца там же новина прийшла, що наше військо переправилося через Дністер під Хотин до обозу. Ще одне прийшло повідомлення, що козаки запорожці, котрих у Волощину прийшло 6 000, Сороку висікли.

17 серпня. Коли принц ЙМ був в Олешку у п. руського воеводи, там новина прийшла, що побито Шиша Воловського, котрий чинив розбої і шкоди великі.

26 серпня. Став принц ЙМ біля села п. Шимона Копичинського, де на тій же дорозі стрілася йому рота п. Немири, підляського каштеляна, 100 гусарів.

Наступного дня, [27 серпня], під Пробіжною прийшов князь Януш Вишневецький молодший із почтом своїм із 60 добрих гусарів.

29 серпня. Під Кам'янець-Подільський прийшов із вишикуванням через шпигунів військом. Там прийшло 100 повітових гусарів п. Залевського.

Звідти дня 30 серпня рушив табором принц ЙМ до Дністра під Хотин, до великого обозу, який стояв на протилежному боці Дністра. Тут зупинився під Жванцем, містечком п. Калиновського, при якому є невеликий мурований замок. Того дня 5 000 татар, підступивши під табір панів гетьманів, узяли кількадесять коней і кількох лісовчиків посікли, з яких двох убито майже в обозовій брамі і кількох піймано. Як тільки з гармати вдарили, військо відразу ж вишикуване було і в поле вийшло, але татари одразу повтікали.

У той же час Сагайдачний, ідучи із нашого обозу із двомастами вершниками до обозу свого, запорозьких козаків, заблудився і заїхав до татарського обозу, де, упізнавши, що не свої, мужньо через увесь татарський обоз із малою шкодою у своїх людях поранений втік.

31 серпня. Принц ЙМ наказав ротам переправлятися через Дністер, а насамперед угорській піхоті. Тієї ж ночі переправилося 3 000 німецької піхоти тихо, без бою в бубни [...].

2 вересня [...]. Того ж дня рано дуже велике турецьке військо прийшло над Дністер, менше, ніж за півмилі від нашого обозу [...].

3 вересня [...]. П. Гневош із своєю козацькою хоругвою, на татар за обоз вийшовши, мужньо із ними бився, де його брат п. Кшиштоф, мужньо із ними змагаючись, посічений поганами умер із жалем всього війська [...].

Із війська гетьманів п. Вещицький, поручник п. познанського, загинув, і Вермунт, поручник піхоти. П. Закшовський, паж принца ЙМ, мужньо бившись на герцях, із пораненим конем під собою і сам поранений в ногу втік [до табору]. Того дня відбили козаки у турків чотири великі гармати [...].

4 вересня. Військо принца ЙМ переправлялося через Дністер поромами, бо мости через нестачу дерева не могли зробити. Рано, як зійшов туман, турки підвели свій обоз ближче до нашого. Із великим натиском тоді вдарили на козаків і з гармат сильно почали бити. Козаки теж відстрілювалися і також з гармат турків дуже бити почали. Тривала

та битва увесь день безперестанку, обидві сторони атакували одна одну. Мали однак козаки від нас підмогу – німецьку піхоту [...].

Якби були пани гетьмани, не остерігаючись засідок супротивника, послали у той час кілька тисяч кінноти, напевно, були би весь поганський обоз взяли. Турки перенесли свій обоз назад, невідомо з якої причини [...].

6 вересня. Переправляється ще військо наше через Дністер із великим поспіхом, бо козаки запорожці дуже тиснуть на п. гетмана, щоби швидко із поганством вчинив розправу, бо ж вони мало не всіх позбулися коней і самі дуже голодні через нестачу трав та вівса. Рятував фуражем тоді козаків п. гетьман, а саме вівсом і сіном, упросивши з різних полків своїх провізії, щоб довше трималися, аж би військо через Дністер не переправилося і спільними зусиллями йшли на того поганина [...].

7 вересня. Став міст на Дністрі, по якому військо принца ЙМ швидко переходило, бо, перевозячись, через велику тісняву і сильний вітер сила людей тонула, а найбільше німців [...].

[У бою із турками з хоругви п. Рудоміни загинули] п. Могильницький, Цудовський, Веліцький, Война, п. Тишкевич, Биковський, Оповський [...].

8 вересня. Прийшла до нашого обозу гусарська рота князя Радзивілла [...].

9 вересня. Залишок нашого війська переправився через Дністер [...].

[Турки атакували козаків, однак втратили до двох тисяч людей], бо їх і дві роти лісовчиків, увірвавшись поміж них, врукопаш велику шкоду в них учинили [...].

11 вересня. Тривога за дві години перед [світанком] у нашому обозі була. Все військо вишикуване стало; потім же до валів із прапорами [йти] наказано. Турки своїм звичаєм наступали із яничарами на козацький табір, однак [козаки] їм мужньо опір вчинили. Переправили погани за Дністер кілька невеликих гарматок і стріляли по козацькому табору, але не дуже шкодили. Того дня спіймав наш угорець татарина, який розповів, що Кантимир пішов із людьми до Польщі, а великий хан, убивши молдавського господаря, пішов із 20 тисячами війська з обозу, чому не до кінця вірили.

Того дня перед самим вечором наказано заточити дві немалі гармати на горі від розташування панів Сенявських над Дністер, які князь

Чарторийський сам налагоджував проти гарматок турецьких, що на іншому боці були, з яких як тільки кілька разів ударили, захопивши із собою гарматки, швидко відступили.

Того ж дня козаки у своєму колі присягнули на шаблі від ляхів не відступати до смерті і полякам тих поган допомогти [перемогти], котрим пани гетьмани за шкоди у конях, що попадали, дали грошей Речі Посполитої 20 000 злотих, і принц ЙМ одразу ж дав їм гроші свої власні.

Тієї ж ночі з поради їх милостей панів гетьманів козацьке військо і піхоти німецької та угорської 10 000 вже рішуче мали наступати на поганський обоз, якби їм був сильний дощ із чорної хмари перед світанком самим, коли те найкращим чином мало діялися, не перешкодив, після чого назад повернутися і відмовитися від тих задумів їм довелося [...].

12 вересня. Із того дня найбільше п. Ходкевич, великий гетьман, хворіти почав [...].

14 вересня [...]. Не можна описати, із якою жалістю все військо, довідавшись про те, шкодували, бо той поганин у такій тривозі був, що вже думав кілька разів утікати. Військо же під час довгої облоги через голод коней втративши, за свої значні шкоди, наражаючи здоров'я, мало помститися на ворожому війську, інші ж, із плачем дивлячись, як поганство на іншому боці Дністра, у нашій землі зробивши нечувану шкоду, полон і здобич рахувало, бурчали на таке керівництво панів гетьманів, і деякі комісари те ж розуміли, що так швидко військо виснаженим стало, вальної битви із поганином не маючи.

Непотішна це тоді для всього війська справа була, що до тих поган із умовами миру послали вислали. Сумне товариство, знеохочене військо, зарікання у приватних нарадах більше не служити, хоч би найбільша того була потреба Речі Посполитої [...].

17 вересня [...]. Товариства немало із обозу пішло через голод, будучи в облозі три тижні. Ні хліба, ні пива, ані вівса не було, якщо хто діставав, то [за] злотий хліба [...].

18 вересня [...]. Вночі козаків 1 000, попри наказ і без відома осавулів та старших, з біди та виснаженості, набравшись відваги, пішли у турецький табір, якого немала частина виступала в бік козацького табору, коли, витягнутої шаблі не бачачи, на поган сплячих натрапили. Били, різали, як їм хотілося, одних там побили, інших дуже мало у табір, що стояв далі, втекло; і так, тихо назад пішовши, велику здобич

із турецьких речей мали, верблюдів 30, коней, зброї та інших речей немало [...].

24 вересня [...]. Наші люди, котрі під Кам'янцем стояли із капітаном піхоти і посланим від нас до них Косаковським, немало полону у татар відбили і самих набили [...].

27 вересня [...]. Принц ЙМ почав одужувати і виходити до костюлу на Службу Божу. Також влада військова тільки в одного гетьмана була [...].

28 вересня [...]. [Турки привезли] польових гармат немалих штук 25, а важких дві [...].

[Турків] до кількох тисяч того дня убито [...].

29 вересня. День святого Міхала був дуже погідний і веселий, і мир з турками був чи то через вчорашнє напруження, чи ж через те, що вони вже втратили надію здобути наш обоз [...].

1 жовтня. [Посланці від донських козаків] повідомляли із готовністю служити, що є їх двадцять тисяч, до Кам'янця на наступному тижні прийти мають.

2 жовтня. Мир був на наші окопи від поганства [...].

3 жовтня. Також тихо [...].

4 жовтня [...]. Сказали наші, що мали аудієнцію у турецьких пашів. [Турки] раді миру і хочуть його укласти, тільки ще не знаємо, як надовго; наші хочуть, щоби був вічний. Дуже стривожені ці погани були і на все, схоже, погодилися б. І сам імператор пішов би вже був, тільки не знав якогось способу, щоб зберегти честь. У малій купі небезпечно, велику ж із собою взяти [?], то тією ж табір оголить, цілком би радий був тим переговорам.

5 жовтня. [Посланці до турків поїхали з умовами від польських комісарів], після чого мир був і ніякого стріляння, ані вилазок не було. Ходили наші до них, купуючи, хто за що мав, одна тільки проблема була, що на іншому боці Дністра татари наших ловили і гнали [...].

8 жовтня. Ще відбувалися взаємні переговори. Уночі після того, як вже висурмили гасло, тривога у нас піднялася з тієї причини, що турки на тріумф дуже стріляли, що наші козаки, не одразу зрозумівши, теж сильно стріляти почали, а потім наші до валів кинулися, що потім через годину затихло.

9 жовтня. Їздили наші до турків, різним торгуючи з ними, але турки, стягнуті далекою війною, не дуже були до торгів охочі. Наші

теж упродовж п'яти тижнів важкою облогою і нечуваними хворобами виснажені [?] грошей не мали, однак дістав гарних речей у них і недорого, хто не мав монет, з якими було сутужно в обозі. Чекали тільки з обох сторін закінчення тих переговорів, кожен називав себе щасливим, бо ж з тієї облоги з-посеред поганства цілим вийде. Несмачним була постанова того миру тим, котрі не мали де коня розсідлати, бо одразу ж із купи роз'їжджатися наказували.

10 жовтня. Тієї ж ночі рушив турецький обоз додому і дуже густо пішов.

Того дня ми ввели турецького посла до нашого обозу досить розкішно і оздобно. Наші вози теж переправлялися через міст, як хто міг.

11 жовтня. Вже остаточна домовленість із обидвох сторін настала. Також турецьке військо тієї ночі значно відступило і пішло далі. Татари, однак, частину наших, котрі у малому таборі до Польщі рушали, дуже рвали і убивали [наших].

12 жовтня. Переправляється військо наше, як хто може. Того дня наших скарбових возів товариства, що міст турецький проїжджали, татари із турками, напавши, посікли, челядь і вози пограбували, бо вночі не в порядку переправлялися.

13 жовтня. Вже все наше військо поголовно рушило на міст турецький переправлятися і того ж дня переправилося. Відпочивав принц ЙМ упродовж тижня у Кам'янці, щоб відійти від тих волоських напружень. Військо все по різних місцевостях пішло і розтягнулося.

І такий був кінець тієї експедиції. Було війська нашого, коли перший раз заходило до перепису, із козаками запорозькими до 60 000, а за шість тижнів так все виснажилось, що більша половина хоругв пішо вийшла на волость, бо коні одні через голод поздыхали, інші татарами і пахолками, коли за травою і провізією їздили, позабирані. Жовніри ж самі через часті хвороби дуже ослаблі та виснажені стали.

Джерела та література:

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. – Ф. 45. Архів Дідушицьких. – Ч. 1. Рукописи Бібліотеки Потужицької Дідушицьких. – Спр. 514. Diariusz ekspedycji królewicza JM polskiego Władysława przeciwko Osmanowi

cesarzowi tureckiemu i hanowi tatarskiemu w osobach swych na wojnie będących w Wołoszech pod Chocimiem roku 1621. – 12 арк.

2. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu. – Sygn. 139. Materiały historyczne w odpisach dotyczące wypadków w Polsce w latach 1605-1628. – 413 k.

3. Сас П. Хотинська війна 1621 року / Петро Сас. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2012. – 526 с.

4. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу / П. Сас, Г. Кіркене. – К., 2011. – 216 с.

5. Южнорусские летописи / ред. О.И. Левицкий. – К., 1916. – 456 с.

6. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. – Kraków, 2005. – 775 s.

7. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. K. W. Wójcicki. – Warszawa : Drukarnia Wienhoiebera, 1853. – 213 s.

8. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621 / red. Ż. Pauli. – Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1853. – 184 s.

9. Przylęcki S. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / oprac. S. Przylęcki. – Lwów, 1842. – 452 s.

10. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651) / red. M. Nagielski. – Warszawa, 1999. – 431 s.

11. Żojdź K., Hundert Z. Komput chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej / Karol Żojdź, Zbigniew Hundert // Studia nad staropolską sztuką wojenną / red. Z. Hundert. – Oświęcim, 2013. – Т. 2. – S. 245-257.

12. Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego / Stanisław Żurkowski. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1860. – 403 s.

13. Podhorodecki L. Chocim 1621 / Leszek Podhorodecki. – Warszawa, 2008. – 184 s.

14. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej 1621 r. / Józef Tretiak. – Lwów, 1889. – 238 s.

15. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953. – 65 s.

16. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / oprac. K. Przyboś. – Wrocław i in. : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987. – 415 s.

ПІДСТАВКА Руслан
(м. Збараж)

**ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 1672-1699 РОКІВ:
ВИЗВОЛЕННЯ ЯЗЛОВЦЯ 1684 РІК.
(ІКОНОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА)**

В статті проведено історіографічний та іконографічний аналіз матеріалів стосовно історії с. Язловець Бучацького району Тернопільської області в контексті польсько-турецької війни в другій половині XVII ст. Встановлено атрибути, місце перебування картини «Визволення Язловця 1684 р.» та її авторство. Досліджено мемуари замовника полотна, учасника зазначеної битви, французького артилериста Філіпа Дюпонта. Зображені архітектурні споруди мілітарного, сакрального та житлового типу можуть розглядатися як існуючі на той час, однак, їх зовнішній вигляд та форма не завжди відповідають історичній правді.

Ключові слова: Язловець, Жан-Батист Мартін, Філіп Дюпонт, П'єр-Деніс Мартін, картина, Шлясхайм.

Дослідження історії та архітектури сучасного с. Язловець Бучацького району Тернопільської області, а колись потужного укріпленого міста Поділля, є важливим фактором розвитку туризму регіону. Цьому питанню приділялася увага, як зарубіжних дослідників (С. Баронч [9], М. Бжишкян [1], В. Григорян [3], О. Осіп'ян [5], О. Халпахчян [8], Б. Гверкен [10], А. Чоловський), так і українських вчених (Я. Дашкевич [4], М. Гайда [2], О. Рибчинський [7], Р. Підставка [6]).

Найбільша увага дослідників була приділена історії та архітектурі ключової оборонної споруди Язловця – фортеці-замку XIII-XVIII ст., на прикладі якого можна прослідкувати, практично, всі будівельні етапи розвитку мілітарної архітектури. Протягом майже трьохсот років ніхто не міг взяти штурмом твердиню, яку в свій час називали «Ключем Поділля».

Однак, під час польсько-турецької війни 1672-1699 рр. протягом тривалого періоду (1672-1684 рр., з невеликою перервою) Язловецький замок і місто було захоплено спочатку пашею міста Адени – Хусейном, а згодом – бейлербеєм Дамаску, пашею Алеппо, зятем султана Мехмеда IV – «Товстуном» Ібрагімом Шишманом. 27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-османсько-татарська армія, яку очолювали

османський султан Мехмед IV, кримський хан Селім I Герай та гетьман Дорошенко, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила в Галичину. В 1683 р. краківський каштелян Аджей Потоцький робить невдалу спробу здобуття Язловця, а з вересня 1684 р. розпочинається компанія під керівництвом Яна III Собеського по визволенню містечка.

Оскільки, ключова оборонно-фортифікаційна споруда Язловця – Верхній замок XIII-XVII ст. з 2008 року входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», то наша увага до історії містечка і замку є цілком закономірною. Метою даного дослідження є аналіз подій, що передували штурму та визволенню Язловця польськими військами у 1684 р. на снові іконографічного та текстового матеріалу того часу.

Досліджуючи іконографічні матеріали, що стосуються замку у Язловці, Богдан Гверкен під рисунком № 2 наводить фрагмент картини Ж.Б. Мартіна «Замок Язловецький в часі облоги в 1684 р.», що знаходиться у збірках Державної картинної галереї в Монахіїм. Як зазначає автор, вперше згадка про картину була подана А. Лессером у «Ілюстрованому тижневику» за 1884 р., а детально проаналізував всі картини А. Чоловський у своїй статті «Військова іконографія Яна III» (2 том «Історично-військового огляду» за 1930 р.) (рис. 1) [10, с.12].

В зазначеному вище дослідженні А. Чоловського під 1684 роком за №23, наводиться історіограма картини «Язловець. Облога і здача замку язловецького 1684 року». Автор зазначає, що це «олійний образ, на полотні, без напису. 1 м 25 см x 79 см, сьомий з ряду Дюпонтівських полотен пензля Ж. Б. Мартіна. Внизу підпис художника «J.V. Martin 1705».

«Представляє гористі околиці. На тлі, з правої сторони, на грі, оточений язловецький замок, старий і новий. У підніжжя знищене укріплене містечко. Попереду стоїть військовий сановник, правдоподібно, сам Дюпонт, з планом фортеці в руці, в червоному французькому мундирі, світлій перуці, чорних чоботах, оперезаний срібним шарфом... За ним стоїть молодий юнак з шишаком в руці, а навколо гурт людей в польських та іноземних одностроях. Навколо них молоді люди тримають осідланих коней.

В Баварському національному музеї в Монахіїмі)».

З реляції Дюпонта (Filipa de Masson du Ponta), зазначає Б. Гверкен, згадується полотно «J. V. Martine'a» (з відомих художників-

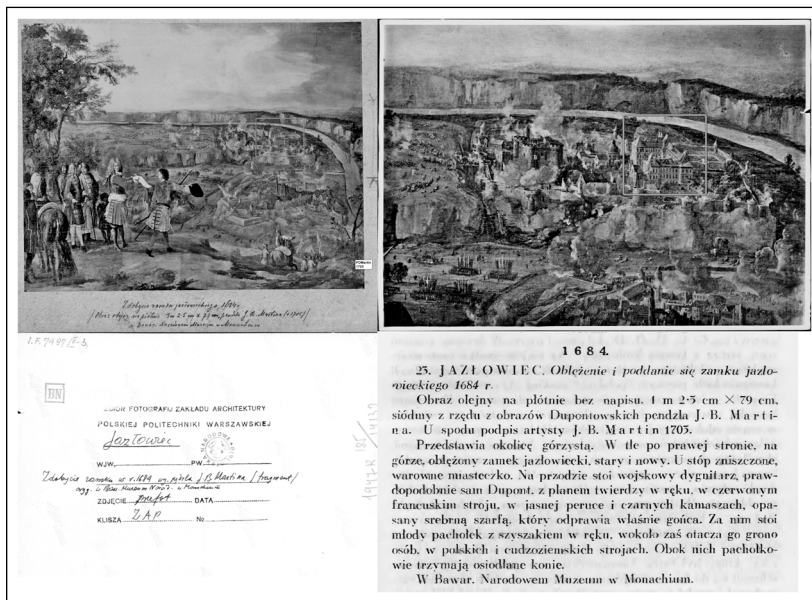

Рис.1. Картина Мартіна «Здобуття Язловецького замку 1684 р.»

баталістів цього часу з такими ініціалами відомий Жан-Батіст Мартін (1659-1735 р.н.) – відомий під псевдонімами «Мартін битв» і «Мартін де Гобелен» – Jean-Baptiste Martin Des Batailles), що відображає облогу язловецького замку у 1684 р. «...Картина походить з відомої серії восьми полотен художника, що відображають життя короля Яна III. На полотні зображено горбисту місцевість, оточений річкою півострів, на вершині якого видно мури потужного замку. Нижче знаходиться велике місто, оточене мурами. На першому плані група військових у французьких та польських мундирах, серед яких один і є Дюпонт. Він тримає в руках план фортеці і відправляє гінця, що очікує біля нього. Замок і місто оточене військами. Можна відмітити підкопи, що доходять до самого замку. На mostі, перекинутому через рів, розпочалася битва. Замок ніби складається з трьох частин. Нижній замок нагадує в загальну вигляді монастирські будівлі, але бракує вираженого центрального ризаліту. Замість того добре видно наріжні вежі, які і зараз існують (текст написаний Б. Гверкеном у 30-х роках минулого століття). На одній з

них можна побачити спалені крокви, які, як пише Дюпонт, є залишками пожежі помешкання власника замку. Між тими спорудами на першому плані височіє споруда з куполами каплиці, якої в цьому місці ніколи не було. Власне замок поданий дуже цікаво. Складається чотирьох потужних веж однакової висоти, поєднаних мурами тієї ж висоти... В загальному вигляді цей замок нагадує паризьку Бастілію (стилістика Б. Гверкена збережена – примітка і переклад автора) [10. с.12].

Сам Ф. Дюпонт у своїй «Реляції...» зазначає, що «...коли турки захопили Кам'янець і Поділля, то у всіх замках розставили свої гарнізони, але згодом ці залоги залишили лише в столиці і Язловці, а решта спалили. Коли король (Ян III – примітка та переклад автора) був за кілька льє, то наказав мені іти з метою розвідки території на чолі артилерійського полку... Місто належало родині Конєцпольських. Було два замки, в одному рпоживав господар, інший служив для захисту міста, яке захищалося лише стінами з кількома вежами. Замок сподобався туркам, тому вони спалили місто і перший замок, залишивши лише стіни.

Цей оборонний замок розташований на вершині скелі, досить високо і важко підніматися. Він відділений від міста річкою Тарнуф (Tarnouff) широкою і глибокою, що тече навколо скелі і робить його ізольованим, тому є лише один шлях, щоб до нього наблизитись. Цей замок досить масивний, складається з восьми масивних веж, чотирикутних по периметру і в середині на місці... Я був з перекладачем, ніс білий прапор до брами майдану і попросив поговорити з начальником залоги, який з'явився на терасі. Перед тим, як здатися і врятувати своє життя та життя оточуючих почув кілька грубих слів... Я у відповідь декілька раз нецензурно вилаявся. Я помітив, що вони не сторожать однієї із оборонних стін, а ті низькі вежі (імовірно, відкриті бастей Нижнього замку – примітка автора), які мали б їм служити захистом, але вони ними не скористалися. Я зрозумів, що їх гордість була сильно принижено. Не можливо було скористатися з тієї траншеї в тій частині навколишньої території, де було єдине місце що можна було наблизитись до цитаделі...» [12. с.174]

Стосовно автора картини, то необхідно відмітити, що в іконографії баталіста Жана-Батіста Мартіна згаданої картини немає, однак наші пошуки привели до ще одного відомого французького художника, П'єра-Деніса Мартіна, котрий був (за різними версіями) братом, двоюрідним

братом або племінником Жана-Батіста. Англійська версія Вікіпедії зазначає, що обидва майстри працювали над новою серією робіт, «...які оспівували досягнення короля», завершеною у 1699 р. і виставленою у Шато-де Марлі [11]. Тут йдеться про короля Франції Людовика XIV, а цикл завершено у 1699 р. Дослідники могли переплутати «оспівування досягнень короля» Людовика з Яном III Собеським, але згаданий цикл було завершено у 1699 р., а картина «Визволення Язловця» була написана у 1705 р. (як зазначає підпис внизу полотна). Крім того, там же внизу є підпис: «PDMartin. 1705».

Зазначена картина французького художника, написана автором зі слів очевидця подій Філіпа Дюпонта, через 21 рік після реальних подій (штурму поляками Язловця) відображає не тільки хід битви, а й замкові та міські укріплення, житлову забудову містечка (мечеть з мінаретом, вірменська церква, католицький костел інші споруди). Існування мечеті та мінарету у Язловці зумовлено тим, що протягом зазначеного «турецького періоду» в замку знаходилась яничарська зала в чисельності від 120 до 500 чоловік, які за законами ісламу повинні були молитися Аллаху у храмі. Крім того, Язловець був центром адміністративно-територіальної одиниці Османської імперії під назвою санджак (субпровінція). Язловецький санджак входив до Подільського (Кам'янецького) еялету (пашалику, провінції) і включав три округи (нахії): Язловецьку, Чортківську та Касперівську. У зв'язку з тим в Язловці знаходились представники турецької адміністрації, як нахії, так і санджаку віровизнання мусульманського і тому також мали потребу в існуванні храму.

Язловецький санджак станом на 1681 р. налічував 632 господарства і близько 4000 мешканців. Ці дані наведені за підрахунками польського дослідника, директора Інституту історії Варшавського університету, проф. Даріуша Колодзейчика, який є автором монографії «Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699», що вийшла друком у Варшаві в 1994 р. на основі доопрацьованої докторської дисертації [13, с.142]. Автор книги люб'язно надав нам фотокопії сторінок згаданої монографії, за що висловлюємо йому велику подяку.

Використання зазначеного іконографічного матеріалу Національного цифрового архіву (НАС) Польщі, а не оригіналу зображення, зумовлене рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Кількарічні пошуки картин

«Дюпонтівського циклу» привели нас до замку у містечку Шлясхайм неподалік Мюнхена. Тут, у так званій, «Новій Пінакотечі», в галереї № 43 і знаходяться картини пензля Мартіна, що є предметом дослідження (рис. 2), хоча всі джерела подають Національну картинну галерею в Мюнхені.

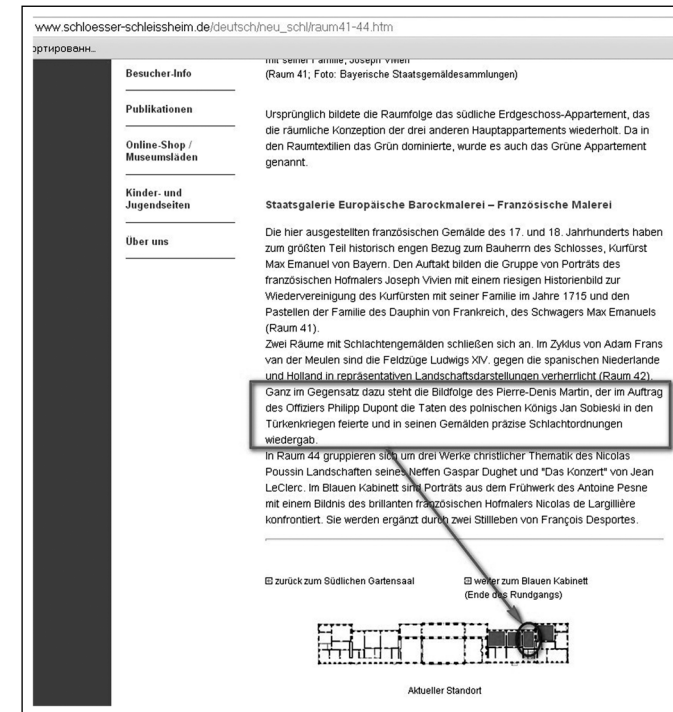

Рис.2. Збірка картин П. Мартіна у Шлясхаймі

Фотокопії оригіналів полотен французького баталіста, виконані на наше прохання колегами-дослідниками, які відвідували Шлясхайм, мали ряд технічних огріхів (фото 1). Серед згаданих полотен П.-Д. Мартіна є «Битва під Львовом», «Битва на Буковині», «Битва під Хотиним 1673 р.» (фото 2) та ін. Випадково, саме досліджування картина «Визволення Язловця 1684 р» була скопійована невдало. Сподіваємось, що в скорому часі нам вдасться отримати якісну фотокопію оригіналу полотна.

Фото 1. Картини Мартіна. Фотоколаж

Отже, підсумовуючи вище наведене, потрібно відзначити, що:

1. Іконографічний матеріал, що є темою дослідження, має дуже важливе значення для встановлення наявної у Язловці житлової, сакральної та мілітарної архітектури на період 80-х років XVII ст.

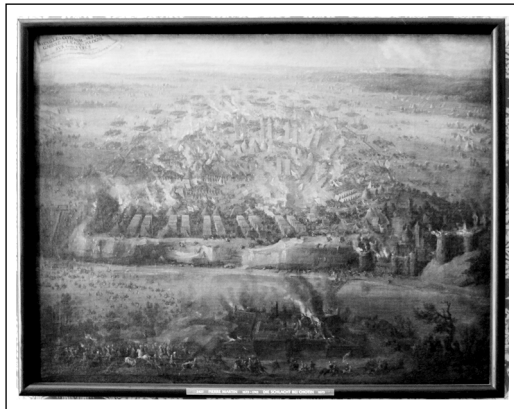

Фото 2. Битва під Хотином 1673 р.

2. Враховуючи суб'єктивний та часовий фактор у написанні даного полотна, підкріплений мемуарами замовника картин, безапеляційне сприйняття та констатація істини є не доречна в даному конкретному випадку.

Джерела та література:

1. Бжишкян М. Путешествие в Польшу и другие местности, обитаемые армянами, потомками жителей города Ани (на арм. языке) / Минас Бжишкян // Венеция, – 1830.

2. Гайда Н. Памятники армянской культуры Язловца, проблемы их реставрации и адаптации на современном этапе / Николай Гайда // Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. ТД, Ереван. – 1982 г. – с. 282.

3. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / Варган Григорян // Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1980.

4. Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. / Ярослав Дашкевич // Историографический очерк. – Ереван, – 1962, – с. 169.

5. Осіпян О. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV-XIX ст. /Олександр Осіпян // Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк. – 1999 р. – с. 15.

6. Підставка Р. До питання витоків мурованого оборонного будівництва Середнього Подністров'я: Язловець / Руслан Підставка // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський. – ПП «Медобори-2006». – 2012. – с. 148-152.

7. Рибчинський О. Язловець – місто ренесансу / Олег Рибчинський // Незалежний культурологічний часопис «І», «Галичина – країна міст». – №36. – 2005 р. – с. 76-94.

8. Халпахчян О. Сооружения армян в Язловце / Ованес Халпахчян // Архитектурное наследство. – № 34. – Москва, 1986, – с. 186.

9. Barącz S. Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol, 1869.

10. Guerguin B. Zamek Jazłowiecki. – «Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki», Warszawa, 1960, s. 150, ANEKS 1.

11. Martin Jean-Baptiste. Вікіпедія (англ.). – Електронний ресурс. Точка доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Martin

12. Pamietniki do historyi zycia i czynow Jana III Sobieskiego krola Polskiego. Przez Filipa Dupont'a. – Warszawa. – 1885. – s. 280.

13. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699, / Dariusz Kołodziejczyk // – Warszawa. – (Polczek) – 1994. – 255 s.

АДАМОВИЧ Наталія
БРЕГІН Оксана
(м. Збараж)

УЧАСТЬ КНЯЗЯ ХРИСТОФОРА ЗБАРАЗЬКОГО У ВРЕГУЛОВАННІ ВІДНОСИН МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

У даній статті висвітлені події Хотинської битви та роль одного із власників Збаразького замку – Христофора Збаразького у підписанні договорів про врегулювання відносин між Річчю Посполитою та Османською імперією після закінчення війни.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, Христофор Збаразький, Хотинська війна.

У середині XVII століття Річ Посполита була втягнута в масштабні війни з сусідами. У військових походах брали участь усі шляхтичі Речі Посполитої, а серед них і князь Збаразький, хоча він прославився більше у подіях котрі були наслідком однієї з таких війн, а саме – Хотинської війни 1621 року проти Османської імперії. Передував цим подіям розгромний для поляків бій під Цецорою.

Влітку 1620 р. Іскандер-паша на чолі 60-тисячного війська почав наступ на Молдавію. Польський уряд ухвалив рішення подати Граціану військову допомогу, залучивши до походу і значну кількість українських козаків. Але коронний гетьман Станіслав Жолкевський не хотів бачити їх під своїм командуванням. Та і козаки не хотіли з ним воювати. Незважаючи на успіхи в Московщині, у козацькій пам'яті він залишався головним винуватцем розгрому повстання Наливайка і катом всього українського народу. Тому до походу вдалось вислати не більше 1,6 тис. козаків, у тому числі й сотню Михайла Хмельницького, де перебував і його син Богдан. Все військо Жолкевського нараховувало приблизно 9 тис. жовнірів.

24 серпня (3 вересня за н.с.) 1620 р. військо Жолкевського переправилось на правий берег Дністра і захопило молдавські фортеці. Тут до нього приєднався господар Молдавії Граціан. Військо союзників зробило стрімкий марш і 2 вересня зайняло позиції поблизу с. Цецори, розташованого на березі Прута за 18 верст від Ясс. 8-11 вересня відбулись вирішальні бої під Цецорою, в ході яких польське військо зазнало поразки. Багато жовнірів і козаків загинуло, серед них і Михайло Хмельницький,

або попало в полон. Відступаючих до Могилева-Подільського поляків турки і татари остаточно розгромили 26 вересня біля с. Савки. Сам коронний гетьман Жолкевський загинув, польний гетьман Станіслав Конецьпольський, магнати Микола Потоцький, Ян Тишкевич та інші були взяті в полон. Головну причину поразки польські урядовці вбачали у тому, що Жолкевський не залучив до війни необхідну кількість козаків.

Після перемоги над шляхетським військом Речі Посполитої у Цецорській битві 1620 р. Османська імперія почала готуватися до завоювання Речі Посполитої. Навесні 1621 року султан Осман II зібрав велике військо і рушив до Молдови. Його бойові сили становили близько 100 000 чол. До османського війська приєдналася 60-тисячна кримська орда. Ослаблена поразкою під Цецорою Річ Посполита перебувала у політичній ізоляції через ворожі відносини із Московською державою, Швецією та іншими країнами. Вона могла зібрати лише 30-тисячне військо. Потрапивши в скрутне становище, шляхетський уряд Речі Посполитої звернувся до українських козаків із закликом взяти участь у війні проти Османської імперії, обіцяючи їм розширити права та привілеї. Сейм Речі Посполитої ухвалив козацький реєстр у 20 000 чол. з платнею 100 000 злотих на рік.

Військо Речі Посполитої під командуванням коронного гетьмана Карла Ходкевича підійшло до лівого берега Дністра і зупинилось. Ходкевич запропонував козакам негайно приєднатись до нього і діяти спільно. Однак Бородавка побоювався можливого сепаратного миру поляків з османами і відповів, що дасть згоду, коли військо Речі Посполитої вступить на територію Молдавії. Це означало початок Річчю Посполитою воєнних дій безпосередньо проти Османської імперії. Після цього урядові Речі Посполитої вже не було куди відступати. До 20 серпня (н.с.) Ходкевич переправився на правий берег Дністра і заклав табір під Хотиним.

На другий день до табору Речі Посполитої прибув з Варшави Сагайдачний. На козацькій раді він розповів про обіцянки короля Речі Посполитої задовольнити козацькі прохання і тим самим привернув на свій бік частину присутніх. Тут же рада звинуватила Бородавку в невмілому командуванні. Гетьманом знову було обрано Сагайдачного і він протягом тижня, відбиваючись від татар, вів козаків до табору Речі Посполитої. 1 вересня (н.с.) союзники об'єднались. Наступного дня під Хотин підійшов і османський султан зі своєю армією.

Сили противників були нерівними. Турецька армія налічувала, за одними даними, до 200 тис., за іншими – до 300 тис. і навіть до 500 тис. осіб. Чисельність польської армії не перевищувала 35 тис., української 40 тис. вояків. За описом відомого дослідника Хотинської війни Мамедкесіра Алекберлі турецький султан перші удари спрямував на запорожців. Він прагнув розбити ще неукріплений табір козаків, а потім знищити і слабше польське військо.

В останньому, генеральному штурмі 28 вересня, коли османським силам вдалося оволодіти шляхетськими укріпленнями Речі Посполитої, козацьке військо ударами з флангів розгромило ворога. Перемозі османів не посприяли навіть слони і верблюди котрих використовували у битвах. Польський посол в Туреччині Кшиштоф (Христофор) Збараський відзначав: «Самі воїни (сипахи) сильно зубожіли із-за Хотинської війни, тому що там загинула незчисленна кількість коней і верблюдів» [6, с.74]. Побоюючись остаточного знищення своїх військ, султан змушений був припинити воєнні дії і укласти Хотинський мир 1621 р.

Що ж до Христофора Збараського то активної участі у боях під Цецорою та Хотиним він не брав. У цей час князь Збараський супроводжував короля, котрий їхав до Львова на зустріч з сином, отримавши відомості про перемогу у війні та підписанні миру. Під командуванням Збараського був загін з 400 озброєних вояків, котрі утримувалися його коштом. [11, с.29]

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотиним закінчилося нічиєю. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися 28 вересня 1621 р. після останнього невдалого штурму польсько-козацького табору і завершилися 9 жовтня офіційним підписанням перемир'я. Вони ускладнювалися тим, що жодна сторона не мала перекладача з польської мови на турецьку. За умовами перемир'я Річ Посполита стримувала козаків, а Османська імперія – татар. Нічого нового ця угода в стосунки двох держав не вносила, адже була вимушеною через велике виснаження після активного протистояння під Хотиним протягом місяця.

Після підписання перемир'я на полі бою настав час офіційної ратифікації договору монархами. Для цього у вересні 1622 року до Константинополя виїхав посол князь Христофор Збараський.

Місія князя виявилася дуже складною з кількох причин. По-перше, козаки, не отримавши грошей за участь у Хотинській війні, знову пішли на море, що було прямим порушенням перемир'я. По-друге, на Річ Пос-

политу напали татари, що теж не сприяло порозумінню між державами. По-третє, в Константинополі відбувся ряд заколотів, під час яких змінився султан та візир, і посол вже мав домовлятися із Мустафою I, новим султаном. В інструкції Христофору Збараському було зазначено ключові пункти майбутніх переговорів. По-перше, князь за жодних умов не повинен погоджуватися на жодні виплати султану під жодним приводом, щоб турки не сприйняли це як данину. В основу майбутнього договору мають бути покладені чотири принципи, на яких наполягав король, а саме: Річ Посполита залишає за собою право призначати молдавських господарів; король буде стримувати козаків у тому випадку, якщо султан стримає татар; до Речі Посполитої мають бути повернені всі шляхтичі, що потрапили до полону після підписання перемир'я 1621 року; всі умови майбутнього договору мають відповідати умовам попередніх договорів.

Переговори були дуже складними і напруженими. Послу довго не дозволяли в'їхати до Константинополя. Під час переговорів посол мав багато суперечок через вимогу поляків покарати Кантимира і Томшу та небажання підносити султану дари. Христофор Збараський говорив, що король не має нічого особисто проти Кантимира і Томши, але вони порушують спокій між державами і їх потрібно покарати. А з приводу дарів відповідав, що король надсилає найбільший дар – мир. На підтвердження слів посла про Кантимира непокірний мурза ще раз напав на Річ Посполиту. Під час переговорів князь Збараський знайшов підтримку в особі муфтія. Візир зміг добитися від посла гарантій миру не лише з боку козаків, а й з боку посадовців Корони. Аналогічні поступки зробив візир і для князя.

Нападати на Річ Посполиту заборонялося як татарам, так і комендантам прикордонних фортець, дунайським воєводам та іншим підданим султана. Вимагати внесення цього пункту до угоди спровокували вчинки Томши та Кантимира. Татари, виступаючи в похід, не повинні зачіпати польських земель. Османська імперія ігнорувала суверенітет Речі Посполитої, коли вимагала видачі всіх бунтарів проти султана, що переховуються у межах Корони.

Загалом, на мушавере уточнили текст угоди. Але посол договору не отримав. Капудан-паша порадив послу якнайшвидше залишити Константинополь, адже в результаті дворових інтриг він міг залишитися у столиці заручником. Через ці намовляння Христофор Збараський поспіхом залишив султанську столицю, а текст договору забрав перекладач.

Князь не мав можливості ознайомитися з текстом і побачив його лише за Дністром. Виявилось, що текст відрізняється від того, який узгодили на мушавере. Вже з території Речі Посполитої посол написав

Рис. 1. Портрет Христофора Збараського

візирю, що не може подати такий документ королю, бо пункти щодо Молдавії та Дунайських князівств не відповідають польським інтересам.

Для доопрацювання угоди до Порти поїхав Кшиштоф Серебкович. Офіційною метою поїздки було укладення миру та підтвердження угод. До Константинополя посол прибув 21 липня 1623 року. Переговори ускладнювалися скаргами хана на козаків. Навесні 1624 року Кшиштоф Серебкович повернувся з договором до Варшави.

Окрім гарантій безпеки, що отримав ще Христофор Збараський, К. Серебкович добився заборони аккерманським та сілістрійським беям

пропускати через Дністер всіх, окрім слуг Корони. Окрім підписання важливого для Речі Посполитої договору, робота цих двох послів сприяла розробці планів боротьби з турецькою агресією. Князь Збараський, як і його брат канцлер, не вірив у можливість мирного співіснування із Османською імперією, але за життя князя його військові плани не знайшли підтримки. Ще до повернення Серебковича з мирним договором лютневий сейм 1624 року підтвердив ряд постанов для запобігання козацьких виступів.

Незадоволеними угодою залишилися не лише польські урядники, а й козаки. Козацьке незадоволення наслідками Хотинської війни пояснювалося тим, що вони знову не отримали чесно зароблені гроші, а також рішенням сейму на Україні розквартирували кавалерійське військо та невирішеністю релігійного питання. Все це спричинило вибух козацького повстання під проводом Марка Жмайла у 1625 році. Ще 1623 року краківський каштелян Юрій Збараський вимагав повного вирішення козацького питання, бо полякам, на його думку, «загрожує буря». Каштелян як у воду дивився. Для боротьби з повстанцями гетьман Конецьпольський попросив допомоги у шляхти. Гетьман змусив повстанців відступити і розпочати переговори. 6 листопада 1625 року була підписана угода, що отримала назву Куруківська. Поміж іншим, угода забороняла козакам проводити самостійні військові кампанії проти Османської імперії та зобов'язувала поспалювати всі човни на Січі. Такими постановами та заборонами гетьман, король та шляхта намагалися стримати козаків від нападів на турків. У своїх стосунках з козацтвом Річ Посполита керувалася економічними та становим інтересами шляхти та магнатів. Безперспективність такого підходу підтвердилася дуже швидко рядом повстань проти Речі Посполитої та продовженням нападів на Крим та турків [7, с.57].

Події під Хотином та посольство до Туреччини очолюване Христофором Збараським описав Самуїл Твардовський у своїй поемі «Преважна леґація Криштофа Збараського». Польський письменник володів помістям у Зарубинцях (село розташоване за 7 км від Збаража), котре було спалене в 1649 році [10]. В 1621 році письменник перебував у свиті Збараського, посланого в Константинополь для переговорів про мир.

У Львівській національній галереї мистецтв зберігається портрет князя Христофора Збараського (рис. 1) написаний невідомим художником у 1627 році, на якому втілена ідея його дипломатичного триумфу: він спирається рукою на дві сумки з грошима (з написами на

них, Мустафі Турецькому імператорові наймогутнішому) та два футляри для посольських грамот. Парна кількість сумок і футлярів пояснюється тим, що викуп полонених був здійснений грошима як з польської казни, так і з власного статку князя. [5, с.34].

Враховуючи важливість підписання мирних договорів між Річчю Посполитою та Османською імперією, прийняте рішення про відправлення посольства до Константинополя очолюваного Христофором Збараським свідчить про високу довіру короля Сигізмунда III до нього та впевненість у його здібностях як політика.

Джерела та література:

1. Алексеев Ю. Історія України: Навчальний посібник / Юрій Алексеев, Андрій Вертегел, Віктор Даниленко,. – К.: Каравела, 2007. – 254 с.
2. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник / Олександр Бойко,. – 3-тє вид., випр., доп.. – К.: Академвидав, 2004. – 687 с.
3. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVIIст. / Віктор Брехуненко. – Київ – Запоріжжя, 1998 – 336 с.
4. Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1993 – 903 с.
5. Літвін Г. Мое захоплення елітою України – Русі / Г. Літвін // Пам'ятки України. – 2016. – травень №5. – с. 34.
6. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011 – 128 с.
7. Пилипенко В. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття / В. Пилипенко // Козацька спадщина. – 2005. – Вип. 2. – с. 54-59.
8. Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів / Радослав Сікора. – К.: Дух і літера, 2012 – 96 с.
9. Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. – Хотин, 2011. – 200 с.
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 5. Województwo Wołyńskie / R. Aftanazy. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – Wyd. II. – 697 s.
11. Chomętowski W. Książę Krysztof Zbaraski koniuszy koronny. – BW, 1866, s. 119

ПРИШЛЯК Оксана
(Збараж)

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1672-1676 РОКІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

В даній статті іде мова про події на Тернопільщині, які вплинули на хід польсько-турецької війни 1672-1675 років, ключовим етапом яких стала героїчна оборона Теребовлянського замку у вересні-жовтні 1675 року турецько-татарськими військами під проводом візира Ібрагіма Шишмана.

Ключові слова: Річ Посполита, Бучацький мирний договір, візир Ібрагім Шишман, король Ян Собеський, Збараж, облога Теребовлі.

З виникненням у XV-XVI ст. турецької Османської імперії над європейською територією нависла страшна загроза повного поневолення. В 1672 році Османська імперія, прагнучи оволодіти Україною, почала проти Речі Посполитої нову війну.

На початковому етапі польсько-турецької війни в 1672 році Річ Посполита потерпіла ряд поразок і змушена була підписати не вигідний для себе Бучацький мирний договір за яким під владу Туреччини переходила майже вся Правобережна Україна. За попередньою угодою Брацлавщину та Київщину турки віддали своєму союзнику гетьману Петру Дорошенку. [6, с.44] Поділля ж входило до Туреччини як Подільський пашалик із центром у Кам'янець-Подільському. Частина сучасної Тернопільщини між Збручем і Стрипою на південь від лінії Гусятин-Білобожниця-Бучач склала Чортківську нахію Кам'янецького ейялету Подільського пашалику. [8, с.208]

Крім того Річ Посполита повинна була виплатити Туреччині одночасно 80 тисяч талерів і надалі платити щорічну данину в розмірі 22 тисяч червінців.

Обурення, викликане ганебним Бучацьким договором, було таким сильним, що у квітні 1673 р. сейм відмовився від ратифікації цього договору, прийняв рішення про набір війська і встановив нові податки для покриття військових витрат. Воєнні дії відновились. У листопаді 1673 р. польська армія під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського завдала туркам нищівної поразки під Хотиним. Собеський

готувався розвинути цей успіх, але в цей час прийшла звістка про смерть короля Михайла Корибута Вишневецького. Воєнні дії були припинені. В Польщі почалась передвиборна боротьба. Королем було обрано переможця під Хотиним – Яна Собеського. [9, с.320]

Скориставшись передишкою нова величезна турецька армія під командуванням візира Ібрагіма Шишмана рушила на Поділля і Галичину. Після здобуття Рашкова і Могильова вороги підступили до Збаража і здобули його [13, с.22] 2 серпня 1675 року. Було тоді в замку 100 вояків і багато селян яким жаль було їхніх хат і вони вирішили боронитися. Коли турки запалили місто всі почали втікати до замку. Турки половили цих втікачів і половину з них вирізали, а з рештою підійшли під саму браму. Двічі штурмували замок, але його не здобули. Тим часом селяни що були в замку, виставили білу хоругву, надіючись, що турки їх помилюють, коли вони піддадуться. Капітан генерала Концького Десотель, француз з Пікард, маючи під собою 60 мадярських драгунів, хотів їм опертися, але селяни зв'язали його і видали туркам, яким відчинили брами замку, незважаючи на те, що мали ще 30 гармат. Турки вирізали всіх і зруйнували замок, спалили місто, а кількості жінок і молоді забрали в полон. [3, с.47]

Таборуючи під Збаражем Ібрагім Шишман вислав декілька разів пашів на завоювання Микулинець, Теребовлі, Залізців і Скалата. В Микулинцях тримав оборону Охрийовський з трьома синами, декількома шляхтичами, міщанами і декілька сот хлопів. Після того як зброя і їжа закінчилась – охоронці міста пішли на переговори із загарбниками, які обіцяли залишити їм свободу. Але не дотримали слова і обезглавили більшу частину оборонців, а Охрийовського з синами посадили на палю, жінок, дітей і ремісників забрали в неволю. [1, с.7]

Залозецький замок витримав облогу Ібрагіма Шишмана. Турецький паша вислав кількох башів із загонами з-під Збаража здобути замок. Дмитро Вишневецький із залогою під командою Герша і підстарости Гриневича мужньо відбивали турецькі штурми і замок взятий не був. [5, с.218] Не змогли турки взяти штурмом і замок в Скалаті й були розбиті. [7, с.234]

13 липня 1675 року перший загін турків під командуванням Ахмеда паші з'явився під Теребовлею. Але атакований зненацька зі сторони Струсова козацьким відділом на чолі з полковником Мартином Богусем,

поспішно відійшов під Збараж. Там він з'єднався з головною армією Ібрагіма Шишмана. [10, s.239]

Дізнавшись про нове вторгнення турецько-татарської армії король Ян Собеський наказав постягувати всі розпорошені сили поблизу Львова. Перебуваючий в тому часі в невеликому замку містечка Сидорів, що над Збручем, капітан Ян Самуїл Хшановський, мав, згідно цього наказу, вирушити зі своєю драгунського хоругвою до Теревовлі і там очолити оборону твердині, тобто стали комендантом замку. [12, s.10]

Прибувши до Теревовлі разом із вісімдесятьма воїнами, Хшановський енергійно розпочав приготування до оборони. Організував військову залогу, озброїв міщан, селян і гайдуків замкових рушницями, самопалами, косами, сокирами та іншою подібною зброєю.

Тимчасом Ібрагім Шишман по здобутті Збаража висилає свого воєначальника Нурадина до Львова, а сам з обозом і частиною війська очікує на полях збаразьких. Довідавшись про поразку Нурадина, повернув він з цілою своєю армією на південь і, окресливши велике півколо на Бережани, Підгайці, Завалів і Бучач, здобувши всі ці укріплення за винятком Бучача, став 20 вересня під Теревовлею. На день раніше на полях плебанівських, званих Обзиськом, розташувалася татарська орда, яка зразу ж зайнялась нищенням сіл і самої Теревовлі. В місті тільки костел кармелітів, захищений ядрами гарматними із замісу, тимчасово вцілів.

Здобуттям Теревовлянської твердині прагнув турецький візир закінчити війну. Та побачивши приготований до оборони замок, вирішив здатись на милість переможця. Він приказав взятому в полон під Заваловим Маркові Маковецькому (очевидно добре знайомому Хшановському) написати комендантові листа, аби той, маючи на увазі долі інших здобутих фортець, здався без опору і тим самим заслужив ласку могутнього звитяжця. Хшановський в одному листі до Маковецького відповідає, що рабська доля того самого є свідченням турецької ласки, а в іншому до самого Ібрагіма Шишмана різко і обурливо відкидає пропозицію про здачу замку.

Розлючений паша кинув на штурм найкращі відділи яничарів, але вони відступили під шаленим вогнем з великими втратами. Не вдалося зразу ворогам почати обстріл замку. Фортенні ядра знищили міст, якраз в той час коли через нього перевозились гармати, щоб встановити їх на

підготовлених позиціях. При світлі пожежі турки працювали цілу ніч, а результатом їх зусиль був потужний вал за 300 кроків на північ від замку з єдиної доступної сторони. Там вони поставали 8 гармат і розпочали регулярний обстріл. В перший же день снаряди зруйнували колесо колодязя. З великими труднощами оборонцям, серед яких боєздатних було лише біля 300 чоловік вдалося забезпечувати себе водою. [13, s.22]

Під прикриттям вогню розпочали яничари робити підкопи. Чотири рази закладали вони міни. Але ті, вибухаючи, завдали більше шкоди неприятелю ніж оборонцям.

Так минув тиждень облоги. З безсилою злістю дивися Ібрагім Шишман на польський прапор, що розвивався на замку. Тим часом більша небезпека загрожувала замкові зі сторони внутрішньої ніж із зовнішньої. Безперервні обстріли, вибухи мін в підкопах, все-таки, завдали значної шкоди замку. Катастрофічно зменшувались запаси боєприпасів і продовольства, і частина шляхтичів злякалася за своє майбутнє.

Біля 30-ти їх зібралися на таємну нараду, на якій рішили, щоб урятувати своє життя – здати замок. На щастя їхню розмову випадково почула дружина коменданта Анна Дорота із дому Фрезен (німецького чи голландського походження), невідомо чому нащадками названа Софією. Незважаючи на свист куль і стріл, вона поспішила до чоловіка з повідомленням про загрозу. [2, с.12-15]

Розгніваний Хшановський розігнав змовників з мечем в руках і оголосив, що швидше висадить замок у повітря ніж здасть його ворогові. Це було мужнє і мудре рішення. І доля жителів Підгаєць про це говорить. Адже трохи раніше цього ж року турки підійшли під це місто і кілька днів тримали в облозі замок, а потім, як говорить легенда, пообіцяли тому, хто відчинить ворота, дати срібла-золота по саме горло. Знайшовся зрадник – відчинив ворота. Яничари перебили більшість жителів, ремісників і дівчат забрали в ясир, а зрадникові залили горло розплавленим сріблом-золотом. Так само микулинчани після двотижневої оборони, вирішили піддатися Ібрагіму Шишману, повіривши його словам про милосердя. Доля їх була такою самою як підгайчан. [4, с.238]

Захисники теревовлянського замку відбивали всі штурми та навіть проводили нічні вилазки у ворожий табір. Після двотижневої облоги фортеця перетворилася в купу руїн: мурі порозбивані; дахи попалені,

загибло 48 драгунів, не рахуючи шляхти і простих людей. [10, s.243]. До того ж була велика кількість поранених і хворих. Здавалось, що більш ніж на декілька днів сил захисників уже не вистачить. Але в цей час надійшла рятувальна допомога. Сам король Ян Собеський зібравши значні сили вирушив із ними під Тереховлю. Довідавшись про це і боячись, що йому буде відрізано шлях до відступу, Ібрагім Шишман поспішно відступив в сторону Гусятина. 5 листопада обложені стали вільними.

Оборона Тереховлі належить до найвидатніших подій польської, української та європейської історії. Біля двохсот рицарів протягом 14 днів чинили опір ворожим силам, які при інших обставинах, могли зайняти половину Польщі. Турки використовували різноманітні військові способи: робили підкопи під мур і закладали вибухівку, 4 рази здійснювали штурми, випустили понад 4 тисячі гарматних ядер, не рахуючи вже пострілів із ручної зброї і татарських стріл, втратили біля двох тисяч людей і, не досягнувши мети, змушені були відступити. [11, s.24] До полудня 5 листопада військо короля Яна Собеського було уже в Тереховлі.

Польсько-турецька війна 1672-1676 років завершилася підписанням Журавненської мирної угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією в 1676 році. Ця угода повернула полякам дві третини України та 10 000 полонених християн, та показала наростаючу слабкість Речі Посполитої, яка в другій половині XVII ст. прийшла в упадок і завершилась поділом Польщі.

Джерела та література:

1. Ганусевич Н. Власники Микулинецького замку і їх роль у розвитку краю / Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» // – Збараж, 2011. – № 2 – с. 7
2. Городиський Л. Оборона Тереховлянської фортеці 1675 року – важлива віха європейської історії / Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» // – Збараж, 2011. – № 2 – с. 12-16
3. Збараж і околиці в спогадах емігрантів / Під ред. Гриб В., Мельничук Б., Матей-ко Р. // – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – с. 46-47
4. Земля Тернопільська туристичний путівник. // – Тернопіль: Джура, 2003.– с. 238

5. Марціяш Н. Історія та архітектурні особливості замку в заложцях Зборівського району / Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» // – Збараж, 2011. – № 2 – с. 218

6. Полонська-Василенко Н. Історія України, т.2/ Наталя Полонська-Василенко // – К.: Либідь, 1993. – с. 44

7. Ступакова М. Історія виникнення і функціонування Скалатського замку / Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» // – Збараж, 2011. – № 2 – с. 234

8. Тернопільський енциклопедичний словник, Т.1 А-Я / ред. Г. Яворського, Б. Мельничук // – Тернопіль: Збруч, 2004. – с. 208

9. История Польши. т. 2 //под редакцией В.Д. Королюка, И.С. Миллера и П.Н. Третьякова – Москва: издательство Академии наук СССР, 1956 – с. 320

10. Bayger Jan. Powiat Trembowelski. Szkis. Geograficzno-historiczno I rmnograficzny. wow. 1999. – s. 239

11. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego // – Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926. – s. 24

12. Kresy wschodnie II Rzeczypospolitej Trembowla // – Krakow 1993. – s. 10

13. Ks. Wacław Szetelnicki. Terembowla // – Wrocław, 1992. – s. 22

ЮХИМЧУК Мар'яна
(с. Пляшева)

БЕРЕСТЕЧКО: ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ БИТВ XVII СТОЛІТТЯ

О, Берестечко...
На твоєму полі
Чоло схилив Великий наш Кобзар,
Китайкою повіті не сплять Козацькі Долі,
А в душах наших роздуває жар.
Є. Лецук.

Стаття присвячена Берестецькій битві 1651 року та проблемам сучасного об'єктивного дослідження і висвітлення зазначених подій.

Ключові слова: *Берестецька битва, Богдан Хмельницький, Річ Посполита, Ян Казимир.*

Майже не знайдеться такої людини, яка б не чула про «Козацькі могили» в Пляшеві – святе місце, оповите славою, легендами, і освячене кров'ю. Усім відомо про події, які відбувались тут 1651 року, а саме Берестецьку битву.

За кількістю учасників Берестецька битва стала однією із найпотужніших у Європі, і водночас – трагедією для українського народу. Бо саме тут, на Берестецькому полі, склали свої голови тисячі найкращих синів України. Влітку цього року НІМЗ «Поле Берестецької битви» відзначав ювілейну 365-ту річницю видатної битви, де вшановувалася пам'ять полеглих у Берестецькій битві. Мученицька смерть тисяч загиблих — це жертва України за волю, за незалежність, за православну віру, — за все, чого так прагнув український народ протягом своєї, часто трагічної, історії.

Велика кількість істориків, як вітчизняних, так і закордонних, присвятили цій темі свої дослідження. Серед найвідоміших: Д. Яворницький, І. Крип'якевич, О. Апанович, В. Смолій, В. Степанков, І. Свешніков. Дослідження Ігоря Кириловича Свешнікова вважається наймасштабнішим, до речі його монографія «Битва під Берестечком» — єдина в українській історичній науці, присвячена цій події.

Археологічні розкопки, які тривали з 1970 р. по 1994 р., дозволили Ігорю Свешнікову встановити шляхи відступу козацько-селянського війська

з оточеного табору, а також відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і порядок ведення бою, застосованого Богданом Хмельницьким під Берестечком. В музеї сотні експонатів, які розкривають невідомі сторінки козацтва, його устрій, озброєння та культуру. Єдине, що не встиг зробити вчений — це віднайти ще дві козацькі переправи.

Тема Берестецької битви, й на далі, продовжує бути актуальною.

Приголомшливою новиною для НІМЗ «Поле Берестецької битви» став вихід історичного фільму «Берестечко. Битва за Україну». У фільмі висвітлено повну протилежність тієї історії, яку ми знаємо. Подано нові факти ходу подій 1651 року, також описана битва під Мізочем, про яку нічого невідомо в історії. Та дізнатись на які джерела посилаються автори фільму нам не вдалося. Щоб розібратись у даній ситуації, музей звернувся за допомогою до відомого історика Юрія Андрійовича Мицика. Його дві статті про цей фільм були гостро розкритиковані авторами фільму. Вражає те, що фільм в соціальних мережах отримує багато схвальних відгуків, а люди які мало знають історію, вважають цей фільм сенсацією і проривом в українській історії. Творці фільму не погоджуються з відомими архівними даними, які ніби сфабриковані польськими та московсько-карамзінськими істориками. Натомість, за їхніми новими даними: Б. Хмельницький зрадник і таємний агент єзуїтського ордену, Іван Богун справжній гетьман і лідер української армії, а битва під Мізочем — це велика перемога Українського війська та другий етап Битви під Берестечком. «Історія — це наука, а не фантастичний роман, потрібні достовірні факти!»

Берестецька битва одна з найбільших битв XVII ст., від якої залежала подальша доля неньки України. Ситуація того періоду була дуже складною і напруженою. В результаті перших перемог козаків під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями 1648 року почалося відродження Української держави. Речі Посполитій, одній з найпотужніших держав, опорі католицького світу, було завдано могутнього удару. А Зборівський договір став доказом існування вільної і незалежної Козацької України з гетьманським правлінням, доказом козацьких досягнень. Тепер слово «козак» перестало значити тільки «військова людина», а перейшло на увесь люд, котрий повстав під рукою Хмельницького [2, с.205].

Та зростання могутності Української держави не входило до планів Польщі. Король Ян Казимир вирішив узяти реванш у Богдана

Хмельницького за всі попередні поразки його армії. На цей раз поляки дуже серйозно поставилися до війни. У грудні 1650 – січні 1651 р. королівський сейм вирішив розпочати війну, уповноважив короля збільшити кількість війська до 51 тисячі чоловік і скликати посполите рушення. [1, с.10]. Також були виділені кошти на закупівлю зброї і боєприпасів. Польські магнати теж приводили свої війська. Уперше після Грюнвальда під прапором польського монарха зібралася 200-тисячна армія, в якій була представлена вся Європа. Німці, швейцарці, шотландці, французи, іспанці прибули в українські землі, щоб випробувати своє військове щастя в сутичці з грізними козаками Хмельницького.

17 травня 1651 року Ян Казимир прибув у Сокаль, де через прискорений хід подій було вирішено концентрувати війська. [1, с.86]. Якщо королівські і магнатські війська прибували у Сокаль більш-менш одночасно, то посполите рушення не поспішало на війну. Один із шляхтичів писав до королевича Кароля 19 травня з-під Сокаля: «Воеводства, навіть близькі, дуже поволі прибувають. Наші браття того не розуміють, що вже повинно дійти до битви, а їх допомога, не дай Боже, може надійти вже після війни» [1, с.90]. 16 червня все королівське військо у величезному неладі рушило з-під Сокаля, і 19 червня король прибув до Берестечка, де його війська переправились на правий берег річки Стир і влаштували укріплені табір.

Хмельницький зі своїми військами знаходився під Збаражем, а відтак перейшов під Колодне поблизу Вишнівця, де збирав і впорядковував свої війська та чекав свого сумнозвісного союзника – хана Іслам Гірея III. Хан, погодившись прибути на допомогу, вимагав від Хмельницького не розпочинати військових дій проти короля до підходу татар. Жодні тогочасні джерела не дають достовірних даних про кількість козацько-селянського війська гетьмана. Воно могло нараховувати приблизно 120-140 тисяч чоловік. Дочекавшись прибуття кримського хана на чолі близько 28 тисяч воїнів, козацько-селянські і татарські війська рушили назустріч королівській армії. Письмові дані про маршрут на Берестечко військ гетьмана і хана відсутні. На підставі шляхетських повідомлень про те, що татари йшли через Перенятин і першими прибули під Берестечко, можна припустити, що Хмельницький вислав татар вперед по шляху з Колодного, поблизу Почаїва, через Перенятин, Радзивилів і Крупець до Лишнева на правому березі річки Слонівки, звідти до Берестечка можна

було пройти без річкових переправ. Хмельницький, мабуть, ішов біля Кременця на переправу через річку Пляшівку в Козині, а далі через села Боратин, Хотин, Рідків до села Острів [1, с.124].

Микола Костомаров записав на Волині народну пісню про цей похід:

Висипали козаченьки з високої гори:

Попереду козак Хмельницький на воронім коні.

«Ступай, коню, дорогою, широко ногами,

Недалеко Берестечко й орда за нами.

Стережися, пане Яне, як Жовтої Води!

Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди».

Полки Б. Хмельницького, прибувши до місця призначення, розташувалися на полях сіл Острів та Пляшева. Позаду них знаходились болота лівого берега річки Пляшівки з островом Журавлихою і кількома меншими острівцями, праворуч – заболочене місце впадіння Пляшівки у Стир, попереду фронт польсько-шляхетських військ, ліворуч – поля села Митниця, на яких розташувалось кримське військо. Козаки та селяни відразу ж приступили до побудови укріпленого табору у вигляді великого прямокутника з десяти рядів з'єднаних ланцюгами і присипаних землею возів. Такі характерні для козацької військової тактики укріплення XVII ст. вважались неприступними для кінноти, яка кількісно переважала у польсько-шляхетському війську. Татари не укріплювали свого табору. На найвищому, частково вкритому лісом пагорбі поставлено ханський намет, а обабіч великим півмісяцем розташувалися намети татар.

28 та 29 червня 1651 р. відбуваються перші сутички між королівськими і татарськими та козацько-селянськими військами. У цих сутичках полкам польських магнатів Станіслава Лянцкоронського, Миколая Потоцького, Павла Сапєги та іншим воеводам ледве вдалось врятуватись від повного розгрому, відступивши до свого укріпленого табору. Після цієї відчутної поразки над табором витало почуття тривоги і невпевненості за завтрашній день. Надвечір з поля почали забирати вбитих і поранених. Втрати шляхетських військ були значні. За недокладними підрахунками лише визначних шляхтичів загинуло в цей день 300 осіб. Загальне становище погіршувала й та обставина, що королівський табір був відрізаний від пасовищ: «коні доводилось годувати очеретом та дубовим листям, а й за це кров'ю треба було платити» – пише С. Освенцим.

Не дивно, що стривожені шляхтичі, побачивши перед табором якусь жінку з горщиками, у яких були сухі і живі ящірки, жаби та вужі, вирішили, що це відьма, яка чарує поле майбутньої битви, і вмить вона була порубана шаблями.

Генеральна битва розпочалася 30 червня. Вранці був настільки густий туман, що нічого не було видно на витягнутий спис (4 м). Через кілька годин туман поволі розсіявся: «Це нагадувало завісу, яка, підіймаючись, відкриває театральну панораму», – пише П'єр Шевальє – французький дипломат, мандрівник та історик [5, с.122].

Як свідчать документи, цього дня король вивів війська у тумані з табору, вишикував за європейським зразком у «шахматному порядку» та поділив на три частини. Перемишльський єпископ А. Тжебіцький писав: «Король розставив війська німецьким способом, у нас незвичним. Якби поставив способом польським, невідомо чим би це скінчилося» [1, с.128]. Ліве крило було під командуванням Мартіна Калиновського та Яреми Вишневецького. Командування правим крилом було доручено великому коронному гетьману Миколаю Потоцькому. У центрі армії знаходився король. Він розмістив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію. Але Ян Казимир не наважився відразу атакувати. Наближалася 3-тя година дня, а війська ще не розпочинали бою. Врешті близько 4-ї години Ярема Вишневецький випросив у короля дозвіл розпочати наступ і рушив на чолі 22 полків кінноти і кількох полків посполитого рушення проти козаків. Йому вдалось на короткий час вдертися у незакінчений ще табір, але повстанці при підтримці татарського загону відбили атаку і відігнали кінноту Вишневецького, здобули його прапор і перейшли у наступ. Військам лівого крила королівської армії, загнаним до останніх окопів перед самим табором прийшла на допомогу німецька піхота, яка стримала наступ козаків, а татари повернулись на пагорб, де стояв хан.

Після невдалої атаки Вишневецького розгніваний король наказує весь артилерійський вогонь зосередити по табору кримських татар. Надаремне король наказував правому крилу своєї армії підтримати його атаку. Шляхтичі відмовились рушити з місця, посилаючись на небезпеку козацької засідки у сусідньому лісі. Король послав у ліс німецьких піхотинців, два відділи своєї кінноти й дві гарматки, але ніякої засідки там не виявлено. С. Освенцим пояснює це тим, що шляхта боялася

наступати на козацький табір. Хан двічі посилав свої війська в атаку й обстрілював короля з двох гарматок. Чотири татарські ядра пролетіли біля Яна Казимира, а одне його контузило. Врешті королівський перекладач шляхтич Отвиновський вказав королеві білий ханський прапор, на який було спрямовано вогонь артилерії [1, с.131]. Першим же влучним пострілом було вбито родича хана султана Амурата, який стояв поруч нього. Вбитий упав головою до своїх, що у татарському війську вважалось дуже поганою прикметою. Крім того, на ці дні припадало свято байраму, коли їм не можна було не тільки воювати, а й взагалі брати до рук зброю. Зазнавши болючих втрат, татари почали втікати з паш бою. Тікали вони, у паніці залишаючи, всупереч своїм звичаям, убитих і поранених, скидаючи з себе зайвий одяг, зброю, сідла з коней. Декілька кращих татарських полків прикривало втечу, але й вони не встояли й пішли вслід за іншими. Загнані за переправу, вони тієї ж ночі спалили містечко Козин, а жителів вирізали.

Богдан Хмельницький з Іваном Виговським та чотирма козаками негайно поїхали слідом за ханом, аби вмовити його повернутись до місця битви, але розлючений втратами та поразкою хан захопив гетьмана в полон і повів із собою. Татари йшли через українські землі, грабуючи і беручи ясир.

Скориставшись втечею татар, королівське військо захопило лівий фланг козацько-селянської армії і примусило їх відступити на територію укріпленого табору.

Після втечі татар король вислав за ними навздогін частину кавалерії, а решту військ повернув фронтом наліво проти козацько-селянських полків. Козаки тим часом встигли укріпити значну частину свого табору, і королівські війська лише незначно просунулися вперед. Почало сутеніти, раптовий дощ вивів з ладу вогнепальну зброю, паралізував дії кінноти і припинив битву. Польсько-шляхетське військо простояло наготові всю ніч під зливою. Козацько-селянські полки вночі відступили з попередніх позицій й зайняли територію теперішнього села Острів, де відразу ж розпочали побудову укріпленого табору.

Після сходу сонця 1 липня шляхта побачила добре укріплений козацько-селянський табір, штурмувати який не наважилися.

Побудовані за одну ніч укріплення склались із глибоких ровів та валів заввишки «на-півкопії і ні одного місця, з якого можна було б

розпочати штурм», як писав у своїх спогадах шляхтич Миколай Ємільовський. А в одному з листів шляхтич Войша зазначав: «Табір той зрадник добре умістив – як у вилах сидить. Спереду є трохи твердого ґрунту, з боків заходять болота... Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків» [1, с.135]

Швидкість побудови табору, висота валу (понад 2 м) дуже вразили шляхтичів, вони жартували, що лише селяни, звичні до важкої праці лопатою, могли за одну ніч насипати його.

А королівське військо стало небоєздатним, простоявши всю ніч на полі під дощем. Місце вчорашньої битви було вкрите тілами загиблих, яких обидві армії прибирали з поля, користуючись тимчасовим затишшям.

Під час відсутності Хмельницького, який був у неволі, козаки спочатку обрали наказним гетьманом кропив'янського полковника Філона Джеджалія – всупереч його волі.

Розпочалися тяжкі дні облоги. Козаки на обстріл відповідали артилерійським вогнем, дошкуляли ворогові й постійними вилазками. Вночі 2 липня вони атакували полк брестського воєводи. З липня вдень дві тисячі кінних і піших козаків вийшли з табору і почали наступати на шляхту, яка ледве стримала цю атаку, але змушена була відступити з горба, зайнятого під час битви татарами. Вночі 4 липня козаки під проводом І. Богуна тихо підповзли до редути на правому березі річки, вбили косами 8 рейтарів і захопили дві гармати. Інші, не знаючи від кого боронитися, кидалися у річку. Але на галас прийшла німецька піхота, яка відігнала козаків і відбила одну з гармат, яку козаки вже втягнули в табір [1, с.140].

Із спогадів учасників відомо, що 5 липня шляхта сподівалась великого штурму. Але дощ, який лив усю ніч, не дозволив здійснити цей задум. Для залякування ворога застосовувалися і психічні засоби: у козацько-селянському таборі били в котли, радісно кричали, тупотіли ногами – створювали враження, що прибула підмога.

Опівдні 6 липня козаки вислали на переговори до короля миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису та військового писаря – польського шляхтича Петрашевського, відомого у козацькому війську під іменем Переяславця. Король наказав залишитися одному з них заложником,

іншим – приїхати на другий день по відповідь. Криси залишився добровільно у королівському таборі, сказавши, що давно мав намір перейти на бік короля, але повстанці його пильнували. Наступного дня король визначив свої умови: видати Богдана Хмельницького, його сина Тимоша, писаря Івана Виговського, старшину, польську шляхту, яка разом з козаками «бунтувалась», здати всю зброю, прапори, булаву Богдана Хмельницького, з ханом розірвати союз, селян відправити додому. 8 липня козаки «гордо відповіли, що зброї не здамо, бо без неї ми, лицарські люди, обійтись не можемо. Хмельницького у таборі нема, від хана відмовляються, старшини видати не можуть, польській шляхті король ще під Зборовом дав прощення; вони готові розійтись, але на умовах Зборівського договору». Тоді Ян Казимир дав наказ бити по табору з усіх гармат.

9 липня обстріл козацького табору продовжувався, але козаки для себе і своїх коней викопали ями як сховища від ворожих пострілів, тому шляхтичі не знали, якої шкоди їм завдавали. Крім того, поляки готували цього дня великий штурм табору, але здійснити задуму не змогли через великий безлад у королівській армії.

Козацька старшина вночі з 9 на 10 липня скинула Філона Джеджалія і обрала наказним гетьманом Івана Богуна – одного з найталановитіших тактиків в історії українського козацтва. На думку багатьох істориків, він кращий офіцер армії Богдана Хмельницького, що здобув всенародну і заслужену славу. Євгенія Лешук так говорить про цього героя:

Пробили дзвони, табір сколихнувсь...

Дев'яте липня... У неділю рано

Богун лиш тільки зболено всміхнувсь,

Коли обрали наказним Гетьманом,

Бо бачив край. Змикається кільце,

їх оточили, де Пляшівки води.

... Він раду радить і вночі тихцем

Свої полки через ту гать виводить [3, с.13-19].

Богун скликав козацьку раду, на яку, як пише Григорій Граб'янка, «черні не кликав, бо їй не довіряв і боявся, щоб вона для власного порятунку старшину не видала. Ухвалили збудувати через Пляшівку міст, перевести через нього доволі війська, щоб відігнати Лянцкоронського і поркласти шлях для відходу всього війська. Вночі козаки побудували

три мости через Пляшівку з опанців, возів, волоків, наметів і по тих мостах вранці почали переводити кінноту. Чернь про цю раду нічого не знала, через що в таборі виникла паніка» [5, с.105]. За шляхетськими джерелами, Богун вдосвіта 10 липня з 2000 козаками і двома гарматами перейшов за переправу з метою її укріпити.

Вранці 10 липня повстанці у своєму таборі прокинулися, змінили вартових на валах, зварили кулешу та почали снідати. Раптом близько десятої години один з повстанців, побачивши, що козаки з Богуном перейшли переправу, крикнув: «Браття, козаки нас покинули. Рятуйтеся хто може». І ось весь цей величезний натовп, залишивши все, навіть ложки в горщиках з кашею, безладною масою кидається до хистких переправ на болоті, втягуючи у свій потік і козацькі полки. Іван Богун намагався припинити хаотичний відступ армії і повернувся в табір. Але у критичний момент не зміг подолати класові упередження, недовір'я до селянських повстанців і, на відміну від Богдана Хмельницького, не знайшов шляху до порозуміння з ними.

Польсько-шляхетські війська не відразу зрозуміли, що діється у козацько-селянському таборі, думали, що це якась хитрість. Потім увірвалися в табір, почали його грабувати й вбивати всіх, кого ще там застали. Митрополита Йоасафа, який з хрестом у руці намагався стримати оскаженілий шляхетський наступ, якийсь молодий шляхтич застрелив з лука; голову йому відрубана, а одяг і ознаки сану (митру, посох, печать, хрест, Євангеліє у золотій оправі, свічки, чаші) король викупив від убивці і віддав уніатському священику Якову Суші, який поклав ці речі перед іконою Хомської Богоматері [1, с.145]. Самого митрополита і ченця Павла було поховано біля Михайлівської церкви в селі Острів.

Один козацький загін з 200 або 300 чоловік засів на одному острівку й одчайдушно боронився. Ховаючись за деревами, вони влучними пострілами й списами відбивали численні атаки ворогів, не дозволяючи їм наблизитись до берега. Розуміючи всю складність здобуття острова, Потоцький дав команду відійти назад у болото і припинити рушничний вогонь. На передній край вийшов посланець Потоцького, який став гукати козакам, що милостивий пан гетьман дарує їм життя і наказує кинути зброю. На край острова вийшли з лісу козаки. Шляхта дивилась на них уважно, сподіваючись, що зараз побачить, як ці непокірні, свідомі

свого безвихідного становища, покидають зброю і здадуться на милість пана гетьмана. Тим часом козаки з глумливими вигуками добули зі своїх гаманців гроші і почали жменями жбурляти їх у воду на знак того, що козак не дбає про багатство, козак не дбає про життя.

На допомогу Потоцькому прийшов Богуслав Радзивілл з полком іноземної піхоти. Оточені з усіх боків, козаки почали відступати в глиб острова, потім на болото, знищуючи тих піхотинців, які висунулись вперед. Але й на болоті кожен козак боронився до останнього. Історик XVII ст. Йоахим Пасторій, описуючи цю подію, зазначив, що герої-козаки так і залишилися непереможеними.

Французький дипломат П'єр Шевальє, автор «Історії війни козаків проти Польщі», розповідаючи про бій козаків на острові, пише: «Залишився один козак, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотному озерці човна і прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; втративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав всіх, хто хотів його схопити... Тоді якийсь шляхтич з Цеханівщини та якийсь німецький улан... кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче вмерти як справжній вояка. Його вбив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим» [4, с.133].

Після розгрому козацького табору шляхта з посполитого рушення, яка вже раніше вимагала від короля відпустити її додому, відмовилася йти з королем переслідувати козаків. Можливість остаточно розбити українське військо, таким чином, було упущено. Саме тому ні у кого не було підстав говорити про тріумф польської зброї під Берестечком. Багато шляхтичів приписували перемогу «ласці Божій», особливо, що стосувалось незрозумілої полякам раптової втечі з поля бою татар і відсутності гетьмана Хмельницького. Учасник битви Грабовський писав: «Сам Бог без нашої допомоги воює і кожний мусить признати, що ніхто з нас не мав нічого для облоги ні для жодної іншої речі» [6, с.137]. Інший шляхтич Гавронський дякував Богу не лише за поразку козаків, а за те,

що вони залишили всі запаси харчів, які дуже були потрібні голодному польському війську. Ось чому поляки, щоб якось себе оправдати, почали розповідати світові про Берестечко як повний розгром Хмельницького, а свої досягнення і вчинки значно перебільшувати. Яна Казимира вважали військовим генієм, найбільшим з-поміж воїнів. «Тому нічого дивного, що в світлі цієї пропаганди зникає величавий чин Івана Богуна, який серед таких незавидних умов зумів вивести з пастки 95% цілої отабореної армії. Зникає також і та незарадність польського війська, яке ні морально, ні фізично не було в силі використати радісно проголошеної «перемоги» [6, с.135].

Берестецька битва значно підважила сили Речі Посполитої і прискорила хід історичних подій. Під Берестечком шляхта переконалась, що може безкарно тікати з королівського війська, а король зрозумів, що не може розраховувати на підтримку тих, яким у шляхетській державі належала вся влада. Проаналізувавши матеріали, можна з упевненістю сказати, що український народ з Берестецької битви вийшов гідно, пройшовши всі випробування. Стратегічно українське військо перемогло, бо не допустило короля в глиб України. І, як стверджує Ю. Тис-Крохмалюк, поляки з цієї «перемоги» отримали не багато: трохи каші, м'яса, дві барилки червінців, 18 гармат і до року ... Батіг.

Джерела та література:

1. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Рівне, 2008.
2. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.
3. Лещук Є. Вічність Івана Богуна. – Львів, 2006.
4. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – Київ, 1960.
5. Граб'янка Г. Летопись Григория Грабянки. – Київ, 1854.
6. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Львів, 1994.

ПОЗНЯКОВ Денис
(м. Хотин)

ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВОЇ КАМΠΑНИЇ ОСМАНІВ У 1621 РОЦІ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЗАГАРБАННЯ ЧИ КАРАЛЬНИЙ ПОХІД?

Стаття присвячена зовнішньо та внутрішньополітичному становищу Речі Посполитої напередодні Хотинської війни 1621 року, проаналізовано міжнародні відносини польської держави з Османською імперією в контексті зростаючої напруги за контроль над Молдовським князівством. Обґрунтовано тезу про характер військової кампанії османів 1621 року як карального походу проти Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, Тридцятирічна війна, Хотинська війна, Бушевська угода, Запорізька Січ, Кримське ханство, Молдовське князівство, Хотинський мир.

Річ Посполита 1620 року опинилась на порозі повномасштабної війни з Османською імперією, розв'язка якої відбулась на Хотинських полях у вересні-жовтні наступного року. Ця війна переважно розглядається як оборонна війна Речі Посполитої проти османської агресії. Однак проаналізувавши події що передували сорокаденній Хотинській війні можна виявити багато цікавих фактів, дій польських державних діячів того часу, що фактично провокували османів на вирішення протиріч між державами військовим шляхом. Автор в жодному разі не ставить перед собою завдань показати Османську державу як миролюбного суб'єкта тогочасних міжнародних відносин, але спробує показати, що Річ Посполита не виглядала беззбройною, невинною жертвою османської агресії. Крім того на меті стоїть завдання з'ясувати характер військового походу османів проти Польщі.

Хотинську війну 1621 року як військово-політичне явище неможливо оцінити без комплексного розгляду міжнародної ситуації, яка склалась у балто-чорноморському регіоні та на західних кордонах Османської імперії у першій чверті XVII століття.

Намагання польського короля Сигізмунда III зі шведської династії Ваза створити імперію, яка охоплювала б території Північної, Східної

Європи втягнули Річ Посполиту у кровопролитні, затяжні війни зі Швецією в Прибалтиці та проти Московії, яка переживала династичну кризу (намагався зробити свого сина Владислава царем) [15, с.7].

Внаслідок цього польсько-литовська держава змушена була вести війни на два фронти: зі Швецією у 1600-1629 рр. (тривала з перервам війна у 1600-1611 рр., 1617-1618 рр., 1621-1626 рр., 1626-1629 рр.) та Московським царством у 1609-1618 рр. В цей період Річ Посполита намагається також посилити свої впливи і на Балканах, де її інтереси починають перетинатись з інтересами Османської імперії, яка переживає глибокі потрясіння соціально-економічного та політичного характеру, але залишається значною військовою силою у балканському регіоні.

Варто відзначити, що у 1618 році розпочалась Тридцятирічна війна з яскраво забарвленим релігійним підтекстом, у якій Польща пряму участь не брала, хоча надавала військову, фінансову та дипломатичну підтримку католицькому блоку держав на чолі із Габсбургами. Це також вносило свою частку напруги між османами та поляками [14, с.172]. Перші підтримували правителя Трансильванії протестанта Бетлена Габора проти Габсбургів, другі намагались добитись призначення правителем Трансильванії більш лояльної кандидатури щодо Речі Посполитої.

Отже, напередодні Хотинської війни Річ Посполита внаслідок особистих амбіцій та авантюрної міжнародної політики короля Сигізмунда III Вази мала на свої кордонах три геостратегічних точки напруги: Прибалтику (територіальні претензії Шведського королівства), невирішені територіальні спори на своїх східних кордонах з Московським царством та балканський вузол протиріч з Османською імперією. (Автор свідомо не зачіпає козацький фактор, яке ми розгляне трохи нижче).

В радянській історіографії склався стійкий образ Османської імперії держави-хижака, яка першочерговим завданням своєї міжнародної політики ставило підкорення та знищення слов'янських народів. Звичайно як і будь-яка імперія античності та середньовіччя Османська імперія проводила значні завоювання та розширення своїх кордонів, що передбачало підкорення держав та народів. Імперії живуть поки вони розширюються.

До 1596 р. не було жодного питання міжнародної політики у Європі та Азії, яке б так чи інакше не стосувалося османців [3, с.45]. Однак слід

зауважити, що після закінчення золотого епохи правління султанів Селіма Грізного та Сулеймана Кануні значні завоювання припиняються, імперія поступово починає занепадати. Класичний період існування закінчився за оцінками турецького історика Галіля Іналджика у 1600 році [3]. Після цієї дати фактично османська політика у Європі, Азії та Африці спрямовані на збереженні уже досягнутих результатів, подоланні внутрішніх протиріч. Лише епізодично османи досягають військових успіхів у Європі у XVII столітті (здобуття Подільського воєводства Речі Посполитої за Бучацьким мирним договором). Османську імперію у XVII столітті починають розгойдувати селянські повстання в Анатолії [2, с.70], [3, с.61]. Все більшу непокірність починають виявляти васальні правителі Молдови, Валахії, Трансильванії, що прагнуть за підтримки Європи, зокрема Речі Посполитою та Габсбургів скинути тягар турецької правління. До цього слід додати надзвичайно напруженні відносини з Персією за володіння Закавказзям, що чергуються періодами війни та хиткого миру. Окремо слід визначити Середземноморські проблеми османів з Венецією, Іспанією, котрі прагнуть ослабити турецький контроль над регіоном. Війни XVI століття що велися з Європою, козацькі морські походи першої чверті XVII століття та їхній наслідок – занепад внутрішньої чорноморської торгівлі, Великі географічні відкриття, що змістили маршрути морських торгових шляхів, відсутність переходу від принципу комплектування османської армії на основі ленно-тимарної системи (фактично ополченського типу) [10] до професійної найманої армії, роздутий адміністративно-бюрократичний механізм та корупція в державі, релігійно-етнічна різноманітність, в решті-решт вичерпують внутрішні резерви держави і призводять до повільної стагнації соціально-економічної, політичної та військової сфер життя Османської імперії [7, с.6]. Подібні фундаментальні зміни в Османській імперії не пройшли повз європейські країни, котрі протягом XIV-XVII століть прямо або опосередковано протистояли османам. Фактично з другою половиною XVII століття фактично розпочинається загальноєвропейська реконкіста з витіснення османів з Балкан, Північного Причорномор'я, Кавказу.

Окремо автор хоче виокремити козацький фактор напруги між обома державами, який особливо посилювався у першій половині XVII століть. З кінця XVI століття Запорізька Січ незважаючи на поразки козацьких

повстань, починає відігравати значну роль у міжнародних відносинах не лише Східної Європи, а й на Балканському півострові. Як феномен прояву боротьби українського народу проти іноземного поневолення його роль неможливо недооцінити. Це і боротьба проти польсько-шляхетського гніту, татарських набігів, турецької та московської загрози. Але нас перш за все буде цікавити позиція польського уряду у ставленні до козаків крізь призму турецько-татарської загрози. З одного боку Річ Посполита була зацікавлена у козаках як потужній силі на прикордонні проти Кримського Ханства та Московської держави, а з іншого намагалась тримати Запорізьку Січ під повним контролем.

Після поразок кінця XVI ст. козацтво на короткий час перестало бути головною проблемою в польсько-турецьких стосунках. Козаки брали участь у Лівонській війні, в аферах Лжедмитріїв, і цим давали вихід власній енергії. Козаки «повернулися» ближче до 1610 року, і наступне десятиліття стало часом їх найбільшої активності, відомим як доба героїчних походів. [4, с.54]. Однак вихід цієї енергії активізував татарські набіги. Ми не будемо аналізувати козацько-татарську взаємодію і виявляти чи були козацькі напади на Крим – ударами у відповідь і навпаки, проте відзначимо, що козацький фактор вносив напругу в кримсько-польські відносини.

Оборона кордонів Речі Посполитої від турецько-татарської загрози найбільше цікавило шляхту так званих українських воеводств. Це питання неодноразово ставилось на польських сеймах 1610-х років [13]. Однак незважаючи на найрізноманітніші варіанти вирішення татарської загрози (від будівництва нових фортець до збільшення кварцяного війська) все одно вирішальну роль у нейтралізації татарських набігів відігравали козаки та покозачене населення України.

Одне із заплутаних питань щодо татарських набігів – це їхній зв'язок із зовнішньою політикою Гіреїв та Османів. Набіги справедливо вважали воєнною акцією, і, з точки зору сучасного міжнародного права, їх можна розцінювати як акт агресії. До того ж вони підпадали під дію мирних угод, що уклалися з Кримом чи Портою. Проте після кожного набігу не відбувався обмін посольствами і не уклалися мирні угоди – рації ніколи не служили приводом для укладання мирних угод. Отже, здається, що набіги не сприймалися сучасниками як справжня війна, але завжди залишалися засобом політичного тиску [12, с.52].

Відношення до козаків польського уряду носило подвійний аспект. З одного боку шляхта не бажаючи платити зі свого кошту за оборону українських земель розуміла, що без Запорозької Січі як «заслону» проти татарських набігів подальша колонізація степів України, а отже подальше власне збагачення просто неможливе. З іншого розуміла, що козацькі вольності можуть призвести рано чи пізно національного вибуху проти польського поневолення. Крім того Запорізька Січ вносила додаткову напругу у польсько-турецьких відносинах. Козаки не лише обороняли українське південне прикордоння, яке польська шляхта асоціювало з поняттям «східні креси», а й здійснювали превентивні морські та сухопутні походи в межі османських володінь. «Креси» – це свого роду Дикий Захід. Це земля, що не має чіткої лінії кордону, де нормально не функціонує громадське життя, державу представляє лише армія, дислокована в добре укріплених фортах. На «Кресах» панує безправ'я: має рацію той, хто стріляє першим. [10, с.108].

Саме ці походи доводили до люті турецьких султанів та кримських ханів. Вони неодноразово звертались до польського короля з вимогою припинити козацьке свавілля як підданців Речі Посполитої. Проте показовою завжди була позиція польського уряду, яку висловив канцлер Речі Посполитої Ян Замойський у 1597 році під час сейму коли кримський посланець поскаржився на козацькі напади. Від сейму кримські посли вимагали: ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Канцлер Ян Замойський наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не мають постійного місця проживання, а збитків вони завдають не лише татарам, а й королівським підданим, тому хан може сам карати козаків, яких спіймає у власних володіннях [13, с.43].

На початку XVII століття перше місце у відносинах між Річчю Посполитою та Османською імперією вийшли протиріччя щодо молдовських справ. Дипломати аж до Хотинської війни не могли визначитися з тим, кому воно належить. І лише договір 1623 року поставив усі крапки над «і» [4, с.54]. Обидві держави до 1620 року декілька разів ставали на межу війни через Молдовське князівство. У 1607 та 1612 роках польський полководець та урядник Стефан Потоцький двічі з неофіційної згоди польського короля Сігізмунда III здійснював виправи до Молдови, щоб посадити господарем свого родича

Костянтина Могили. Перший похід був успішний. Однак весною 1612 р. організував новий похід до Молдови, оскільки його родича змістив турецький ставленник Стефан IX Томша, але 19 липня зазнав поразки у битві під Сасовим Рогом неподалік Ясс, де потрапив у полон. Фактично це було пряме вторгнення на територію Османської імперії регулярних польських військ. Після поразки під Сасовим Рогом на сеймі гетьман Станіслав Жолкевський радив королю залучати до кварцяного війська всіх охочих і якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із Стефаном Потоцьким [13, с.43]. Однак у 1615 році польський магнат та один з найкращих полководців Речі Посполитої, соратник Стефана Потоцького Самійло Корецький здійснив нову виправу, щоб посадити на господарський стіл Молдови Олександра Могили, молодшого брата загиблого Костянтина Могили. Похід спочатку був надзвичайно успішним: польські війська розбили молдовські війська Стефан IX Томша, а згодом загони татар надіслані султаном на допомогу останньому. Однак у 1616 році Самійло Корецький зазнає поразки від сілістрійського бейлербея Іскандер-паші під Сасовим Рогом як і Стефан Потоцький потрапляє до полону [20, с.14-15]. З одного боку ці виправи виглядали як приватні дії польської шляхти, проте у них приймали участь тисячі польських жовнів з неофіційної згоди короля [13, с.43] [20, с.14]. Всі ці події надзвичайно ускладнили відносини між державами.

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). У вересні до польського кордону надійшли турецькі підрозділи на чолі з сілістрійським бейлербеєм Іскандер-пашею, молдавани, волохи, угорці і буджацькі татари войовничого мурзи Кантемира. Турецьке військо нібито сягало до 30 тис. чол. Знаючи про це, польська сторона доклала надзвичайних зусиль для мобілізації своїх сил. До нечисленних кварцяних рот приєдналися великі магнатські підрозділи. Зокрема, своє приватне військо чисельністю до 7 тис. чол. привели князі Збаразькі. Турки спалили Рашків, а сам Іскандер зупинився понад Дністром в Яругах. Жолкевський став неподалік. [8, с.17].

Ціною великих поступок гетьман Станіслав Жолкевський зміг домовитись із Портою, і у вересні 1617 р. під Бушею була підписана мирна угода між Річчю Посполитою та Османською імперією. Яка базувалась

на взаємних зобов'язаннях стримувати татарські та козацькі напади. Поряд з цим стандартним пунктом угода містила принципової ваги положення, що Польща визнає протекторат Туреччини над дунайськими князівствами і не буде втручатись у їхні справи. Одним з пунктів угоди була передача Хотина молдовському господарю Радулу [8, с.17]. Це була поразка Польщі, оскільки політика спільного управління Молдавією, на якій довгий час базувались польсько-турецькі стосунки в регіоні, відходила в минуле.

Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя. Статус Молдовського князівства остаточно не був врегульованим.

Недалекоглядністю польської дипломатії стало ігнорування урядовими колами Речі Посполитою та короля Сігізмунда III Вази можливості укладання військового союзу з перським шахом Абасом I. Посередником у переговорах мала виступити Венеція, яка також вела переговори з персами про удар з двох фронтів по османах [1, с.28].

Персія постійно перебувала в об'єктиві уваги польських дипломатів та політиків. Напередодні Хотинської війни польські дипломати, гарячково шукаючи можливих союзників, скоріше за все, розглядали Персію як своєрідного гаранта або ж індикатора погіршення польсько-турецьких стосунків. Так, кілька разів на сеймах і у листуванні вищих урядників повторювалась думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить з персами. Тоді ж набула міжнародного розголосу посередницька діяльність відомого італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який пропонував свої послуги для переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I. Але переговори не відбулись, польський король був настільки задоволений польсько-турецькою угодою під Бушею, що навіть не захотів слухати перських послів, які прибули на варшавський сейм 1618 року з пропозиціями спільної війни проти Османської імперії [18, с.257].

В такій ситуації, згідно з класичним принципом «ворог мого ворога – мій друг», Персія виглядала реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг: козаки були ефективною силою у війні проти османів; залучивши запорожців

до такої війни, польська влада виводила б козацтво за кордони воєводств і тим самим знімала б внутрішньополітичну напругу всередині Речі Посполитої.

Але Варшава не пішла на створення союзу, що призвело до втрати чи не єдиного потенційного союзника проти османів. Причиною цьому стало загострення відносин та відновлення війни зі Швецією на Балтиці. Воювати на два фронти проти шведів на півночі та турків на півдні поляки не мали можливості. Хоча у 1621 році коли відбувались вирішальні бої під Хотином Швеція розпочала знову бойові дії в Прибалтиці і війни на два фронти не вдалось уникнути.

Річ Посполита здійснила ряд серйозних міжнародних помилок також і в 1619 році. По-перше надала військову допомогу Габсбургам проти Бетлена Габора союзника турків. Дипломатичною помилкою Речі Посполитої стало також взяття під опіку молдовського господаря Гаспара Граціані, якого султан Осман II хотів змістити. Крім того польський уряд не передав Хотин, захоплений Самійлом Корецьким Молдовському князівству як це передбачала Бушевська угода. Про це свідчить першоджерело «Історія Хотинської війни Іванеса Каменецького» [20, с.79].

За таких обставин відносини Польщі та Османської імперії швидко псувались, і польському послові до Стамбула Пьотрові Ожзі з труднощами вдалося відновити попередню угоду із султаном. 27 травня 1619 р. була укладена чергова мирна угода між двома країнами, але цей мир виявився оманливим [9, с.22].

Фактично всі ці події стали прямим порушенням Бушевської угоди і трактувалось османами як ворожими. Вони починають концентрувати свої війська поблизу південних кордонів Молдови під командуванням силістрійського бейлербея Іскандер-паші. Швидше за все Іскандер-паша мав завдання від уряду османської імперії надати військову допомогу Бетлену Габору, який готувався до генеральної битви проти Габсбургів, але у випадку перетину кордонів Молдови польськими військами, зупинити просування останніх.

Великий коронний гетьман Жолкевський був уже людиною похилого віку і проводив себе дуже невпевнено у справах оборони від турків і татар. Після татарських наїздів останніх років він втратив авторитет серед шляхти і тепер прагнув хоч би якось реабілітувати себе

в очах суспільства. Небажаючи зміщення пропольські налаштованого молдовського господаря Граціані та отримавши згоду короля діяти на власний розсуд Жолкевський розпочав Цецорську кампанію. [8, с.17]. Перетнувши Дністер, фактично кордон Османської імперії він першим розпочав бойові дії проти османів, що обернулись катастрофою для Речі Посполитої.

3 жовтня 1620 року обидві сторони вважали себе в стані війни. Про оголошення Туреччиною восени 1620 р. війни Речі Посполитій було прямо сказано в універсалі короля Сигізмунда III Вази від 28 травня 1621 р. до шляхти Волинського воєводства. У документі насамперед нагадувалося про цей факт, який мав місце восени 1620 р [19, с.5].

Остання молдовська авантюра Станіслава Жолкевського 1620 року призвела до того, що Річ Посполита постала на межу військової-політичної катастрофи.

Слід відзначити, що війська Речі Посполитою принаймні чотири рази перетинали кордони Османської імперії (її васала Молдови) до 1621 року перед початком боїв під Хотином.

Польські втручання 1607 р., 1612 р., 1615-1616 рр., у перипетії боротьби за Молдовське князівство, проходило майже безкарно для Речі Посполитою з боку османського уряду, оскільки основні боєздатні підрозділи турецької армії знаходились на сході імперії та були задіяні у боях проти Персії. Дипломатам вдавалось залагоджувати конфлікти. Проте похід Жолкевського був останньою краплею у терпінні османського уряду. Цього разу польське військо вів не магнат з напівприватними військами, а особисто коронний гетьман, канцлер Речі Посполитої – головний військовий керівник держави, у віданні якого були зосереджені і зовнішньополітичні зносини держави, який отримав інструкції від короля як діяти. Саме це було трактовано як фактичне оголошення війни Османській імперії.

Відповідь на запитання якого характеру був похід османів під Хотин нам дасть чітке визначення основних цілей кампанії османів, тобто де мав закінчитись наступ турецьких військ, досягнення певної географічної лінії.

Традиційно вважається, що основною метою турецького походу було загарбання земель Речі Посполитої, перетворення її з провідної держави

у другорядну. Українські землі турки османи планували приєднати до своїх володінь. Однак напрям ударів османської армії свідчить про зовсім інші наміри. Кінцевою точкою турецького наступу мала стати давня столиця Польського королівства м. Краків. З цією метою планувалось нанести два удари: основні сили османської армії мали рухатись через Хотин, Кам'янець та оволодіти Львовом; друга османська армія з допоміжними загонами татар, трансильванців через Карпати, через Трансильванію мала підійти до Кракова з півдня. Після падіння Львова обидві османські армії мали спільно взяти Краків. [19, с.6] [5, с.12]. Проте правитель Трансильванії Бетлен Габор відмовився від участі у поході проти поляків і це позбавило османів можливості подвійного удару на Краків [5, с.14]. Тому османське командування мало змогу нанести удар по Річ Посполитій лише в одному напрямку – на Львів.

З огляду на це можна зробити висновок, що основні бойові дії мали б розгорнутись на теренах Галичини та Поділля. Але навіть у разі успіху такого плану у Речі Посполитій залишались можливості мобілізації ресурсів з Литви, білоруських земель, Київського, Чернігівського воєводств, а це у свою чергу надавало б війні затяжного характеру. Такий сценарій подій явно не задовольняв Османа II, оскільки над східними кордонами імперії висіла перська загроза. Можна піддати сумніву і турецькі плани стосовно загарбання і українських земель в цілому. З військової та дипломатичної позиції претендувати на захоплення українських земель можна було б лише у разі їхньої територіальної окупації. Оскільки для цього логічніше було б захопити Львів та Київ (а не Краків), блискавичною кампанією змусити Польщу до миру і постфактум визнати втрату України. Крім того контроль такої великої території потребувало б значних військових, політичних, економічних ресурсів. До зон напруги на Балканах (протириччями з Габсбургами), Закавказзі (протириччя з Персією) для османів додався б український «Гордіїв вузол» з Річчю Посполитою та Московським царством. Перед османською армією звичайно ж ставились максимальні завдання: нанесення воєнної поразки польській та козацькій армії, а згодом досягнення лінії Львова та Кракова. І з позиції сили диктувати свої умови миру. Як показали події 1672 року, коли Річ Посполита опинилась на грані нової катастрофи, після втрати Кам'янця та підписання найганебнішого в її історії Бучацького миру, османи змогли змусити

поляків віддати лише Подільське воєводство, тобто ті землі, які були окуповані під час боїв. Навряд чи турки спромоглись би на щось більше у 1621 році.

Цікаво було б порівняти основні положення двох ключових угод Речі Посполитої з османами, які регулювали їхні відносини до Хотинської війни та після неї – Бушевської та Хотинської. Бушевська угода забороняла взаємні козацькі та татарські напади, визначала протекторат Османської імперії над дунайськими князівствами та заборона втручання Речі Посполитої у їхні справи, передача Хотинського замку Молдовському князівству.

Хотинська угода містила вісім пунктів. Вона передбачала поряд з стандартними пунктами заборони взаємних нападів козаків та татар, демаркацію степових кордонів, щорічну плату кримському хану за військову допомогу (більше нагадувало звичайну данину) [17, с.45], передачу Хотина Молдові, призначення молдовських господарів султаном (але не ворожих до Речі Посполитої). Крім того в двох з восьми пунктів мовиться про союз Речі Посполитої з Османською імперією («обидві держави будуть мати спільних друзів та спільних ворогів» згідно Якуба Собеського) [20, с.58], які сторони мусять підтримувати всіма силами. [20, с.130-131].

Отже, внаслідок Хотинської війни Османська імперія підтвердила для себе умови вигідної Бушевської угоди та змусила Річ Посполиту укласти союз. З точки зору дипломатії це більше перемога османів ніж Польщі, оскільки остання фактично нічого не здобула. Однак Річ Посполита змогла зупинити просування османів на своїх південних кордонах, хоча землі Галичини, Поділля та Волині були сильно розоренні [16].

Більш ймовірним є те що похід османської армії у 1621 році проти Речі Посполитої носив характер не загарбання, а більше рис карального походу, демонстрації військової могутності, виконання пунктів Бушевської угоди.

Джерела та література:

1. Ворог мого ворога – мій друг, або ідея польсько-перської співпраці в середині XVI – середині XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – с. 27-33.

2. Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции. – М., 1983.
3. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. Олександр Галенко; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К.: Критика, 1998. – 286, [32] с.: іл.
4. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття / В. Пилипенко // Козацька спадщина. – 2005. – Вип. 2. – с. 54-59.
5. Леп'явко С. «Рятівники від турецької хмари: запорожці і Хотинська війна 1621 року – Київ, 2013. 64 с.
6. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2008. – №5. – с. 11-18.
7. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. М.: Изд-во, 1998. 288 с.
8. Перед Хотинською війною (1617–1620) / С.А. Леп'явко // Література та культура Полісся. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – с. 15-28.
9. Передчуття війни: польська антитурецька публіцистика напередодні Хотинської війни 1621 р. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – с. 24-34.
10. Польський міф про «східні креси» в польсько-українських відносинах / Б. Гальчак // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – с. 106-110.
11. Походження і закріплення військово-ленної тимарної системи в Османській державі / А. Живачівський // Схід. – 2010. – № 2 (102). – с. 72-77.
12. Про татарські набіги на українські землі / О. Галенко // Український історичний журнал – 2003. №6. – с. 52-68
13. Проблема оборони південно-східного кордону на сеймах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. / В. Пилипенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 16. – К., 2008. – с. 41-57.
14. Роль і значення Хотинської битви в європейській воєнній історії XVII ст. / Б. З. Якимович // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – с. 172-181.

15. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 520 с.
16. Татарський напад на Волинь 13–15 вересня 1621 року (до 390-річчя Хотинської війни) / Л.Сухих, В.Страшко // Архіви України. – 2011. – № 5 – с. 125-136.
17. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей / Т. Григор'єва // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – с. 42-59.
18. Уявна війна з реальним ворогом: плани збройного протистояння з Османською імперією у публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. / В. Пилипенко // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – с. 249-262.
19. Хотинська війна 1621 року за актовими книгами ЦДІАК України / В.В. Страшко, Л.А. Сухих // Український історичний журнал – 2011. №6. – с. 4-15
20. Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. – Хотин. 2011. – 200 с.

ІВАНОЧКО Василь
(м. Хотин)

РОЛЬ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ: ШТЕФАН ВЕЛИКИЙ

Історія Молдавського князівства бере свій початок з середини XIV ст. (здобуття незалежності від мадяр) і до середини XIX ст., тобто об'єднання Молдови і Валахії в єдину державу яка отримала назву Румунія. За всі шість століть на Молдовському престолі побувало декілька десятків правителів і ніхто з них не стане в один ряд із Штефаном III чел Марою.

Ключові слова: Молдавське князівство, Штефан чел Маре, Туреччина, Польща, господар, бояри, Угорщина, Валахія.

Для того, щоб Молдова остаточно утвердилася серед Європейських країн Штефану III Великому необхідно було вирішити кілька завдань: консолідувати молдавське суспільство сконцентрувавши всю владу в руках господаря, оновити і зміцнити стратегічну оборонну систему країни – фортеці, реструктуризувати і поповнити армію, головнокомандувачем якої був сам господар. І саме ці завдання послідовно і успішно вирішував Штефан III впродовж усього свого правління (1457-1504).

Перш за все, Штефан III проявив себе як послідовний провідник ідеї посилення централізованої влади Молдавської держави. Будучи свідком економічного руйнування країни і перетворення господарського інституту в знаряддя інтересів великого боярства, Штефан III приступив до радикальних змін в інституційній ієрархії держави, адже зміцнення влади було гарантією незалежності, збереження територіальної цілісності країни. Внаслідок ослаблення авторитету господарів, зайнятих, насамперед, збереженням чи поверненням престолу, земля постійно перерозподілялася, потрапляючи в руки невеликої групи власників. Велике боярство володіло чисельними селами та маєтками, таким чином концентруючи в своїх руках великі можливості впливу, які поступово обмежували прерогативи господаря [6].

Претенденти на трон підкуповували прихильників, бажаючи захопити престол, щоб використовувати його для свого збагачення. «Престольні угоди» слідували одна за одною. Новий господар поступово змінив функції господарської ради (дорадчий орган який складався

з великих бояр і високих церковних ієрархів) перетворивши її лише в консультативний орган. Виконавчі функції поступово передавалися служителям двору, призначеним господарем. Купуючи або реквізуючи маєтки бояр, які зрадили інтереси країни, господар істотно збільшив княжі володіння, а значить, і можливості впливу. Він дарував маєтки за заслуги представникам дрібного боярства і навіть селянам за військову доблесть. З них же він вибирав своїх служителів [3]. Таким чином, в перші роки свого правління він оновив центральний апарат держави, залучаючи вірних, надійних людей з середніх верств населення.

Будь-які спроби претендувати на молдавський престол, звідки б вони не виходили, Штефан III припиняв з жорстокістю. 1471 р. за його наказом були обезголовлені великі бояри Ісає ворник, Негріле чашник і Алекса стольник. Навіть до кінця свого життя господар не дозволяв боярам ревізувати його рішення. На початку червня 1504 р. Штефан III Великий призначає спадкоємцем свого молодшого сина Богдана. Деякі бояри стали проти цього рішення. За наказом господаря вони були страчені [6].

Поступово господар досяг своєї головної мети – централізації влади держави в своїх руках, фактично привласнивши собі необмежені прерогативи. А служителі двору, великі сановники ставали простими виконавцями доручень і рішень господаря.

Зусилля по централізації господарської влади сполучаються з дипломатичними діями. До середини XV ст. Молдова вже була добре відома Європі. Однак, як фактор зовнішньої політики, вплив Молдови був незначним, утримуючись в південно-східному європейському контексті, певною мірою, завдяки суперництву сусідніх королівств – Угорщини та Польщі, які заважали один одному розширювати свій ефективний сфєренітет над Молдовою. При цьому і Угорщина, і Польща, враховували зростаючу загальну загрозу – експансію Османської імперії, яка з 1417 року захоплює в Валахії зони на лівому березі Дунаю [5]. Захоплення османами Молдови означало б для Угорщини і Польщі, роздобути у своїх південних і південно-східних кордонів небезпечного і сильного противника. Штефан III Великий зумів скористатися цими обставинами.

Штефан був стратегом не тільки на полі бою, а й в політиці. Він розумів, що дипломатією можна домогтися набагато більше, ніж силою

і з меншими втратами. Тому Стефан III визнавав союзеренітет то одного амбітного сусіда, то іншого, що дозволяло стримати їх загарбницькі пориви. Так в 1462 році був укладений новий мирний договір з Польщею, який став більш вигідним для Молдови, ніж війна. Причому до князівства повернули фортецю Хотин.

Щоб перемогти іншого небезпечного ворога – Османську імперію, Стефан за допомогою грамотної дипломатичної політики зумів зміцнити відносини з Кримським ханством, Мангупом і Каффою, яким також загрожувала Туреччина. Цей крок допоміг послабити натиск турків на молдавські землі. У підсумку, коли в 1470 році хан Великої Орди, суперник Кримського хана, організував набіг на Молдову, він був розбитий, а ханський син страчений разом з делегацією, яку направили для його викупу.

Через п'ять років, завдяки своєму таланту полководця Чел Маре розбив армію Сулеймана-паші, яка за чисельністю значно перевершувала молдавську. Причому турецькі хроніки назвали цю поразку «найбільшим лихом, що обрушився на турків за всю мусульманську епоху» [6]. 25 січня 1475 року господар повідомив християнських правителів Європи про перемогу і звернувся до них по допомогу в боротьбі проти турків. Однак, європейські держави не надали допомогу Молдові.

Тоді, Стефан зрозумів, що слід налагодити співпрацю зі слов'янами. З 1480 він почав активно вести переговори з Великим князем московським Іваном III, а для зміцнення зв'язків між Молдовою і Московським князівством Стефан вирішив видати свою дочку заміж за російського царевича. Шлюб між молдавською князівною Оленою та Іваном Молодим, сином Івана III був укладений в 1482 році. В результаті сформувався міцний союз Московської держави, Кримського ханства і Молдови, який був спрямований проти Польщі та Литви [3].

В останній чверті XV ст. Молдова, її господар були силою і особистістю, з якими необхідно рахуватися, позицією яких в балансі європейських інтересів не можна було знехтувати. Переконавшись в цій реальності, польське королівство, за посередництва короля Угорщини Владислава II, укладає в 1499 році Молдавсько-польський договір, що підтверджує повну рівність сторін і передбачає надання допомоги один одному в разі небезпеки.

Стефан III дбав і про реорганізацію армії. До початку його правління військо країни формувалося з «чете» – загонів великих бояр, чий інтерес не завжди збігався з інтересами країни. Тому господар просував дрібних бояр, городян, служивих і навіть вільних селян – представників найширших верств населення. З XV ст. господарі Молдови мали в своїх військах і найманців (сейменам). Тоді ж в молдавській армії з'явилися гармати (пушчь).

До кінця XV ст. молдавські воїни мали і стрілецькі рушніці (синеце). У плані організації стратегічної оборонної системи Молдова докорінно відрізнялася від сусідніх західних і східних країн. Найбільш важливі центри країни – політико-адміністративні та оборонні, а також стратегічні напрямки охоронялися фортифікаційними спорудами – фортецями. Одночасно зі зведенням і перебудовою фортець відбувалося будівництво храмів.

Усвідомлюючи важливість подібних укріплених центрів, Стефан III Великий побудував Нову Кілію на березі Дунаю, навпроти старої фортеці, як форпост захисту проти турків і волохів. Перебудував і зміцнив фортеці Сучава, Орхей, Четатя Албе. Повернувшись, істотно зміцнив і розширив Молдовські фортеці Кілія (Віці), Хотин. У 1482 р. зміцнив фортецю у Кречуну на кордоні з Валахією. Документи свідчать, що у великі потужні фортеці Стефан III призначав пиркелабів: Хотин, Сороки, Нямц, Кілія, Четатя Албе, Четатя Ноуе (Новоград) у Романа, довіряючи ці посади найближчим і надійним його людям [5].

За часів Стефана в Молдавському князівстві також активно розвивалося землеробство, тваринництво, виноградарство, бджільництво та рибальство. Стабільне становище країни сприяло поглибленню феодальних відносин: концентрації землі в руках невеликої групи власників, які були зацікавлені в інтенсифікації процесів виробництва, в застосуванні більш досконалих знарядь праці (поява залізного лемеші для плугів, серпів і ін.). Одночасно в результаті такого соціально-економічного процесу великі власники виробляли значну кількість зернових, які експортувалися, перш за все, оттоманам.

Розлогі пасовища, лісові галявини створювали сприятливі умови для тваринництва. У період стабільності шкури експортували до Львова, в Угорщину, до Туреччини. Збільшення обсягу землеробської продукції вимагало створення умов для реалізації надлишків. Міста і

торги Молдови залучали іноземних купців. На молдавських ринках вони продавали і купували коней, биків, овець, вино, мед, віск, рибу, необроблені шкури та ін. Товари вивозили в Центральну Європу і Балтійський регіон через Хотин, Язловець, Львів, Краків, Варшаву.

Географічне розташування Молдови давало їй помітні економічні переваги. Тут перетиналися різні торгові шляхи, добра частина товарів лише перетинала Молдову – «транзитна торгівля» [4].

Так само Штефан подбав про розвиток ремесел. Господарські грамоти свідчать про видобуток в країні різних руд, збройова справа, гончарство, ткацтво, працювали соляні копальні, адже сіль в ті часи цінувалася на вагу золота.

Чел Маре проводив жорстку фінансову політику. Він розпорядився про випуск двох серій монет: гроші (гріш) і півгроші (жуметате де гріш). Вони карбувалися на монетному дворі в Сучаві зі срібла найвищої проби.

Штефан подбав і про флот, в Венеції були знайдені документи в яких описано, що в роки правління господаря молдавський флот був присутній в Середземному морі і плавав до Венеції і Генуї [6].

Залишаючись на престолі 47 років, Штефан Чел Маре постарався перетворити Молдову в успішну країну. Завдяки таланту господаря, полководця, дипломата і політика, Молдавське князівство змогло не тільки зберігати незалежність, але і стало значною політичною силою в Східній Європі.

Слава і надзвичайні якості Штефана III, господаря Молдови, поширилися на століття. У листі від 1531 року адресованому Сигізмундом I, королем Польщі (1506-1548) молдавському господарю Петру Рареша, цей король називає Штефана III Молдови «Штефаном Великим» – Stephanus ille Magnus. Підтвердженням унікальності постаті видатного молдавського господаря є молдавські та зарубіжні літописи, народні пісні, балади та легенди.

Таким чином, мудрість, справедливість, великодушність, далекоглядність, талант стратега і воїна, вправного дипломата, покровителя церкви і культури навечно прославили у всьому світі молдаванина Штефана III Великого, господаря Молдови. Не випадково він є символом стійкості і наступності історії Молдови і молдаван.

Властивий йому творчий дух зміцнив країну. Був людиною своєї землі і свого народу. Штефан зумів втриматися довше інших правителів

завдяки своїм розуму, твердості, і мудрості. Доля народу визначається, часто, великими безіменними силами і рідко – великими особистостями, які його уособлюють. Однією з таких особистостей є Штефан Великий – людина Молдови.

Джерела та література:

1. Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
2. Олександр Добржанський, Юрій Макар, Олександр Масан. Хотинщина. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002.
3. Господарь Штефан чел Маре. – Ел. Ресурс. Режим доступу: <https://tatyanasolov.wordpress.com/2014/08/08/господарь-штефан-чел-маре/>
4. Романова Е. Штефан Чел Маре – хранитель МОЛДАВСКОГО народа. – Ел. Ресурс. Режим доступу: <http://totul.md/ru/expertitem/1153.html>
5. Штефан Чел Маре (1457-1504) / Moldova Online. – Ел. Ресурс. Режим доступу: <http://moldova-online.travel/ru/2013/05/shtefan-chel-mare-1457-1504/>
6. Эпоха Штефана Великого / Moldovenii. – Ел. Ресурс. Режим доступу: <http://www.moldovenii.md/ru/section/227>

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФОРТИФІКАЦІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ

МАЙБА Ірина
(м. Збараж)

ФОРТЕЦЯ У ПІДЗАМОЧКУ – ПРЕКРАСНИЙ ЗРАЗОК МУРОВАНОЇ ФОРТАЛЦІЇ, ПРИКЛАД ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Виявлено історичні особливості і місце замку в класифікації оборонних споруд Тернопілля та фортець Бучаччини кін. XVI – поч. XVII ст., досліджено особливості гербової композиції та архітектури фортеці як зразка оборонної архітектури Правобережної України.

Ключові слова: Підзамоцька фортеця, село Підзамочок, золоткацька майстерня, оборонний елемент Бучацької фортеці, Ян Бучацький (Творовський), картуш з гербом Пілявітів-Творовських-Бучацьких.

Підзамоцька фортеця – фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури національного значення. Розташована на плоскогір'ї на стрімкому лівому березі р. Стрипа на західній околиці с. Підзамочок Бучацького району, на північ від м. Бучач. Закладений у 1600 році за сприяння власника навколишніх сіл Яна Кшиштофа Бучацького (Творовського) – сина Миколи Бучацького і Анни Магдалени. Замок мав служити сільською панською садибою.

Замок в селі Підзамочку, або як його ще називають Підзамче, належав до Бучацьких маєтків. Він входив, як і неіснуючий тепер домініканський монастир, до оборонних елементів Бучацької фортеці. Замок простояв цілісно недовго, менше, ніж століття. Під час облоги Бучача п'ятсоттисячним турецьким військом під проводом султана Магомета IV вже у 1672 р. частково постраждали мури замку у

Підзамочку [1, с.10]. У 1676 р. його знищено турецьким військом під командуванням паші Ібрагіма Шейтана.

Коли дощенту знищено замок, у джерелах є розбіжності: Кунжек Т., Ортовіч М. фіксують 1672 рік, Чоловський, Беловський, Баренч виділяють 1676 рік.

По смерті одного з Бучацьких – Івана, його сестра одружується з Андрієм Потоцьким і Бучач зі своїми околицями стає власністю роду Потоцьких. Вся подальша доля села була нерозривно пов'язана вже з Потоцькими.

З літературних джерел відомо, що приблизно до 1780 р. замок був житловим. [2, с.11]. Тоді фортеця належала до Миколи Потоцького, котрий, цілком можливо, відбудовував його. Про це немає згадок у літературі, але можна висловити таке припущення, бо саме у першій половині ХУІІІ ст. граф Потоцький частково відбудовує Бучацький замок, котрий у середині ХУІІІ ст. мав ще непоганий вигляд. У 1807-1869 рр. при споруді діяла паперова мануфактура, що працювала на енергії води.

Пізніше замок у Підзамочку поволі занепадає і перетворюється у руїну. Власники втрачають до нього інтерес і на поч. ХІХ ст. Каетан і Павло Потоцькі вирішують розібрати мури замку і продати каміння як будівельний матеріал. Саме так вони поступили і з Бучацьким замком. Тоді дуже постраждали обидві пам'ятки.

Мабуть, не варто вірити розповідям, що звідси йдуть підземні ходи до Бучача, а то й далі. Потайні виходи часто застосовувалися на той час в укріпленнях, але вони були незначної протяжності. Використовувались для виходу обложеного війська в тил ворога і контратаки. Тайниками непомітно для ворога доставлялась в укріплення вода. Питання про існування таких виходів у підзамочківських укріпленнях може бути розв'язане тільки після археологічних розкопок. Історія не зберегла нам жодних відомостей про роль, яку довелось відіграти підзамочківським укріпленням в обороні нашого краю від ворога. Можна припустити, що будучи розташованими під Бучачем, вони до кінця ХУІІІ ст. ділили з ним однакову долю. На початку ХІХ ст. замок було покинуто.

У другій половині ХІХ століття, коли утворилося «Коло консерваторів», котре вивчало пам'ятки архітектури Галичини, замок привернув увагу дослідників. Консерватори описували і фотографували

пам'ятки, ставили їх на облік. На жаль, не збереглися матеріали з цього часу про Підзамочок. Є лише згадка у літературі, що у 30-х роках XX ст. руїни замку були законсервовані. Очевидно, цьому посприяло «Коло консерваторів».

Замок у Підзамочку вже більше року як є одним з об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля».

«Руїни замку свідчать про те, що це було дуже сильне оборонне спорудження» (путівник по Бучацькому повіті).

Збудована фортеця у Підзамочку в період, коли розвиток вогнепальної зброї і прицільний вогонь артилерії змінили методи ведення війни. У першій половині XV ст. в Італії з'явилась бастионна система, яка незабаром набула поширення по всій Європі. Взірцем нових віянь у будівництві фортифікаційних споруд є Підзамочківські укріплення. Тут же із південної сторони маємо в'їзну браму, що склепінням пронизує основу чотирикутної вежі. Праворуч – східна стіна з суцільним рядом бійниць на висоті 3 метри для вогнепальної зброї різного калібру. Відповідний висотний рівень для обслуговування оборонцями бійниць забезпечував насип землі з кам'яною долівкою. В одному і в другому кінці розміщені бастиони (укріплення у вигляді виступу фортечного муру).

На бастионах переважно розташовували артилерію, яка мала широкі можливості для ведення вогню: прямого, перехресного, флангового (вздовж стіни). Таким чином, захист був забезпечений добре. Ліворуч від брами-західний мур мав меншу кількість бійниць, на рогах замість бастионів були споруджені сторожові п'ятикутні вежі. Про те це не означає, що на сході замок був для ворога доступнішим. Тут, перед стіною, на відстані декількох десятків метрів розгорнулася рavelінна система (допоміжні фортифікаційні споруди перед огорожею замку), що складались з валів, ровів, кам'яних ескарпів, можливо і бастионів.

Північний мур глухий, без бійниць і все ж захищатись з цього боку можна з наріжних бастионів, така безпечність могла бути виправдана лише при наявності глибокого рову, заповненого водою.

Замок є прикладом оборонної архітектури Правобережної України. Замок – пам'ятка баштового типу з характерним для Поділля ренесансовим декором.

Сама фортеця складається із замку, бастионної і рavelінної систем; валів, які замикали із сходу оборонний пригородок.

Замок побудований з ламаного пісковика, кладеного на вапняному розчині, творить в плані прямокутний трикутник, кути якого захищені оборонними вежами та бастионом, які з'єднуються оборонними мурами з численними бійницями (120 x 80 см)

Джерела та сучасні видання дають нам дають різні підходи щодо архітектурних особливостей замку у Підзамочку:

Урбанський В.: «Оборонний комплекс нерегулярний у плані, чотирикутний (близький до трапеції) зі звуженням до північного боку, при якому збудовано 2-поверховий палац, обмежений 2-ма п'ятикутними баштами».

Чоловський А.: «С прекрасним зразком мурованої форталіці. Його оборонні мури забезпечені численними бійницями, утворюють чотирикутник, що звужується до півночі, де його замикають двоповерхова житлова споруда з вікнами на зовні, що складається з ряду приміщень і п'ятикутна башта.» [3, с.97]

Леськів І.: «Відносно невисокі мури (4-6 м), замкові стіни товщиною більше метра утворюють в плані розлогий чотирикутник (90-80 м), що звужується до півдня. [26, с.15].

Бойко В., Гаврилюк О.: «Загальна форма споруди нагадує чотирикутник із вежами на його кутах, повернутий найвужчою стіною на північ... Товщина стін не перевищує одного метра. Західний схил укріплений кам'яною стіною заввишки 7-8 м.» [4].

«Замки і фортеці»: «За планувальною конфігурацією укріплення наближено до прямокутного трикутника з зрізаними гострими кутами, в яких розмістилися по дві наріжні башти». [19, с.234].

Матеріали «Укрзахідпроектреставрації»: «Регулярний, в плані творить прямокутний трикутник».

В'їзд в замок розташований в південному крилі замку.

Це складний комплекс, в який входить південна шестигранна вежа, південний п'ятикутний бастион та в'їзна брама. Південна вежа в плані творить неправильний шестикутник, видовжений в напільний бік, збережена до рівня третього ярусу.

В'їзна брама прямокутна, в плані збережена на рівень двох ярусів, має 2 бійниці. Проріз воріт з півциркульним завершенням оздоблений блоками якими рустованими блоками. Висота арки – до 4 м.

Фото 1. В'їзд в замок

Над в'їзним порталом, що завершується білокам'яним карнизом з маскаронем над замковим каменем, розташований картуш з гербом Пілявітів-Творовських-Буцацьких.

В описах польських дослідників Баронча (1881 р.) і Чоловського (1892 р., 1904 р.) фіксуються два картуші. Садок Баронч у своїй статті детально описує головну в'їзну браму з південної сторони. Вона прикрашена двома білокам'яними гербовими картушами, розташованими над порталом. Картуші розділені двома бійницями з кам'яними лучковими перемичками. На верхньому картуші зображений герб Пілява з ініціалами Яна Буцацького, котрий тримають два ангели. Під гербом латинський напис-девіз: «Підтримка і опора». Нижній картуш поданий у вигляді привілею з трьома стрілами, з двох сторін якого розташовані фігури левів, що задніми лапами опираються на сирени. Під цією фігурною композицією розміщена прямокутна плита з напівзатертим латинським написом, на основі якого датується побудова замку (серпень 1600 р.) [9, с.226].

Отже, існувало два картуші над в'їзним порталом (приблизно до 1920 року). До нашого часу не збереглася частина стіни, де був верхній картуш.

Південний бастион примикає з правого боку до в'їзної брами, в плані ламаний прямокутник, кладений із ламаного піщаника тесаними білокам'яними наріжниками на кутах.

Східний бастион призначений для оборони замку з найбільш вразливого напільного боку. Прямокутний в плані, кладений із ламаного піщаника з тесаними білокам'яними наріжниками. До нашого часу дійшов значно зруйнований. Збереглися тільки фрагменти бійниць.

У західне крило замку входить п'ятигранна вежа, житловий, прямокутний у плані, корпус і наближений до квадрату, західний бастион, підсилений на кутах масивними контрфорсами. Цей бастион на поч. 18 ст., коли відпала потреба в обороні, був реконструйований під житло. З оборонної системи західного бастиону залишилися лише фрагменти бійниць у північній стіні.

Західна вежа п'ятикутна в плані, до нашого часу дійшла збережена на рівень двох ярусів. Кладена з ламаного піщаника, отинькована. Перший ярус вежі ніс чисто оборонну функцію, про що свідчать збережені бійниці, другий ярус використовувався як житловий. Висота західної вежі до 8 м. Дахи, перекриття, віконні та дверні заповнення вежі втрачені.

Стіни житлового корпусу, що примикає до вежі, збережені на рівень двох ярусів. Характер прорізів і ярусу свідчить про його господарську функцію в минулому. Збережені прорізи вікон II ярусу значних розмірів (4 м x 140 см) зі слідами білокам'яних обрамлень, завершені кам'яними лучковими перемичками. Ширина стін – 140-150 см. (станом на 2009 рік), висота – до 10 м.

Внутрішня структура будинку, перекриття та дахи, цілі фрагменти стін втрачені.

Оборонні стіни замку дійшли до нашого часу, зазнавши найбільших втрат. Найбільш збережена південно-західна стіна між західною та південною вежею з численними бійницями та хвірткою на територію парку (висота стін – від 0.5 м до 4 м).

Східний оборонний мур з бійницями, що з'єднував східний та південний бастиони, обороняв замок з найбільш вразливого напільного боку. Північний оборонний мур, що з'єднував східний бастион та житловий будинок замку не мав бійниць, бо захищався схилом гори. Про те це не означає, то на сході замок був для ворога доступнішим. Тут, перед стіною, на відстані декількох десятків метрів розгорнулася рavelінна система (допоміжні фортифікаційні споруди перед огорожею замку), то складались з валів, ровів, кам'яних ескарпів, можливо і бастионів.

Східна та північна оборонні стіни зазнали значно більших втрат, на окремих ділянках знищені до рівня землі.

Територія парку обмежена з північного боку крутим схилом та яром; з заходу підірними стінами колишнього бастиону і схилом, що спадає до долини р. Стрипи; з півдня територія парку відмежовується залишками оборонного рову. Планувальна структура та зелені насадження парку знищені, в даний час на території парку знаходиться фруктовий сад.

Всякі інженерні комунікації на території замку відсутні.

Так як село Підзамочок розташоване на горбистому лівому березі Стрипи, який з північного та південного боків вкритий березовими й сосновими насадженнями, то вдалим для розвитку занедбаного регіону було б впровадження цілком нових заходів для приваблення туристів. Ця територія має значний потенціал для розвитку екотуризму, сільського туризму, пішого, кінного, екстремального, дельтапланеризму, частково – спортивного та культурно-історичного туризму.

Замок у Підзамочку О. Лесик відносить до групи В, згідно якої це пам'ятка, поруч з якою можна будувати турбази, готелі, бази відпочинку.

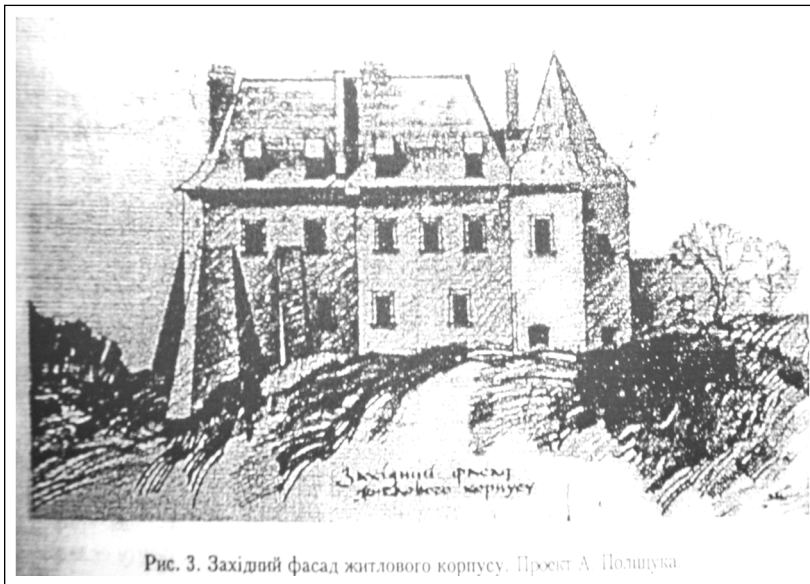

Рис. 3. Західний фасад житлового корпусу. Проект А. Поліщука

Рис. 1. Проект реставрації замку

Історик Рутинський М. пропонує передати пам'ятку національній Федерації історичного фехтування і реконструкції. [49, с.152]

На даний час у фортеці не проводяться реставраційні роботи. Наведені дослідження не розкривають всіх цікавих та унікальних сторін життя пам'ятки у Підзамочку.

Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» ведуться науково-дослідні та проектні роботи, пов'язані з опрацюванням проекту реставрації та використання замку.

Дипломант НУ «Львівська політехніка» Андрій Поліщук під керівництвом М. Бевза і М. Гайди розробив у 1955 році проект реставрації замку в с. Підзамочок. Цей проект був нагороджений на Міжнародному конкурсі дипломних проектів з реставрації ім. Я. Захватовича у Варшаві.

У 1995 р. А. Поліщук розробив проект реконструкції та пристосування замку, яким запропоновано відтворити фортифікації, палацовий корпус, надбрамну вежу, південно-західний бастион, замковий парк.

Джерел та літератури:

Центральний державний історичний архів у місті Львові

1. Ф. 17. – ОП.1. – Спр. 153. Арк. 25-46.
2. Ф. 178. – ОП.3. – Спр. 17. Арк. 79-81.
3. Ф. 475. – ОП.1. – Спр. 625. Арк. 228.
4. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. – Тернопіль : Новий колір, 2009.
5. Безсонов С. Архітектура Західної України. – К., 1946.
6. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. – К., 1988.
7. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976. – 138 с.
8. Бучач і Бучаччина /Під редакцією Островерха М. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Наукове т-во ім. Т.Г. Шевченка, 1972. – 943 с.
9. Гайдуневич Л.М., Зелена І.Я., Лавренюк В.А. Музеї Тернопільщини. – Львів: Каменяр, 1990. – 125 с.
10. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
11. Всеобщая история архитектуры: В 12 томах. – Москва: Искусство, 1968. – Т.6. – 418 с.

12. Всеобщая история искусств: В 6 томах. – Москва. Искусство 1963 – 514 с.
13. Гарасимчук Р. Народное искусство Тернопольской области УССР // Советская Этнография. – 1957. – №1.
14. Гнатевич М. Бучач // Слово – 1854. – №47. – 4 с; №48. – 4 с.
15. Довідник 4-томний «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР».
16. Дуда І. Бучач. – Львів: Каменяр, 1985. – 64 с.
17. Єрнст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII ст. – Київ. 1919 – 138 с.
18. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). – Київ. 1970.
19. Замки та фортеці. – «Мистецтво», Київ, 2007. – с. 234
20. Замки Тернопілля (Галицька брама). – вид-во «Центр Європи», травень-червень 2007, № 5-6. – с. 27.
21. История искусства народов СССР: В 9 Т. – Москва: Изобразительное искусство, 1976. – Т.4. – 476 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Тернопільська обл. – Київ: Головна редакція УРЕАН УРСР, 1973. – 640 с.
23. Історія Укр. РСР: В 10 томах. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т.3 – 576 с.
24. Історія українського мистецтва: В 6 томах. – Київ, 1968. – Т.4 – 513 с.
25. Лесик О. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
26. Леськів І. Історико-архітектурна спадщина Бучацького повіту XIII-XIX ст. – Київ. – 15 с.
27. Лобановський Б., Говдя П. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Мистецтво, 1989. – 206 с.
28. Логвин Г. Н. Бучач. – Київ: Мистецтво, 1966. – 98 с.
29. Логвин Г. Н. По Україні. – Київ: Мистецтво, 1963. – 463 с.
30. Лукашский Г. К. Галиция в ее старине. Очерки по истории архитектуры XII-XVIII вв. и рисунки Г. К. Лукашского. – Петроград. 1915. – 263 с.
31. Марченко М.І., Логвин Г.Н. Історія української культури. – Київ: Радянська школа, 1961. – 286 с.
32. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997. – с. 6-10.
33. Мистецтво України: Енциклопедія в 5 Т. / Відп. Ред. Кудрицький А. – К.: українська енциклопедія, 1995. – Т. 1. – 400 с

34. Митці України. Енциклопедичний довідник / Під ред. Кудрицького А. – Київ: Українська енциклопедія, 1992. – 848 с.
35. Мичко Св., Мельниченко Т. Майстерня золотих ткачів // Україна молода. – 05.10.2004.
36. Міляєва, Логвин. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – Київ: Мистецтво, 1963. – III с.
37. Нариси історії архітектури Української РСР /Під ред. Асеева. – Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – 458 с.
38. Овсійчук В.А. Українське мистецтво 2 пол. XVI– перша половина XVII ст. – Київ: Наукова думка, 1985. – 182 с.
39. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Під ред. А. Пономарьова. – К.: Доля, 1994.
40. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998.
41. Тези доповідей і повідомлень Міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993.
42. Тези доповідей і повідомлень I Тернопільської історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч.3.
43. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль. «Збруч», 2005.
44. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С, Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
45. Справка о состоянии памятников архитектуры (центральный архив у Тернополи).
46. Справка о работе Украинского общества охраны памятников истории.
47. Список обследованных памятников архитектуры.
48. Информация о работе Бучацкой районной организации.
49. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. – Київ, 2007. – 152 с.

КОБАСА Галина
(м. Збараж)

ІСТОРІЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАМКУ У СЕЛІ ТОКИ ПІДВОЛОЧИНСЬКОГО РАЙОНУ

Розглянуто історію села Токи, де побудовано замок, виявлено історичні особливості і місце замку у класифікації оборонних споруд Тернопілля кінця XVI середини XVII ст., досліджено архітектурні особливості замку як зразка фортифікаційної споруди Західної України; розглянуто питання власників селища та замку, розкрито оборонне та житлове значення замку та його роль в обороні.

Ключові слова: Ожигівці, Токи, Новозбаразька волость, Новий Збараж, замок, бастея, фортифікація.

Історія замку в селі Токи буде неповною без згадки про сусіднє село Ожигівці, яке колись було досить впливовим містечком, і саме до його території належала твердиня. Проте після поділу Речі Посполитої, коли по Збручу проліг кордон, замок і містечко опинились в різних державах. З того часу (кінець XVIII століття) твердиню починають пов'язувати в першу чергу з Токами. 1772 р. Збруч став кордоном між Австрією і Росією. На російському боці залишалось містечко Ожигівці, а його передмістя Токи із замком дісталось Австрії. Село Токи першопочатково носило назву «Товарки», так як там випасали стада худоби, яку у загальному називали «товар». Пізніше поширюється назва – «фільварок», або «токи» ожиговецькі. Назва пішла від слів «тік-токи» на цій місцевості зібране з полів збіжжя складали і вимолочували. Після першого поділу Польщі територію Галичини було розділено між двома державами Австрією та Росією. Так, Ожигівці перейшли у склад Російської імперії, а Токи разом із замком були приєднані до Австрійської держави. Цими подіями було змінено назву замку, який до XVIII ст. був знаний як ожиговецький.

Щодо часу поширення назви Токи, немає точних відомостей. Серед місцевого населення ця назва побутувала ще до 1772 року. В Тарифі податковому колишньої Речі Посполитої повіту Кременецького Волинського воєводства 1747 року немає жодної згадки про село Токи, як повідомляє автор статі «Zamek w Tokach» Р. Dowosser, лише про

містечко Ожигівці та передмістя Товарки, яке від своїх маєтностей виплачувало податки [9, с.68]. Також лист редуційний церкви в Токах, підписаний князем Корибутом Михайлом-Сервацієм Вишневецьким 8 жовтня 1641 р. нічого не згадує про окреме с. Токи, лише про передмістя Ожиговець. [9, с.68].

Перша письмова згадка про Ожигівці датується 1430 роком. У жалуваній грамоті литовського князя Свидригайла Ольгердовича (1355-1452), датованій 30 березням 1430 зазначалося, що Іван Мукосійович за вірну службу отримував у вічне володіння ряд сіл, в тому числі і Ожигівці [12, с.290]. Як довго вони залишалися у власності цієї родини невідомо, проте пізніше, як зазначають джерела початку XX ст., ці землі належать кременецькому землянину Семену Цаті. Згодом село перебувало у власності князівського роду Збаразьких. Як твердить автор статі про Ожигівці надрукованої у збірнику «Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu» (1910), посилаючись на «Ревізію Волинських замків...», це був Андрій Семенович Збаразький, одружений з Ганною Гербуртівною [12, с.290]. У 1539 його дружина уже згадується як вдова. Після смерті Андрія Збаразького Ожигівці перейшли до його дружини Ганни Гербуртівни. Згодом вона подарувала село наймолодшому сину Михайлу. В описі Кременецького замку за 1545 р. сказано, що кременецькі міщани скаржилися в «Жалобі на побор нових не обычных пошлинь»: «въ Збаражи, въ Волочискахъ і въ Жиговцахъ князь Михайло Збаражский съ матперью от воза по два гроша берутъ» [6, с.169]. Ця документальна згадка стверджує, що плата за в'їзд в Ожигівці була такою, як у торгове місто. Брат Михайла Стефан Андрійович у 1555 році стає вітебським воєводою, потім дідичем Ожиговець. У 1557 році отримав привілеї на закладення там міста, а у 1570 році згадується новозбаразька волость (з 518 димами, 200 огородниками, 7 боярами, 4 млинами) [12, с.290]. Отже, ще до 1589 р. Ожигівці отримали назву Новий Збараж, який став адміністративним центром великої Новозбаразької волості. Отож, перейменування не мало відношення ні до руйнування татарами Збаража, ні до князя Януша Миколайовича Збаразького. В 1583 р. у володіннях вищезгаданого князя Збаразького Стефана Андрійовича у Кременецькому повіті в містечку Новий Збараж вже нараховується 52 ринкових доми, 196 вуличних, відповідна кількість ремісників,

кушнірів, шевців, скоморохів, золотарів тощо [12, с.292] і 35 сіл в Новозбаразькій волості [12, с.290]. Помирає Стефан Андрійович у 1585 році. Як слідує із джерел після смерті Стефана Андрійовича Новозбаразька волость була поділена на частини, так як племінник кн. Стефана у 1594 році Петро Владиславович, одружений з Євою Вишневецькою, віддає в оренду на три роки свою частину Нового Збаража (Ожиговець) з селами Миколі Вонсовичу і жидові Єфраїму за 9100 злотих [12, с.291]. У документах з цього приводу є запис про те, що князь Петро Збаразький свою власність у повіті Кременецькому «місто Нове і Старе – Новий Збараж, Колісець, з усіма селами і присілками, які належать до тих моїх маєтків...» віддав в оренду на три роки за 9 100 злотих. У цьому ж документі за 1593 р. є уточнення про «місто Старе при замку», фільварок на передмісті «під замком з усіма його будовами» [1, с.233-239].

Таким чином, Новий Збараж поділено на частини однією з яких (територією із замком) володів Петро Владиславович, щодо іншої, то дослідники сходяться на думці, що нею володіла дочка Стефана Андрійовича – Барбара. Барбара Збаразька була одружена з Габріелем Тенчинським та помирає у 1602 році [12, с.291]. Після її смерті добра новозбаразькі переходять у власність представника іншої родинної лінії Збаразьких її двоюрідного брата Януша Миколайовича (Микола найстарший брат Стефана – батька Барбари) і потім до його нащадків – Юрія і Христфора [12, с.291]. Як нам відомо Юрій помирає 1631 році і усі маєтки Збаразьких успадковують Вишневецькі. Януш Вишневецький володіє Ожигівцями недовго, так як помирає у 1636 році, залишає двох синів Дмитра та Константина-Кшиштофа. Довосер П. подає опис добр що були у замку з розповідей людей «На замку нашім було повно добра і достатків. Величезні стада коней, кіз, рогатої худоби і навіть диких коней, що паслися на пасовищах. Було всього вдосталь їжі і напоїв. Люди жили як у Бога за дверима. Ніхто не міг хлопа ні бити, ні скривдити. Багато з наших людей служили козаками, мали багато поля і степів, не відробляли панщини...» [9, с.67]. Дмитро, каштелян краківський збудував костел в Ожигівцях. За часи його володіння містечко багато потерпало від війн з Б. Хмельницьким та військами кримського хана, який не раз зупинявся в цій місцевості з обозом. Ці події і стали причиною упадку містечка.

Князь Міхал-Сервацій Вишневецький (1680 – 1744), останній з роду Вишневецьких, планував зайнятися перебудовою Ожиговецького замку. Що саме йому вдалося зробити, точно невідомо, є лише згадка того, що при Міхале-Сервації окремо стояча вежа замку, та, яка колись прикривала дамбу, була перебудована в католицький храм. Князь Михайло-Сервацій Вишневецький помирає у 1744 році. 1750 його внучка Ельзбета, дружина Міхала Вельхорського отримує у власність Ожинівці, які уже 1762 році продає Ігнацію Цетнерові – воєводі бельському, разом з цілим ключем у складі 22 сіл. Два роки по тому (1764) Ожигівці з селами – Токи, Бендери, Соболівка, Почапінці [12, с.292] набуває Ян Чарнецький (тоді каштелян брацлавський) заплативши 1 млн. злотих. В цьому ж році правобережна частина села Ожигівці (де і знаходився замок) вперше в письмових джерелах згадується як окреме село під назвою Токи. Каштелян брацлавський також володіє замком, на той час ще ожиговецьким. Після смерті каштеляна його син Владислав-Францішек став дідичем Ожиговець і мешкав там з першою своєю дружиною Понятовською, а потім з другою Анелю Коженівською з якою у нього народилось два сини і дві дочки, з яких старша Юля одружилася з Юзефом Малинським і отримали Ожигівці, але вже без Галицької частини [12, с.293]. Після поділів Польщі власниками цієї місцевості були родини Чарнецьких, Мітковських, Дзидушинських, на кінець XIX ст. селешце було власністю родини Дорнбахів.

Історія замку в Токах дуже тісно пов'язана з історією Збаража, Вишнівця, Ожиговець, так як ці три місцевості зі своїми оборонними замками належали до однієї родини князів-магнатів Корибутів-Вишневецьких і становили лінію оборони для південно-східної Волині у період активізації козаків і татар. Замки Збаража і Вишнівця служили для оборони в часи великих нападів, а замок Ожиговецький на Товарках схований і віддалений, спеціально збудований на території яка не є придатною для нападів – посеред боліт та мочар Збруча. Особливістю Токівського замку було те, що він служив не лише для оборони, а також як склад військового провіанту для князівських військ під час воєнних дій. У його підвалах були нагромаджені запаси зерна, живності та інших продуктів.

Традиція приписує його будівництво Янушеві Збаразькому, однак у згаданому документі оренди половини Нового Збаража М. Вонсовичем

і євреєм Єфраїмом говорить, що «... тільки те собі залишаємо: на всі три роки, нижче в тій аренді описане, зокрема замок Новозбаразький зі всім, що в собі має, фільварок на передмістю під замком зі всіма його будовами, з полями...» [6, с.170]. Тобто, на період 27 грудня 1583 р. замок уже був збудований і повноцінно функціонував, тому міг бути побудований значно раніше (імовірно кн. Стефаном Андрійовичем після отримання привілею на заснування міста 1557 р.).

Замок в Токах має дуже рідкісний для України тип розташування щодо навколишньої місцевості. Він знаходиться на вершині невеликого кам'янистого пагорба, розташованого посередині штучного озера. Озеро, що має підковоподібну форму, оточувало височину своїми водами [8, с.2]. Нині це півострів, але, можливо, спочатку замок знаходився не на півострові, а на острові, тобто був оточений водою з усіх боків і не з'єднувався перешийком з берегом річки.

Замок мав форму неправильного трикутника. Дві його сторони (південно-західна і північна) виходили на озеро, третя (південно-східна)

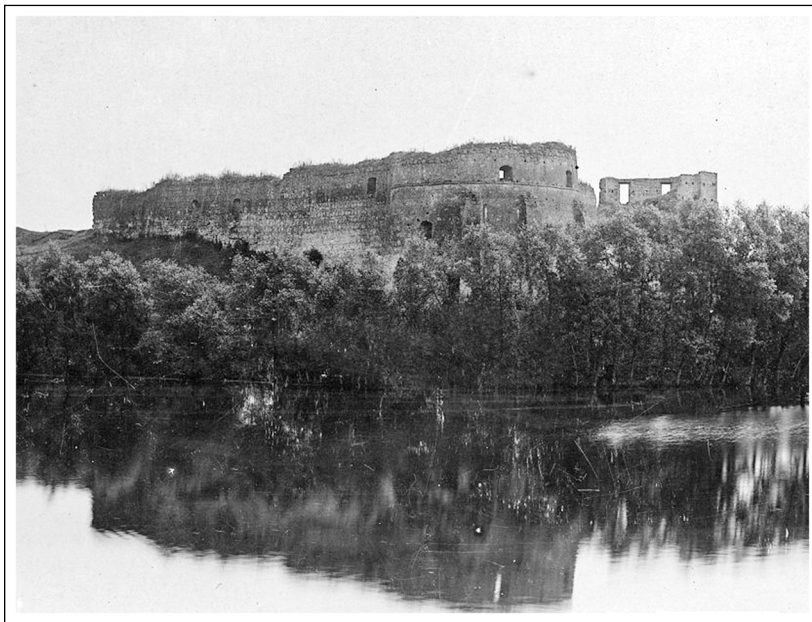

Рис. 1. Замок в Токах. Фото поч. XX ст.

була найбільш доступною для штурму (рис. 1). Матеріалом для побудови укріплень служив піщаник, скріплений вапняним розчином.

Замокві стіни досягали товщини 2 – 3 метрів [10, с.304]. Південна башта замку була 5-гранною, в північно-західному куті замку знаходилася напівкругла бастея, а щодо форми 3-й (північно-східній) вежі єдиної думки немає. Одні дослідники вважають, що там знаходилася 5-гранна вежа, інші вважають, що там була побудована напівкругла бастея. Четверта (надбрамна) вежа, звернена в підлогову сторону, була розташована в товщі куртини між південною та північно-східній вежами, причому надбрамна вежа була зміщена ближче до північно-східній замкової вежі. Надбрамна вежа замку була забезпечена підйомним мостом. Ймовірно, вона була квадратної в плані. Кутові вежі замку були 3-ярусними, в кожному з ярусів були влаштовані лінії бійниць. Надбрамна вежа могла бути 2-ярусною. Зберігся інвентарний опис замку 1602 року. У цьому опису зокрема згадується, що озброєння замку на той момент включало 1 велику і 4 малих гармати, а так само 34 гаківниці.

Фото 1. Руїни замку

При Вишневецьких старі укріплення замку перебудовувалися і проходили модернізацію. Ймовірно, більшу частину вцілілих до наших днів укріплень потрібно відносити до 1-ої половини 17 століття. У розпал повстання під керівництвом Богдана Хмельницького замок був захоплений козаками (війська Максима Кривоноса?), розграбований та зруйнований. На заключному етапі Польсько-турецької війни (1672-1676) турецький паша Ібрагім Шишмана захопив і зруйнував безліч замків, у тому числі Ожиговецький (на передмісті Токи).

У 18 столітті замок перестають розглядати як стратегічно важливе укріплення. Його відновлюють, але при цьому пристосовують суворий оборонний об'єкт під житлові потреби, намагаючись перетворити замок в комфортну для проживання резиденцію. У цей період верхні яруси веж перебудовують, перетворюючи їх в житлові приміщення. Зокрема, в верхньому ярусі південної 5-гранної вежі з'явилися широкі прямокутні вікна. Паралельно занепадають і інші оборонні споруди. На кінець 18 століття перебудований замок перебував у відносно добромому стані, але з переходом Токів під владу Австрії намітився занепад замкового комплексу [5, с.107].

Південна вежа замку зі
сторони дитинця

Фото 2. Руїни замку

У період Першої Світової війни замок сильно постраждав, коли частина його укріплень була розібрана для будівництва дороги між Волочиськом та Підволочиськом. Кажуть, що тоді замок від повного знищення врятував місцевий житель Григорій Костецький, який написав скаргу про свавілля військових в Петербург, звідки у відповідь прийшов наказ зупинити руйнування замку. Однією з перших, вочевидь, була розібрана надбрамна вежа і вежа в північно-східному кутку замкового двору. Також постраждали замкові стіни і внутрішні будівлі, значна частина яких була розібрана до фундаментів. Від інтер'єрів замкових будівель нічого не вціліло, ні написів, ні гербів, ні інших елементів декору. Олександр Чоловський, знаменитий історик і дослідник замкової архітектури на землях Галичини, оглянувши руїни замку, назвав твердиню одним з найпрекрасніших укріплень Волині. До наших днів збереглася перебудована кутова 5-гранна вежа замку на висоту 3-х ярусів. У нижніх ярусах цієї вежі можна бачити автентичні бійниці. Три інші вежі замку (2 кутові і 1 надбрамна) втрачені. Велика частина замкових стін втрачена, частково збереглися лише відрізки стін, що примикають до 5-гранної вежі (фото 1,2). Від внутрішніх будівель замку над рівнем землі нічого не залишилося. В наші дні замок належить до села Токи (Тернопільська обл., Правий берег Збруча), а село Ожигівці, за яким раніше був закріплений замок, зараз знаходиться на лівому березі Збруча і відноситься до Хмельницької області.

Джерел та літератури:

1. Архив ЮЗР, – К. – 1876., – Ч.6., Т.1., с. 291-292., 233-239. – Т. 7., Ч.1. [Електронний ресурс]: «РУИНВЕРС», <http://new.runivers.ru/lib/book3030/9522/>
2. Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. / Андрій Заяць // В зб.: Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. – Кременець. – 2006. – с. 57-63.
3. Літопис Самовидця. Під ред. Я. Дзири. – «Наукова думка». – Київ. – 1971. – с.206.
4. Лещишин, А. Витвір людської майстерності і природи [Текст] : замок у Токах-Ожигівцях / А. Лещишин // Місто. – 2011. – 23 берез. – с. 17 : фот.

5. Мороз, В. Замки і фортеці Тернопілля [Текст] / В. Мороз ; [ред. О. Чучук]. – Тернопіль, 2011. – с.159
6. Підставка Р.В. Збараж і Новий Збараж-Ожигівці Кременецького повіту Волинського воєводства: до питання локалізації та історії / Р.В. Підставка // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля», №2, – Збараж, 2011 р. – с. 167-171.
7. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед.XVI – 1-а полов. XVII ст.). / В.Д. Собчук // В зб.: Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. – Кременець. – 2006. – с. 17-56.
8. Сиривко, Я. Токи: із славного минулого – у добре майбутнє [Текст] / Я. Сиривко // Гомін волі. – 2008. – 1 серп. – с. 2.
9. Dowosser P.W. Zamek w Tokach / P.W. Dowosser // .. Teka konserwatorska Galicji Wsch. T. II, Lwow 1900 S. 65;
10. Guerquin B. Zamki na planie trójkąta z XVI w. / Guerquin B. // Biuletyn historii sztuki i kultury, R. VI, Nr. 4, – Warszawa, grudzień 1938, S. 303-309.
11. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7, T. 14. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. S. 512
12. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami. /Giżycki Jan Marek Antoni//.-Stary Konstantynów. – 1910. – S. 290-293.
13. Zródła dziejowe. T. VI. Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. A.Jabłonowski. – Warszawa. – 1877. S. 93-106.

БАЮК Віктор
(Луцьк)

КОЗАЦЬКА КОРЧМА XVII СТОЛІТТЯ З ВОЛИНИ (матеріали археологічних досліджень та графічна реконструкція)

Польового сезону 2010 року Шепельська рятівна археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом автора проводила стаціонарні польові дослідження західного посаду городища Шепель, що в околиці села Шепель одноіменної сільської ради Луцького району [2]. Воно знаходиться в урочищі «Вал», має розміри 140,0 x 160,0 м, укріплене валом висотою 5,0 – 6,0 м та ровом шириною 22,0 м і глибиною до 6,0 м. Вперше ця фортеця згадується в Іпатіївському літописі під 1097 роком у зв'язку з гострими міжкнязівськими суперечками і вже тоді мала досить важливе значення [9, стовп. 239]. Обстеження городища і посаду в кінці XIX століття провів В.Б. Антонович [1, с.53], в 1933 році О. Цинкаловський [12, с.113-129], в 1955 році – Є.І. Тимофєєв [11, с.15], в 1960 році – П.О. Раппопорт [10, с.55], який проводив топографічні роботи. Згадані дослідники датували городище за підйомним матеріалом XI-XIII ст. В.Б. Антонович вперше обміряв городище, вказавши, що кожна зі сторін має 95 сажень. М.М. Кучінко у 1975 році проводив шурфування на городищі, виявивши фрагменти кераміки, глиняне прясло, уламки браслетів та залізний ніж [7, с.54]. За 300 м на північний захід від городища, на колишній межі з с.Озденіж був курган висотою 2,8 м і діаметром 12,0 м під назвою Могила Переляниці, розкопаний М.М. Кучінком у 1975 році. Під ним виявлено перепалені кістки, вуглики та дрібні фрагменти гончарної кераміки, що засвідчує на думку дослідника обряд кремації на місці поховання [7, с.104]. Як центр сільськогосподарської округи басейну річки Серни дане городище визначає у своїх дослідженнях С.Д. Панишко [8, с.162-164].

Таким чином бачимо значний інтерес дослідників до власне дитинця та кургану, на посаді та навколишніх поселеннях експедиції не працювали.

За 50 м на захід від західного валу городища суцільним розкопом було досліджено 96 м. кв. площі де виявлено насичений знахідками культурний шар та різночасові об'єкти (рис. 1).

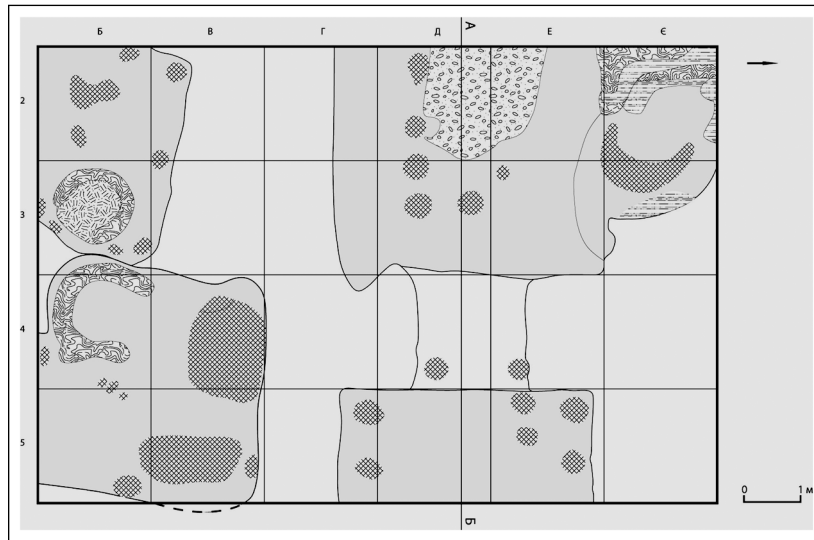

Рис. 1. Шепель 2010, ур. Вал, посад. Загальний план розкопу

Культурний шар розкопу досить змішаний і до позначки $-0,5$ м основними знахідками були сучасні та пізньосередньовічні матеріали; нижче до відмітки у $-0,8$ м від денної поверхні основними знахідками були матеріали X-XI ст.

Знахідки XVII-XIX ст. представлені великою кількістю фрагментів горщиків, мисок, макітр і покриток а також цілих та фрагментованих пічних кахель. Давньоруський матеріал представлений знахідками типових для X-XI ст. фрагментів кераміки а також уламками посудин-«корчаг». Необхідно зауважити, що матеріалів які б можна було однозначно віднести до XII-XIII ст. виявлено не було.

Виявлені об'єкти відповідають хронологічній картині культурного шару: це одне повністю, а інше частково досліджені житла давньоруського часу, з типовим для X-XI ст. плануванням і знахідками, а також споруда, датована попередньо другою половиною XVII ст. Вона викликає особливий інтерес, як за типом так і за знахідками.

Це велика (дослідженими розмірами в межах розкопу $8 \times 4,7$ м) землянка, розділена вузьким коридором на дві камери. Перша має підпрямокутну форму розмірами $4,5 \times 2,0$ м з рівними стінками,

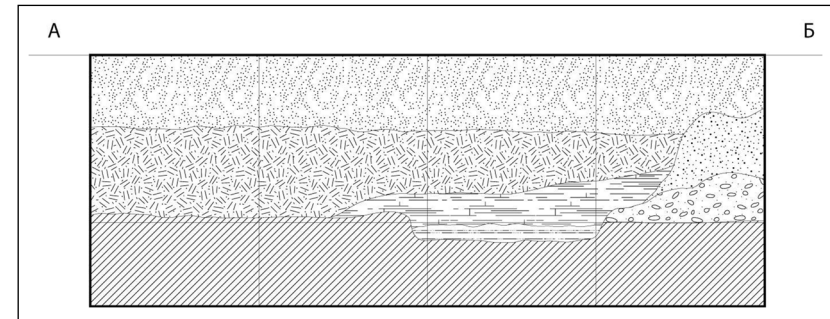

Рис. 2. Шепель 2010, ур. Вал, посад. Стратиграфія розрізу Споруди №1

глибиною $1,3$ м від рівня виявлення та значною кількістю глибоких стовпових ям у підлозі. Друга (переріз, рис. 2), майже квадратна у плані має розміри $4,7 \times 4,1$ м і містить в дальньому (південному) куті розвал крупної печі. Піч збереглась у вигляді завалу з значною кількістю знахідок цегли, кахель та кераміки. Судячи по формі топочної камери та характері знахідок ця піч можна інтерпретувати як опалювальну. Піч іншої конструкції було досліджено в ніші західного кута цієї камери, судячи з наявності кількох пропалених черенів звичайної форми її використовували для приготування їжі. Необхідно зауважити, що пропалений на значну глибину черинь вказує на досить тривале та активне використання цього елемента печі. Ці окремі камери були розділені вузьким коридором розмірами $1,9 \times 1,9$ м та глибиною $1,0$ м від рівня виявлення. Заслугує на увагу система розміщення стовпових ям, що чітко групуються по підлозі споруди в одному випадку та чітко простягаються по обох приміщеннях і коридору утворюючи чітку планувальну схему в іншому. Підлога рівна, глиняна, середньо утрамбована; стіни вертикальні, витворені в світло-жовтому материковому суглинку [3, с.30-32].

Матеріал з об'єкту надзвичайно багатий. В основному це побутова кераміка: фрагменти горщиків, глеків, мисок, ніжок сковорідок та кухлів пізньосередньовічного часу. Тісто хорошої якості, їх поверхня багато орнаментована.

Щодо горщиків то серед них можна виділити два основні типи. До першого, більш частого, відносяться тонкостінні посудини з

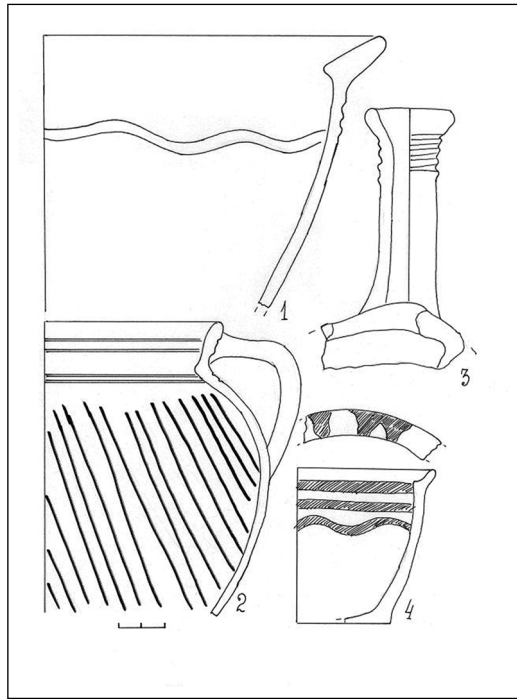

Табл. I. Гончарні вироби з заповнення споруди. 1, 2, 4 – горщики;
3 – ручка від сковорідки

високим тонким і ледь відігнутим назовні вінцем (Табл. I, 2). Вони часто розписані фарбою та вкриті поливою, зустрічається також штапований орнамент. До другого відносяться менша частина фрагментів горщиків з маленьким, розтягнутим і плавно заокругленим вінцем, з внутрішнього боку оформленим заглибленням (Табл. I, 4). На таких зразках виразні сліди повторного обпалу. Виходячи з цього всі горщики можна досить чітко поділити на столові та кухонні.

У виявлених зразків мисок вінця мали вигляд сильно розтягнутого тонкого валика, зрідка додатково оформленого защіпами. Орнаментація мисок багата, врізна хвиляста або штапована. В деяких випадках вони розписані фарбою, основний мотив – геометричний орнамент. Сильно розтягнуте вінце також і у виявлених фрагментів макітри, якісної, сірого кольору із штапованим орнаментом

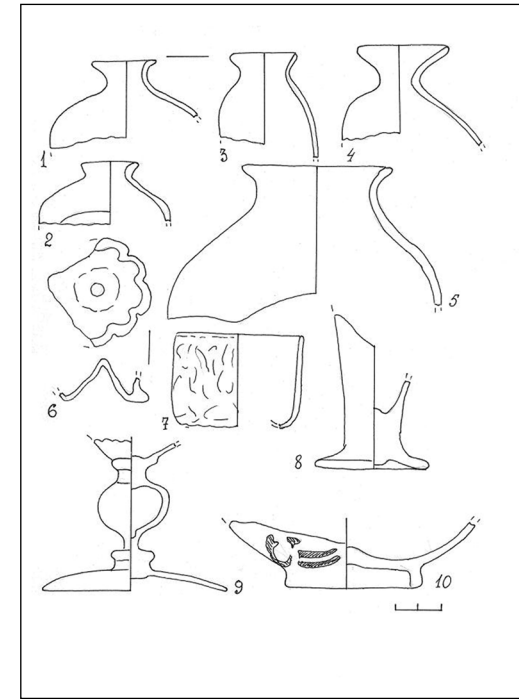

Табл. II. Вироби зі скла з заповнення споруди. 1-5 – пляшки;
6, 8, 9, 10 – фужери і келихи; 7 – чарка

(Табл. I, 1). Ручки (Табл. I, 3) та конусоподібні ніжки від сковорідок, виявлені в заповненні, є типовими для посуду такого типу.

Виявлена у заповненні споруди також велика колекція кахель. Це лицьові коврові, кутові та карнизні зразки, як вкриті поливою так і без неї. Загалом кахлі зустрічаються у 17 варіантах, знайдено як крупні фрагменти так і цілі екземпляри а також навершя (коронки) печі двох типів.

Різноманітні також скляні вироби. Це верхні частини широко та вузькогорлих пляшок (Табл. II, 1-5), нижні та придонні частини фужерів і келихів (Табл. II, 6, 8-10), уламки віконниць. Привертають увагу знахідки тонкостінних чарок, прикрашених тонким орнаментом по гарячому склу (Табл. II, 7). Такі чарки навряд чи були б у вжитку в простого тогочасного селянина, нехай навіть і не бідного.

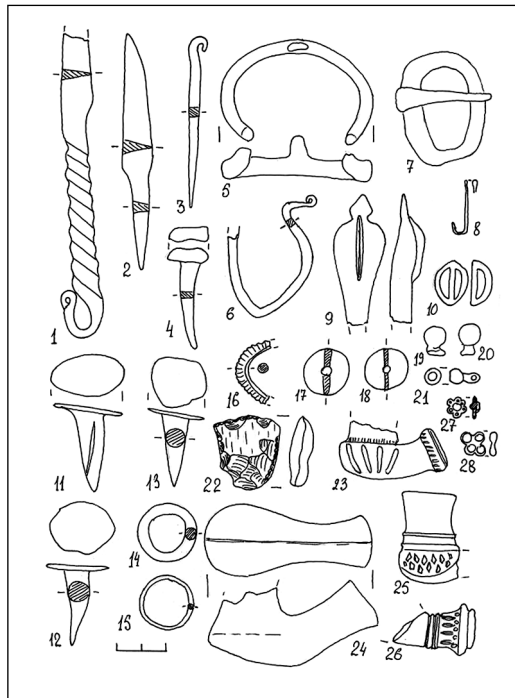

Табл. III. Індивідуальні знахідки зі споруди (метал, глина, кремій).
1-2 – ножі; 3 – проколка (шило); 4, 11-13 – цвяхи; 5 – підкова; 6 – кресало;
7, 16 – пряжки; 8 – гачок рибальський; 9, 10, 27, 28 – накладки; 14-15 – кільця;
17-18 – тягарці до сітки; 19-20 – кулі; 21 – гудзик;
22 – кресальний кремій; 23-26 – люльки

Індивідуальні знахідки представляють різноманіття тогочасного побуту. З металевих виробів це ножі (Табл. III, 1-2), підківки до взуття (Табл. III, 5), пряжки (Табл. III, 7, 16), кресала з кременем (Табл. III, 6, 22), побутові та спеціальні цвяхи (Табл. III, 4, 11-13), різноманітні накладки до одягу (Табл. III, 10, 27-28), кільця (Табл. III, 14-15), гачок (Табл. III, 8) та тягарці до сіток для риболовлі (Табл. III, 17-18). З військовою справою можна пов'язати знайдені тут козацькі кулі з «хвостиком» від кулелійки (Табл. III, 19-20) та гудзик від мундира (Табл. III, 21), а також один з ножів із закрученою спіраллю ручкою (Табл. III, 1). Повсякденними також були люльки – «носогрійки» (Табл. III, 23-26) та точильні бруски, знайдені у заповненні у великій кількості.

Чітким датуючим матеріалом споруди є монети. Загалом тут виявлено 35 мідних монет дрібного номіналу – «боратинок» (хронологічні рамки 1658-1667 роки), білоновий литовський солід 1616 року, по два срібних соліди Густава Адольфа та Христини Шведської, празький гріш Карла Люксембургського (1370-ті – поч. 1380-х років). Остання монета цікава тим, що вона має наскрізний отвір для підвішування, розташований у верхній частині аверсного поля. Найімовірнішим є те, що втрапившу платіжну можливість цю досить ранню монету використовували як прикрасу. Враховуючи ці матеріали споруда може бути досить чітко датована 2 половиною XVII століття [4, с.17-20].

Аналізуючи незвично великі для житлової споруди розміри об'єкту, його багате як для житла заповнення та складне планування, попередньо викопну землянку можна інтерпретувати як корчму (шинок) чи частину комплексу постійного двору. Побіжним доказом такої теорії може слугувати і розміщення цього об'єкту в зоні давнього шляху з Луцька до Володимира Волинського, двох найбільших на той час міст регіону. З цього приводу вагоме значення має дослідження краєзнавця, засновника і багаторічного директора Народного музею у Торчині (поблизу Шепля) Г.О. Гуртового. Цитуємо:

«У 1541 році Шепель належав князю Луцькому Леву Свидригайлу. У ході боротьби за литовський великокнязівський стіл він передав цю власність Бернатові Ольгердовичу. Торгові шляхи і тепер не минали Шепеля. Торгове мито тут «по грошу» брали. Була тут «усталена здавна митниця».

Через три десятиліття, в 1570 році Шепель перебуває у заставі. Його віддавав власник пан Остафій Орнослав Хрисові Сідлецькому. Тоді тут було оподатковано 34 волоки, 26 городників, 1 корчма, 7 млинових кіл, 2 виноробних котли» [6, с.60].

На превеликий жаль даний дослідник не приводить посилань на джерела, бо загальновідомо, що Лев Свиригайло Ольгердович почив у Бозі 1452 року і у вказаний час не міг мати якісь маєтності. Найпевніше тут іде мова про 1441 рік так як князь Свидригайло володів Волинню починаючи з 1438 року до самої смерті.

Як бачимо споруда розкопаного типу згадується в люстрації Шепля і цілком можливо, що вони існували тут і надалі, втрапивши 2010 року в зону досліджень. Щодо деякої різниці в хронології, то корчма цілком

імовірно могла існувати і в цей час, просто не потрапивши з якихось причин в люстраційні списки.

Рис. 3. Споруда козацького часу. Графічна реконструкція А.В. Панікарського

Реконструюючи зовнішній вигляд споруди виявленої на околицях с. Шепель (рис. 3) ми можемо звернутися до етнографічних матеріалів козацького часу Волині, а також матеріалів скансенів, де репрезентовані корчми більш пізнього часу, також і з сусідніх територій [5, с.123-125].

Архітектура корчми в більшості випадків не дуже відрізнялася від архітектури звичайної житлової споруди. Вона часто мала дво- чи три камерне приміщення. Корчми поділялися на два типи: не заїжджі та з наїздом (постоялий двір). Брак інформації стосовно визначення планування знайденої споруди не дозволяє з впевненістю віднести її до того чи іншого типу. Проте, близьке розташування корчми до дороги, якраз може свідчити про функціонування її в комплексі постоялого двору.

Конструкція виявленої споруди, судячи з плану, була зрубною, що було найбільш характерним для даного регіону. Додатковим аргументом на користь зрубної конструкції є знайдені залишки дерева (колода). Стовпові ямки розташовані перед входом, ймовірно, фіксують стовпи, які тримали піддашся, або невеликий ганок. Вхідна частина споруди (двері) була також укріплена стовпами, про що свідчать стовпові ямки.

Часто посеред корчми стояла ще одна піч в доповнення до печі кухонної. Обидві печі робилися із димарями, що дещо змінювало зовнішній вигляд корчми від хати. В нашому випадку, знайдені кахлі, та їх чисельні фрагменти, свідчать про наявність саме опалювальної печі, обкладеної і декорованої кахлями. А в сусідньому приміщенні розташовувалася кухонна піч, яка, судячи з інтенсивного обпалу тривалий час використовувалася.

Велика за площею багатокамерна споруда потребувала значного освітлення. Виявлені в заповненні споруди фрагменти скла, можливо були віконницями.

Запропонована реконструкція корчми виявленої в с. Шепель є гіпотетичною. Але, слід зазначити, що зафіксовані особливості планування (залишки печей, кахлі, стовпові ямки, колода), і матеріал зі споруди (знахідки ножів, люльок, монет, гудзика, фрагменти посуду, в т.ч. полив'яного столового, пляшок, фужерів і келихів), дають підстави для атрибуції споруди, саме як корчми, яка мала зрубну конструкцію, мала, принаймні, дві печі (для приготування їжі та обігріву), виносний фасад, вікна.

Джерела та література:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т.1.
2. Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009-2010 рр. (ур. «Вал», посад) // Науковий архів ІА НАН України.
3. Баюк В.Г. Дослідження посаду давньоруського Шеполя у 2010 році. // АДУ, 2010 р. Збірник наукових праць / За ред. Д.Н.Козака. – Київ-Полтава, 2011.
4. Баюк В.Г. Матеріали козацького часу зі споруди-шинку з Волині // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали шостої науково-краєзнавчої

конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О.Г.Погорільця, Л.В.Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч.1 – 326 с.

5. Баюк В.Г., Панікарський А.В. Споруда козацького часу з Волині: графічна реконструкція // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21. Частина I. // Упор. О.М. Титова. – К, 2012, 339 с.

6. Гуртовий Г.О. Шеполь – град землі Волинської. // Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1998.

7. Кучинко М.М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIVст. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009.

8. Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // Археологічні дослідження Львівського університету / За ред. Р. Береста. Львів: Л.Н.У. ім. І. Франка, 2004. Вип. 7.

9. Полное собрание русских летописей. – Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т.2.

10. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Наука, 1967. – №14.

11. Ратич А.А. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.

12. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomosci Arheologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX.

ХАРЛАН Олександр
(м. Дніпро)

ОБ'ЄКТИ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ РЕГЕНЕРАЦІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ОСНОВНИХ РОЗПЛАНУВАЛЬНИХ ВУЗЛІВ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПРИНЦИПІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Стаття присвячена проблемі пам'яткоохоронної роботи щодо комплексу споруд – пам'ятка національного значення «Хотинська фортеця»

Ключові слова: Хотинська фортеця, містобудування, інфраструктура, фортифікаційний об'єкт, охоронні зони.

В Україні неодноразово доводилось чути про престиж і економічну вигідність внесення об'єктів країни до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, передовсім у контексті позиціонування на світовому туристичному ринку. Про об'єкти, які вже внесено до цього списку, та про ще неоціненні, які чекають своєї черги все частіше говорять фахівці різних галузей. Це добре, оскільки до уваги численних мешканців країни припадає низка унікальних і потужних об'єктів, що репрезентують нашу країну на світовому рівні. Однак, у більшості випадків пропонувані об'єкти, навіть після потрапляння до вищезгаданого списку, залишаються сам на сам з жорстокою дійсністю пам'яткоохоронної і архітектурно-містобудівної справи в державі.

Більшість українських історичних міст, в яких до речі, знаходяться реальні претенденти на входження до вище згаданого списку й досі не мають історико-архітектурних опорних планів, які за законом вони повинні мати. Тому у більшості населених пунктів, в яких ще лишилися пам'яткоохоронні органи, не існує на сьогодні режимів використання цінних з історико-культурної точки зору територій. Навіть у історичних містах що мають затверджену, або розроблену документацію відбуваються жахливі руйнації і будівництва¹. Бракує зацікавленості з боку місцевих влад. Як результат – вітчизняний

¹ Певним прикладом може слугувати висотна забудова Центрального історичного ареалу м. Дніпра (колишнього Дніпропетровська) й Києва (навколо Софії Київської і Києво-Печерської лаври).

історико-культурний потенціал залишається під загрозою знищення, недостатньо використовуваним, недооціненим і взагалі невідомим.

Не дивлячись на окремі прояви подолання проблем з боку центральної влади і місцевої, пам'яткоохоронна галузь знаходиться в кризовій ситуації. Добре помітно, що на сьогодні немає пропозицій з комплексним підходом для створення умов, в яких було б можливо створювати систему збереження та раціонального використання унікальних культурних ресурсів України. Існують окремі дослідження де підіймаються певні проблеми значення туристичної індустрії, всебічного маркетингового аудиту національних брендів, підтримки центральної влади, співробітництва на регіональному, загальнодержавному та міжнародних рівнях [1, с.65-71; 15; 13, с.233]. Однак, вельми потрібним залишається вирішення проблеми за допомогою комплексного підходу.

Одним з міст в якому все частіше говорять про ймовірну номінацію є Хотин² [10, с.6]. Місто й досі не має історико-архітектурного опорного плану³. На його теренах знаходиться доволі відома пам'ятка історії і архітектури національного значення – комплекс Хотинської фортеці. Даний об'єкт культурної спадщини, на базі якого утворено історико-архітектурний заповідник⁴, має не аби яке значення в сучасній містобудівній ситуації Хотина. Це унікальний комплекс фортифікаційних споруд, який вважається зразком еволюції оборонного зодчества, як в окремо взятому регіоні (Середнє Подністров'я), так і в контексті розвитку будівництва оборонних укріплень Східної Європи. Він поєднує в собі укріплення баштово-стінового типу XIII-XIX ст. та фортецю бастионного типу XVIII-XIX ст.

Не зважаючи на велику увагу дослідників до пам'ятки, більшість відомих на сьогодні проектів і праць було присвячено саме вивченню території фортеці і її складовим. Поза увагою завжди залишалися прилеглі до фортеці ділянки. Відсутність інтересу вчених до міської території навколо комплексу, брак містобудівних досліджень і містобудівної документації пам'яткоохоронного характеру сприяли нерозумінню цінності і важливості даних земель. І якщо в 1970-х рр. під

2 Місто Чернівецької області розташоване на правому березі р. Дністер. Див. Постанова Кабінету Міністрів від 26 липня 2001 р. №878 «про затвердження Списку історичних населених місць України».

3 Історико-архітектурний опорний план і проект охоронних зон, який розроблявся львівською «Укрпроектреставрацією» не було затверджено, до того ж на сьогодні дана розробка застаріла.

4 Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. №1539 «Про державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

Рис. 1. Фрагмент «Проекта детальной планировки центральной части г. Хотина Черновицкой области. Эскиз застройки» (К.: «КиевНИИГрадостроительства», 1974) з зображенням варіанту Дністровського парку – запланованої зони охорони пам'ятки архітектури – Хотинської фортеці

час розроблення «Проекту детального планування центральної частини Хотина» [17; 18] навколо Хотинської фортеці планувалося влаштувати величезний Дністровський ландшафтний парк (рис. 1), то до сьогодні більшість території навколо фортеці потрапила під приватні садибні ділянки з одно-двоповерховою забудовою. Не допомогли ні розроблені в 1980-х рр. проект з визначенням меж зон охорони історичного середовища Хотина [11] (рис. 2) і історико-архітектурний опорний план міста [7; 8; 9], ні розроблений в 2013 р. «Проект організації території національного природного парку «Хотинський»⁵ [19], оскільки через певні проблеми їх не було доведено до завершення, погодження і затвердження. Тож, Генеральний план 1993 р. було виконано без врахування вищенаведених досліджень [5] зі збереженням існуючої вже тоді одноповерхової забудови (рис. 3). Місто навколо фортеці жило своїм життям навіть після створення державної пам'яткоохоронної структури – Державного історико-архітектурного заповідника.

5 НПП «Хотинський» створений Указом президента України від 22 січня 2010 р. (№ 56/20-10).

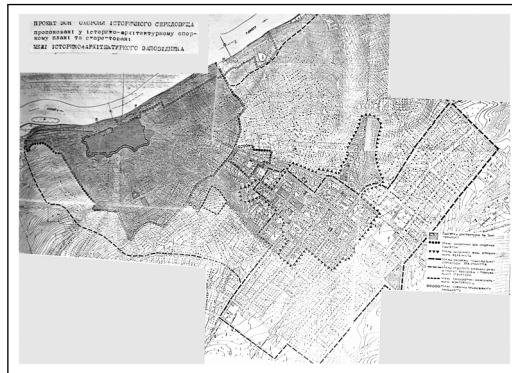

Рис. 2. «Межі зон охорони історичного середовища та межі історико-архітектурного заповідника» пропонувані в «Історико-архітектурному опорному плані м. Хотина Чернівецької області (Львів: «Укрпроектреставрація», 1989 р.)»

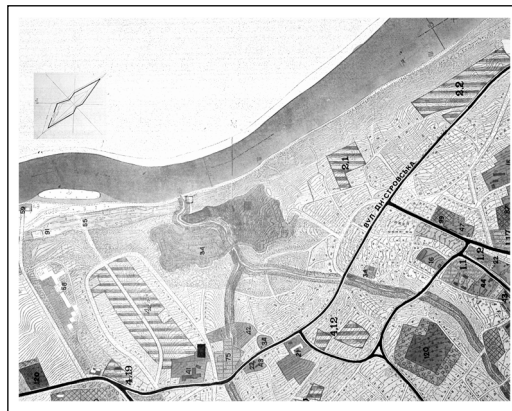

Рис. 3. Фрагмент Генерального плану м. Хотин 1993 р. («КиївНІІП градостроительства»)

В 2004 р. було розроблено Генеральний план ДІАЗ «Хотинська фортеця»⁶ – містобудівну документацію [6], яку було розглянуто

⁶ Після того як заповідник потрапив до сфери управління Держбуду інститутом «УкрНДПроектреставрація» з 2004 р., без затверджених на той час нормативних та методичних документів щодо складу, змісту та порядку розроблення і затвердження генеральних планів розвитку заповідників.

методичною радою з питань реставрації та реконструкції історичної забудови Держбуду України, взято до відома з рекомендацією подальшого доопрацювання питань щодо функціонального зонування територій заповідника та узгоджень основних її положень з Генеральним планом м. Хотин після його корегування, однак не погоджено. Матеріали до цього часу залишались у розробника.

Час тривав, необхідність виконаної і затвердженої містобудівної документації для комплексу споруд заповідника була в карай актуальною, оскільки об'єкти культурної спадщини розташовані в умовах природного та антропогенного середовища, динаміка змінення яких може загрожувати збереженню пам'яток. Вельми актуальною, також, залишалася загроза спотворення традиційного характеру середовища.

Під час виконання в 2014 р. «Плану організації території ДІАЗ «Хотинська фортеця» НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України⁷ питання навколишньої території заповідника піднімалося неодноразово. У складі даної роботи було проведено значні за обсягом історико-містобудівні дослідження і зроблено теоретичні висновки, проаналізовано джерельну, архітектурну, історичну та археологічну спадщину, визначено межі й режими використання території заповідника та його зон охорони [16]. Зараз, поки продовжується процес погодження містобудівної документації для заповідника⁸, робота над вивченням та аналізом міських територій прилеглих до території заповідника стає вкрай важливою і актуальною. Дуже важливим є питання співпраці міста та заповідника.

Проблема формування загальної для міста і заповідника інфраструктури існує і зараз. При визначенні меж території заповідника, враховувалась наявна землевпорядна документація. На жаль, сучасна

⁷ Зараз ДІАЗ «Хотинська фортеця» відноситься до управління Міністерства культури України (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1032-р «Про передачу цілих комплексів історико-культурних заповідників до сфери управління Міністерства культури»).

⁸ Дану роботу було виконано в 2014 році. Її було розглянуто, схвалено та рекомендовано до погодження на засіданні Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень [3]. Однак, на засіданні Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України від 11.11.2015 р. роботу було рекомендовано доопрацювати з залученням інституту «УкрНДПроектреставрація» [4]. Тож, в 2016 р. документацію було повторно розглянуто на засіданні Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень [2] і в коригованому вигляді розглянуто 21 вересня 2016 р. на засіданні оновленої Науково-методичної ради і схвалено в цілому, після доопрацювання в робочому порядку рекомендовано до погодження і затвердження.

ситуація землекористування не дозволяє визначити цілісну територію заповідника, яка поки складається з кількох окремих ділянок⁹.

В режимах використання територій охоронних зон заповідника і зони регулювання забудови (саме до зазначених зон віднесено ділянки прилеглі до території заповідника) вказується про роботи з регенерації історичного середовища¹⁰, пов'язані зі збереженням і реконструкцією історичного розпланування, будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням, що повинні виконуватися за спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Мінкультури [16, с.81-82, 85-86].

В пропозиціях на 2015 р.¹¹ заповідником запропоновано створення нового об'єкту туристичної інфраструктури Буковини, складовою якого є будівництво адміністративно-музейної споруди, що повинна включати низку приміщень, серед яких зазначалася і музейна експозиція. Для створення умов будівництва з 2013 р. між заповідником та Хотинською міською радою було укладено договір оренди (49 років) на земельну ділянку (вищезгадана ділянка площею 0,128 га).

Враховуючи те, що пропонується для будівництва ділянка розташовується безпосередньо поруч з фортецею, а навколо неї існує ціла низка капітальних та тимчасових споруд, що стихійно виникли в різний час на окремих приватних ділянках, в листі-відповіді і в «Плані організації» рекомендувалося сприяти розробці концепції комплексного архітектурно-містобудівного рішення прилеглих до південної межі пам'ятки територій на конкурсній основі¹². Необхідними складовими даної концепції повинні бути заходи з укріплення схилів балок¹³, відтворення втрачених елементів

9 Окремі ділянки мають наступні площі: 16,086 га, 0,0041 га і 0,0057 га. Також заповідник орендує земельну ділянку 0,1287 га), яку проектною документацією запропоновано долучити до території заповідника для його перспективного розвитку.

10 Нове будівництво тут можливе тільки за проектами, погодженими Мінкультом. Допускається вибіркоче будівництво та реконструкція будівель і споруд за індивідуальними проектами (при цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають залишатися незмінними, а масштаб нових та реконструйованих будівель і споруд, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорові рішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглий історичній забудові.

11 Лист-відповідь на лист заступника директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Гусака А.І. від 16.04.2014 на № 22-244/42 від 10.04.2014 «Пропозиції на 2015 рік, з урахуванням потреб у науковому забезпеченні».

12 Ідея розробки концепції вперше запропонована в Листі-відповіді на ім'я міського голови М.О. Головольова № 472 від 19 листопада 2014 р. на 24.09.14 №02-14-449.

13 Серйозною проблемою є наявність надзвичайно деструктивного фактору – ерозії схилів давніх балок, в наслідок чого руйнується кромка ділянки на якій планується будівництво.

пам'ятки¹⁴, усунення дисгармонійних будівель і споруд¹⁵, створення сприятливих умов для огляду пам'ятки і її оточення, створення грамотної інфраструктури і комфортної зони обслуговування туристів, елементи якої не заважатимуть візуальному сприйняттю та збереженню пам'ятки і не порушуватимуть її оточення.

Після опрацювання містобудівних матеріалів та проведення натурних досліджень стало зрозумілим, що для створення і формування інфраструктури по комплексному обслуговуванню відвідувачів заповідника через терени міста, необхідними є створення належної дорожньо-транспортної схеми з пішохідним зв'язками, які проходили б повз об'єкти культурного дозвілля і громадського харчування, побутового та медичного обслуговування, житла короткочасного та тривалого перебування за межами території заповідника.

Належну увагу слід приділити саме вхідним зонам на територію заповідника. Південна вхідна зона (в районі існуючого головного входу у фортечний комплекс) повинна складатися з низки об'єктів, архітектура яких не повинна домінувати в навколишньому середовищі і по стильовим ознакам повинна відповідати образу Хотинської фортеці. Серед об'єктів туристичної інфраструктури вкрай необхідними є: інформаційний центр, екскурсійне бюро, каси з продажу квитків, пунктів продажу сувенірної продукції, реабілітаційні зони індивідуального відпочинку з об'єктами короткочасного та тривалого перебування відвідувачів.

В даній роботі хотілося б акцентувати увагу на історичному об'єкті, який не зберігся на сьогодні (або частково зберігся), однак в силу свого розміру і місця колишнього розташування міг би стати в нагоді під час створення перерахованих вище об'єктів в спорідненому для пам'ятки стилі на науковій історико-іконографічній основі. Мова йде про фортифікаційний елемент XIX ст., який в історичних джерелах називається лівий аванверк.

Відомі на сьогодні численні картографічні джерела відтворюють архітектурно-містобудівну ситуацію фортеці та посаду на період XVIII-XIX ст. [12; 14; 20, с.189-200; 21, с.4-17; 22, с.18-26]. Завдяки ним добре

14 В контексті укріплення схилів пропонувалося розробити науково-дослідну документацію укріплення схилів і відновлення південного бастионного фронту фортеці.

15 Першочерговим є питання усунення комплексу бійні.

Рис. 4. План Хотинської фортеці з навколишнім поселенням в 1807 р. (Прорис автора за матеріалами архіву ДІАЗ «Хотинська фортеця»). («КиївНИИП градостроительства»)

відомо, що навколо замку і Нової фортеці¹⁶ існував великий укріплений посад. Трасування валів і бастионів укріплень міського посаду вдалося локалізувати за архівними матеріалами XVIII ст. (рис. 4) і співставити з сучасною топоосною.

Його територія була оточена півкільцем земляних укріплень з 8 півкруглими бастионами, які вже в 1769 р. частково були втрачені¹⁷. Напрямки вулиць підпорядковувались характеру рельєфу, а їх планувальна структура, фіксувала первісний поділ міської території на великі дворища.

Після підписання Бухарестського мирного договору 1812 р., коли укріплення було передано Російській імперії, тут було здійснено певні перебудови. Одним з заходів для підняття обороноздатності була ліквідація міської забудови, що занадто близько прилягала до фортеці. Інша територія міського посаду у більшості залишалася майже в

¹⁶ Навколо замку до 1718 р. було збудовано нову нерегулярну полігональну кам'яно-земляну фортецю бастионного типу.

¹⁷ Ще на поч. 1990-х рр. простежувався невеликий фрагмент валу колишнього посаду обабіч вул. Першотравневої (ділянки №7 і №18-20).

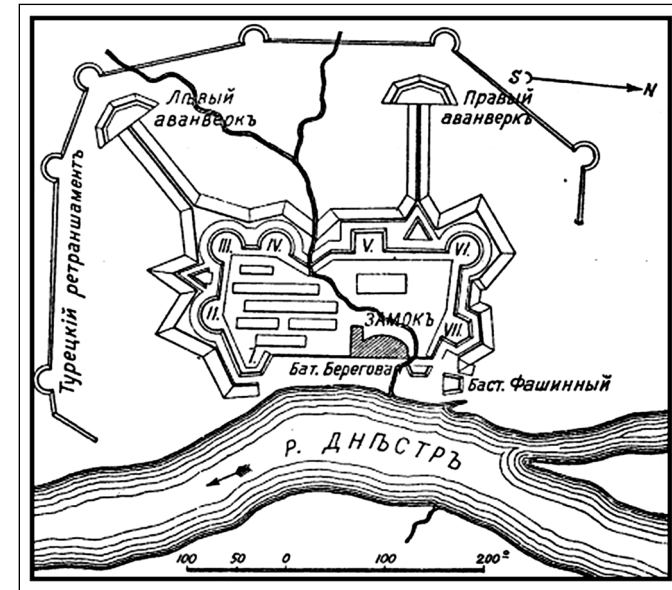

Рис. 5. Схема Хотинської фортеці 1818 року (за матеріалами видання Михайліна Л., Плиоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – с.54)

первинному вигляді не зазнавши реконструкції і істотного поновлення забудови¹⁸.

Саме в цей час виникла ідея посилення двох основних напрямків на підступах до фортеці з материкової частини. В місцях ліквідації близько розташованої міської забудови було споруджено аванверки (лівий та правий) (рис. 5). Дані передові фортифікаційні елементи розташовувалися на значній відстань від фортеці на захід і південь і з'єднувалися з нею «покритим шляхом». В окремих місцях цей шлях було перекрито дерев'яним накатом із земляним насипом, що дозволяло скрито передислокувати війська і захищати їх від ядер і куль [14, с.54].

Так званий лівий аванверк розташовувався на південь від південного бастиону на вищих позначках рельєфу. Це передове відкрите укріплення збудоване у вигляді лонету окремо від фортеці призначалося для обстрілу

¹⁸ На його території зберігалися рештки давнього впорядкування та малих форм, що походили з часів панування турків. Це мощення вулиць бруківкою і кам'яними плитами, кам'яні арочні містки над струмками, фонтани, басейни над витокami джерел, що використовуються донині.

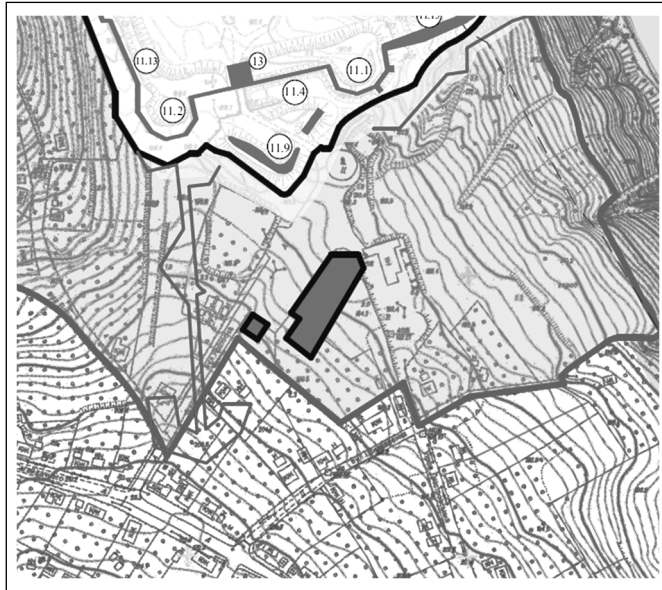

Рис. 6. Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану ДІАЗ «Хотинська фортеця» у м. Хотин з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника (НДІ пам'яток охоронних досліджень, 2016 р.)

місцевості (чотири лінії склали три вихідні кути), а також для прикриття передового посту і пункту спостереження. Його оминав шлях, який прямував до Бендерської брами. Дане укріплення складалося з двох фронтальних фасів (валів) і бічних валів для прикриття флангів. Оскільки укріплення було відкритим з тилу, для посилення і підкріплення було влаштовано вище згадуваний земляний насип.

До нашого часу даний фортифікаційний об'єкт не зберігся. Говорячи про сучасну містобудівну ситуацію наводимо фрагмент містобудівної документації, де зазначено місце колишнього розташування втраченого об'єкту по відношенню до існуючих меж заповідника і охоронної зони фортифікаційного комплексу (знаходиться в процесі затвердження) (рис. 6). Тут добре видно Бендерську браму, Південний бастион і трасування втраченого люнету і зв'язку з фортецею. Лівий аванверк розташовувався на території сучасних двох кварталів неправильної форми (окреслених вулицями Фортечна, Шинкаренка, Петра Сагайдачного і Воронянського), що

Рис. 7. Фрагмент «Проекта детальной планировки центральной части г. Хотина Черновицкой области. Эскиз застройки» (К.: «КиевНИИПградоостроительства», 1974) з зображенням варіанту створення певної інфраструктури зі збереженням вуличної схеми

примикають з півдня то території заповідника. Саме в межах одного з кварталів знаходяться вище згадані ділянки заповідника і приватні садибні ділянки.

Вирішення певної містобудівної проблеми про яку йшлося вище може розвиватися в кількох напрямках. В одному випадку зі збереженням існуючої вуличної трасувальної мережі (рис. 7), в іншому з незначним її корегуванням. В будь якому випадку, для повноцінного існування пам'ятки в структурі міста першочерговою є адаптація території прилеглої до території заповідника зі створенням на ній об'єктів громадського відпочинку та культурного дозвілля. Саме в цьому¹⁹ є наше бачення вирішення проблеми.

¹⁹ На відміну від бачення колег з «УкрНДІпроектреставрація», які вважають головним завданням адаптацію території Нової фортеці (безпосередньо в межах пам'ятки!) зі створенням на ній об'єктів громадського відпочинку та культурного дозвілля (системне розміщення реабілітаційних зон відпочинку з відповідними об'єктами інфраструктури, які розміщуються на місцях зруйнованих автентичних об'єктів). Див. Концепція створення інфраструктури комплексного туристично-екскурсійного обслуговування ДІАЗ «Хотинська фортеця» / ГАП В.Косьяненко. – К., 2012 // План організації території державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. інст. О.А. Пламеницька, наук. кер. В.І. Косьяненко, ГАП, канд. арх. О.В. Харлан.

В середовищі фахівців, що займаються збереженням культурної спадщини, в різні часи помітне різне відношення до комплексних характеристик історичного міста (типу історичної забудови). Іноді, історичну забудову порівнювали з текстом, в якому окремі пам'ятки – то лише слово, місто порівнювали з організмом, а не механізмом, що був результатом тривалого розвитку. Різними були також пропозиції вирішення збереження і підтримки культурної спадщини в контексті збереження середовища, а не лише окремих конкретних об'єктів минулого.

Після натурних та архівних досліджень слід констатувати, що вісь існуючої вулиці Фортечної має доволі пізні походження, оскільки з'являється вже після руйнування і невілювання аванверку в кін. XIX-поч. XX ст.

Не можливо не помітити що в означених двох кварталах відсутня історична забудова. Всі існуючі житлові будівлі і споруда бійні збудовано в др. пол. XX ст. Про рішення специфічних історико-художніх проблем їх зовнішнього вигляду говорити не доводиться. Як і більшість навколишніх садибних будинків дані споруди не мають сучасного санітарно-технічного обладнання. Вельми актуальним є необхідність благоустрою території кварталів.

Тож, враховуючи образ, який складався на різних етапах існування фортеці в м. Хотин, пропонуємо відновити втрачений фортифікаційний елемент. Компонуючи його об'єм в ділянку можливого проектування слід враховувати історичні параметри та масштаб, напрямок та висоту аванверку і зв'язку з фортецею. Доволі значний об'єм будівництва диктується широкою палітрою функцій пропонованої інфраструктури. Сам об'єм завдяки параметрам дозволить розмістити в ньому низку сучасних об'єктів. Тут повинні з'явитися адміністративні, культурні і торгівельні об'єкти. Слід наголосити на невеличкому об'ємі зносу існуючої малоповерхової забудови радянського періоду, яка своїм зовнішнім виглядом лише нагадує кризу в садибного будівництва в певні часи.

Відтворення втраченого об'єму лівого аванверку дозволить створити стилістично єдиний зовнішній вигляд фортечного комплексу і прилеглої території з новими об'ємами та благоустроєними кварталами, що межуватимуть з ландшафтним міським парком влаштованим на схилі

дністровського берега. Це в свою чергу, сприятиме вдосконаленню зовнішнього вигляду міської території прилеглої до заповідника і формуванню комфортного громадського простору історичної частини міста.

Дана пропозиція не претендує на вичерпність, однак рекомендує один з векторів можливого вирішення проблеми створення багатофункціонального та комфортного простору для мешканців міста і відвідувачів заповідника, стилістично-композиційної і історичної узгодженості з пам'яткою національного значення²⁰. Саме сучасне і професійне вирішення вказаної проблеми дозволить налагодити відносини між містом і заповідником, розробити єдину політику збереження культурної спадщини, організувати багатофункціональну і складну в управлінні територію заповідника, отримати головні інструменти для її територіального захисту і досягнення компромісу або консенсусу у спірних питаннях на території міста в межах охоронної зони. Це вірний крок у напрямку до майбутньої номінації в списку Світової спадщини ЮНЕСКО²¹.

Джерела та література:

1. Афанасьєв О.Є. Членство міст України в «Лізі історичних міст» як спосіб збільшення їхньої туристичної репрезентативності / О.Є. Афанасьєв // Часопис соціально-економічної географії. – 2010. – Вип. 9 (2). – с. 65-71.
2. Витяг з протоколу № 1 засідання Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень від 25.03.2016 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.
3. Витяг з протоколу № 6 засідання Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень від 23.12.2014 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

²⁰ Задля пошуку можливих варіацій регенерації середовища прилегло до Хотинської фортеці території студенти-бакалаври кафедри Дизайну архітектурного середовища Придніпровської державної академії будівництва та архітектури під керівництвом автора в контексті виконання проекту «Комплексна реконструкція кварталу» опрацювали запропоновану проблематику і продовжують працювати над 5 проектними варіантами, які стануть в нагоді при створенні архітектурно-містобудівної концепції організації території (рис. 9-12).

²¹ У відповідності до ратифікованих міжнародних конвенцій, зокрема Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Європейської ландшафтної конвенції, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Україна взяла на себе зобов'язання щодо збереження національної спадщини на належному рівні та здійснення відповідних заходів щодо охорони культурної спадщини.

4. Витяг з протоколу № 92 засідання Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України від 11.11.2015 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.
5. Генеральний план м. Хотин. М 1:5000. Кресленик. Фотокопія. – К.: КиївНИИП градостроительства, 1993 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
6. Генеральний план розвитку Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. Інст. А.Антонюк, Гол. Архітектор інституту О. Граужис, ГАП КАРМ-1 В Косьяненко. – К.: «УКРНДІПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ», 2004 // Технічний архів інституту «УкрНДІпроектреставрація».
7. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Попередні роботи. Т.І. Кн. 1. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1988 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
8. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Історична довідка. Т.І. Кн. 2. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1989 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
9. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Обстеження в натурі та інвентаризація історичної забудови міста. Т.І. Кн. 3. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1990 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
10. Коваль Т. Громадські слухання // Хотинська фортеця заслуговує стати пам'яткою ЮНЕСКО. Перший крок до цього – затвердження охоронних зон // Хотинські вісті. – Хотин, 2015. – с. 6.
11. «Межі зон охорони історичного середовища та межі історико-архітектурного заповідника» // Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Кресленик. Фотокопія. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1989. – 1 арк. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
12. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII–XIX ст. Історія та основні об'єкти. – Харків, 2011. – 31 с.
13. Михайлина Д.Г., Полежаєва І.О. Позиціонування національного бренду на світовому туристичному ринку // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2013. – Вип. 4. – с. 229-225.
14. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

15. Нагорняк Т. Бренди країн світу. Імідж українських регіонів у контексті розбудови бренду «Україна» [Електронний ресурс] / Т. Нагорняк. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/62/social_communication.
16. План організації території державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. інст. О.А. Пламєницька, наук. кер. В.І. Косьяненко, ГАП, канд. арх. О.В. Харлан. – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2016 // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.
17. «Проект детальної планировки центральної частини міста. Схема розміщення проектуваного району в системі міста» м. Хотин Чернівецької області. Кресленик (Київ, «КиївНИИПГрадостроительства», 1974). Фотокопія // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
18. «Проект детальної планировки центральної частини міста. Ескиз застройки» м. Хотин Чернівецької області. Кресленик (Київ, «КиївНИИПГрадостроительства», 1974). Фотокопія // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».
19. Проект організації території національного природного парку «Хотинський», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів. – К.: ПАТ «Науково-виробничий комплекс «Курс», ПП «Центр екологічного управління», 2013 // Науковий архів НПП «Хотинський».
20. Сандуляк В. Історико-архівні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток // Матеріали міжнародної наукової конференції. 390-річчя Хотинської битви 1621 року. – Чернівці: ЧНУ, 2011. – с. 189-200.
21. Сандуляк В. Хотинська фортеця та довколишні укріплення першої половини XVIII століття // Хотинщина у XVIII-на початку XIX с.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Хотин, 2015. – с. 4-17.
22. Харлан О. Фортифікації XVIII століття околиць Хотинського замку у світлі нових досліджень // Хотинщина у XVIII-на початку XIX с.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Хотин, 2015. – с. 18-26.

МИХАЙЛЮК Василь
(м. Чернівці)

МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІВЦЯХ – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ

У статті розглядається історичний шлях однієї із духовних св'ятинь м. Чернівців від її будівництва до сучасності. Наводяться дані про часті реставраційні, ремонтні та будівельні роботи на пам'ятці. Розкривається цінність однієї із найдавніших споруд міста – Миколаївської дев'яної церкви – пам'ятки нерухомої культурної спадщини.

Ключові слова: церква, пам'ятка, хатній, храм, зруб, драмка, бабінець, неф, ризниця, алтар.

Чернівці, столиця Буковини – це одне з найцікавіших міст України. Архітектура міста відобразила його складну багатовікову історію.

У центрі Чернівців можна побачити чимало чудових зразків архітектури, що приваблюють високою майстерністю виконання, правильними пропорціями, своєрідністю і красою архітектурних деталей. Світовою популярністю користуються будівлі музично-драматичного театру ім. О.Кобилянської, залізничного вокзалу та, звичайно ж, ансамбль колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації – нині пам'ятка світової спадщини ЮНЕСКО.

Вражають своєю красою культові споруди Чернівців. Будівництво яких втілило в собі кращі традиції зодчества минулих поколінь. Найдавніша культова пам'ятка міста – дерев'яна церква Святого Миколая (фото 1). Саме такі церкви «хатнього» типу характерні для Буковини XVI – XVIII ст.

Миколаївська церква (по вул. П. Сагайдачного, 87-А в м. Чернівці) – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення взята на державний облік постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. №970, охоронний номер 779 (фото 2, 3).

На підставі архівних джерел з'ясовано, що облік та охорона пам'яток у місті Чернівці продовжено у післявоєнний час. Рішенням Чернівецького міськвиконкому №71 від 7 лютого 1945 року «Про увічнення пам'ятників архітектури м. Чернівці» зобов'язано відділ благоустрою міськвиконкому виготовити і вивісити до 1 березня

Фото 1. Дерев'яна Миколаївська церква – сучасний вигляд

1945 року мрамурові дошки на пам'ятники архітектури м. Чернівці. Згідно переліку об'єктів, що фігурують у рішенні, церква святого Миколая знаходиться першою по списку [1, с.1-2].

У плані робіт на 1945 рік закладено здійснення обмірів та виготовлення макета церкви.

Щодо будівництва святині існують дві версії щодо місця побудови церкви святого Миколи. Згідно з першою, в часи протекторату над цими землями турків вона була єпископською церквою і знаходилась в центрі міста, а потім була перенесена на сучасну вул. П.Сагайдачного, 87-А (кут Селище – давня назва цієї території міста). Друга стверджує, що церква стояла на цьому місці з часів її побудови в 1607р. (Логвин Г.Н., Юрченко П.Г.) [3, с.172; 4, с.81].

В інформації до рішення Чернівецького міськвиконкому від 1945 р. про пам'ятники архітектури міста Чернівці, які взято під державну охорону зазначається, що церква Миколая 1617 року побудована з дерев'яних брусів на 4 канта, які при заготівлі номерувались і збиралися на місці.

Фото 2. Миколаївська церква з дзвіницею. Світлина 1899 р.

Проте, на підставі опрацювання архівних джерел у тому числі Буковинської митрополії, доктором історичних наук, професором Чучком М.К. встановлено, що коштом чернівецького старости Стросеску споруджено Миколаївську церкву у 1748 році в Чернівцях, розташовану на куті Селище [2, с.38].

Ще одним підтвердженням того, що церква була побудована на своєму історичному місці і не переносилась, являються дослідження реставраторів Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» проведені у 1990 році. Науковцями доведено, що святиня неодноразово реставрувалась, ремонтувалась та змінювалась. Після детального обстеження не виявлено жодних позначень, які обов'язково ставили у храмах, що були перенесені.

Архітектурний стиль Миколаївської церкви характеризується як «хатній», притаманний Буковинській школі народного будівництва. За архітектурною композицією, це тридільна (п'ятигранного видовженого західного, ширшого квадратного центрального та п'ятигранного східного) споруда без купола (фото 4), стіни якої складені з дубових брусів у зруб, а дах покритий дранкою та увінчаний трьома кованими хрестами.

Фото 3. Миколаївська церква з дзвіницею. Світлина 30 рр. XX ст.

Бабинець перекритий плоскою стелею на сволоках, нава – восьмигранним наметовим верхом з заломом, вівтар чотиригранним наметовим верхом (подібний до перебудови мав і бабинець). Перехід четверика центрального зрубу в восьмирик здійснений за допомогою плоских парусів. Вертикальні розміри всіх складових склепінчастої конструкції над центральним об'ємом дуже малі. Весь дах покрито спільним стрімким гонтом, широкі звиси якого влаштовані на фігурних кронштейнах. Традиційно для буковинських храмів центральний вхід знаходиться в південній стіні західного зрубу [4, с.81].

Храм зазнає перебудов у XVIII та XIX ст. Внаслідок останньої бабинець набуває дещо нетрадиційної видовженої п'ятигранної форми (довжину збільшено на 2,5 метри) і втрачає первісний пірамідальний верх [3, с.172].

У 1885 році церкву святого Миколая заново покрито та розширено [2, с.59].

Більшість таких церков були невеликими за розмірами. За словами К.А. Ромшторфера вони ледве сягали 10-12 метрів. Це підтверджують

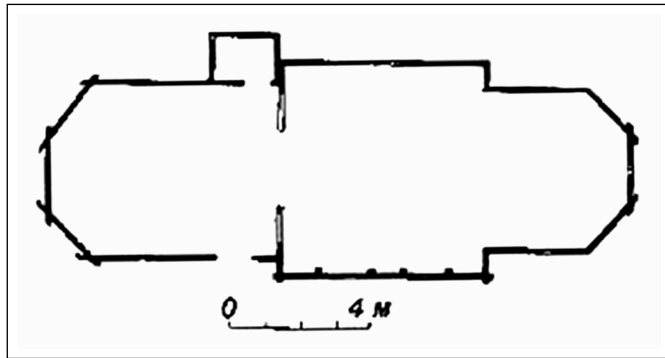

Фото 4. План Миколаївської церкви

також архівні джерела. Зокрема у протоколі канонічної візитації дерев'яна церква – Миколаївська – мала довжину 6 сажнів 2 цалі (12,83 м) та ширину 3 сажнів 4 цалі (6,49 м) [2, с.86].

Згідно інвентаризаційних описів 1945 року розміри церкви склали 17 x 7 м. В цей час зафіксовано також, що церкву було пофарбовано у сірий колір, фасад церкви оздоблено під руст. Внутрішні описи відсутні, зазначається тільки те, що у середині знаходиться звичайне церковне начиння [1, с.2].

До нашого часу церква набула наступних розмірів: бабинець (4,5 x 4,5 м), неф (7 x 7 м), алтар (4 x 4,5 м) – 14,5 x 16 м (фото 5).

Поряд із церквою функціонувала дзвіниця. В актах канонічної візитації Миколаївської церкви за 1829 рік повідомляється, що «біля неї знаходиться стара дзвіниця, яку тепер потрібно наново перекрити». Станом на 1868 рік на місці старої дзвіниці спорудили муровану, яка збереглася до наших днів [2, с.145].

21 листопада 1992 року стало трагічним днем в історії церкви, сталася пожежа – 70 відсотків церкви згоріло. Сильно постраждали стіни бабинця, повністю згорів дах, більш-менш достойно пережив нещастя лише намет.

Реставраторам нічого не залишалося, окрім як створити новий проект – відродження храму. Святиню відновили майстри з Буковинських Карпат – за тими ж технологіями, що і століття тому. Вони ж виконали всі роботи у вівтарній частині. 4 грудня 1996 року церкву освятили та відкрили для богослужінь.

Фото 5. Миколаївська церква до пожежі. Світлина поч. 90 рр. XX ст.

Отже, в архітектурі Миколаївської церкви чи не вперше втілилися найголовніші ознаки буковинської архітектурно-будівельної школи, в чому полягає неповторна наукова та мистецька цінність пам'ятки.

Джерела та література:

1. Рішення Чернівецького міськвиконкому №71 від 7 лютого 1945 року «Про увічнення пам'ятників архітектури м.Чернівці».
2. Чучко М.К. Православні культові споруди Буковини: Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV – початку XX століть. – Чернівці: Букрек, 2011. – 188 с.
3. Логвин Г.Н. Украина и Молдавия. – Москва: Искусство, 1982. – 454 с.
4. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. – Київ: Будівельник, 1970. – 192 с.

ПРОХНЕНКО Ігор
(м. Ужгород)

КАХЛІ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

З 2007 року на території Закарпатської області експедиція Ужгородського національного університету почала планомірне вивчення Королівського замку Нялаб. Серед отриманих масових матеріалів одну з найбільших категорій інвентарю представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, біблійними мотивами, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей. Датуються вироби в межах XVI – XVII ст.

Ключові слова: Королево, замок Нялаб, кахляна піч, кахлі.

На сьогоднішній день однією з найбільш вивчених пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток Закарпатської області України є замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 x 47 м, в плані підовальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик з колодязем посередині. У 20 м на південний схід від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним отвором у центральній частині. Перед додатковою захисною лінією знаходився рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній околиці урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

На фоні інших укріплених пунктів області замок Нялаб відзначається більш складною стратиграфією, а також потужним культурним шаром зі значною кількістю індивідуального та масового матеріалу. Незважаючи на це, ще донедавна на території цієї фортеці проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки, зокрема експедицій Угорського

національного музею (м. Будапешт) в другій половині XIX ст., Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя.

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 року експедицією Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011-2016 років вивчалися планування замку та його стратиграфія, а аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст. Це, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел, які дозволяють говорити про функціонування фортеці у складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст.

Одну з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, біблійними мотивами, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей і т.д. Знахідки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого.

Різнманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахляних плиток Королева дозволяє стверджувати про функціонування на Нялабі значної кількості опалювальних споруд. На даний момент простежені конструкції чотирьох з них.

Піч 1 Датуюється початком XVI ст. Її кахляна викладка була розібрана в XVII ст. і складена в збудованій з туфових блоків камері топки. Овальну в плані кочегарку обмежувала кладка з трьох рядів в пів цегли, у верхній частині злегка нахилена всередину конструкції. В 2,5 м над нею з порівняно легких туфових блоків зведене арочне перекриття. Устя камери топки виходило до вмонтованого в стіну димаря, за яким знаходилися два розміщених одне над іншим житлових приміщення 1а та 1б. Конструктивні особливості печі дозволили визначити її як гібридний варіант кахляних печей і кам'яних печей типу hypocaustum (рис. 1, 1-1а).

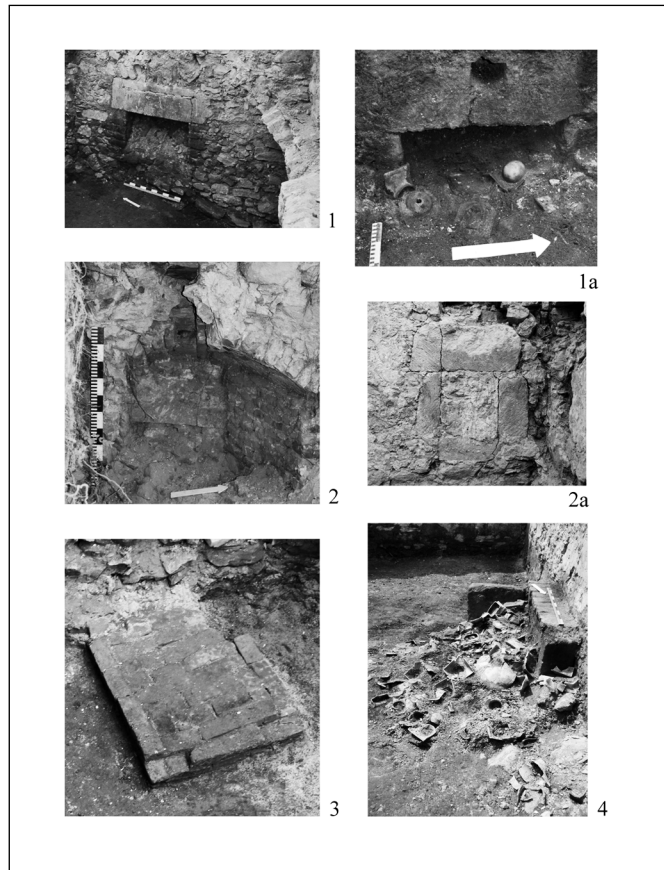

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Залишки конструкцій кахляних печей

Піч 2 знаходилася в південно-західному куті приміщення 1б. Зведена наприкінці XV – на початку XVI ст., розібрана в ході перепланування замкових стін у XVI ст. У результаті реконструкції фортеці від печі лишилася вмонтована в стіну камера топки, яку закидали камінням, частково залили розчином і закрили туфовими блоками стелі приміщення 1а. Збережена частина кочегарки увінчана аркою і по всій площі облицьована добре обпаленою цеглою. В 20 см над аркою в стіні простежений квадратний в розрізі (0,1 x 0,1 м) невеличкий димовідвід (рис. 1, 2-2а).

Піч 3 функціонувала в першій половині XVII ст. Від конструкції лишилася викладена в північно-західному куті кімнати 1а у два шари цегли і вкрита невеликим шаром обмазки платформа підквадратної форми (1,1 x 1,2 м) (рис. 1, 3).

Піч 4. Її завал знаходився біля західної стіни кімнати 2, в 0,6 м від входу до приміщення. Основа печі (розміри 1,6 x 1,3 м) складена з невеликих туфових блоків на рівні підлоги. З південного та західного боків на туфову подушку були вертикально поставлені та з'єднані між собою залізною скобою дві кам'яні плити (рис. 1, 1-2). Вони склали основу конструкції нижнього ярусу печі, до якого входили більше 60 мископодібних кахлів. Верхній ярус печі був зібраний з коробчастих неполиваних ізразців з рослинним орнаментом, коробчастих плиток вкритих зеленою глазур'ю з рослинним декором і зооморфними (єдинороги, дракон) зображеннями (рис. 4, 1-2). Верхню окантовку печі представляли пластинчаті кахлі вкриті зеленою глазур'ю, увінчані арфоподібними наліпами (рис. 11, 3). Дрова до печі завантажувалися з самої кімнати, а відвід диму здійснювався через прикрашений хвилястими та горизонтальними лініями масивний керамічний димар (висота – 0,86 м; діаметр нижнього отвору – 0,48 м; діаметр верхнього отвору – 0,3 м). Час зведення печі встановлений за проставленою датою на ізразці з єдинорогами – 1610 р.

Основна частина колекції кахлів Королівського замку Нялаб представлена цілими або майже повно збереженими екземплярами і характеризується серійністю використаних штампів. Більшість цих знахідок походить з розвалу печі 4 (початок XVII ст.) (розкопки 2014 р.) і скупчення кахлів та посуду в камері топки печі 1 (розкопки 2012 р.), куди при розбиранні були складені кахлі від декількох опалювальних споруд XVI ст.

Здобуту на основі цілих екземплярів інформацію про оздоблення печей, а відповідно і про інтер'єр приміщень доповнюють дрібні уламки кахлів, розкидані по всій території пам'ятки. Фіксуються вони переважно у верхніх шарах – завалах будівельного сміття. Це явище пояснюється зберіганням кахлів зі старих, розібраних печей, на горіщах. Вони могли там знаходитися досить тривалий період, а у ході руйнації будівель, в першу чергу дерев'яного перекриття горища, вони падали зі значної висоти, ламалися на дрібні шматки і вкривали

значні площі. Це пояснює таку кількість дрібних уламків на Нялабі, тим паче якщо врахувати характер його фінального руйнування в результаті підриву стін у 1672 році за наказом австрійського імператора Леопольда I (1655 – 1687 рр.).

Аналіз колекції кахлів Королівського замку свідчить про значне забарвлення його інтер'єру сценами сакрального характеру, що у такому масштабі на сьогоднішній день не прослідковано на жодній іншій фортеці Закарпаття. Взагалі ж, зображення релігійних символів, особливо святих та пророків, було доволі поширеним явищем у середньовічній та ранньомодерній Угорщині. Окремі святи були популярними у всьому Карпатському ареалі, інші з'являються лише в тих чи інших регіонах.

Постагі, сюжетна лінія, зображені на певній печі, залежали не тільки від тогочасної моди, але й від місцевих умов та соціального статусу власника. У той час, коли еліта здебільш замовляла сюжетні лінії, що підкреслювали її статус, серед нижчих верств, де кахляна піч була символом заможності, спостерігається поєднання офіційних культів та народної релігійності, вірувань. Також, печі декорувалися зображеннями святих та магічними символами з метою запобігання лиха, адже вони могли стати джерелом пожежі.

Передані на кахлях мотиви, будь-то неземні істоти, еротичні сцени, екзотичні тварини, або образи святих, мали своє власне, часто досить багатогранне, складне символічне значення. У залежності від характеру сцен можемо говорити про розважальну або захисну функцію, для спостерігачів вони могли нагадувати відомі сюжети, історії. Кахлі відображали ставлення народу до віри, свідчили про просякнення офіційного культу елементами народних вірувань, легендами, забобонами, в першу чергу з практичних міркувань. Декоративні функції доповнювалися символічними мотивами. У той самий час, сакральний характер зображень не означає, що печі були пов'язані з молитвою, медитацією, або виконували функцію сімейного вівтаря.

Розглянемо різні типи кахлів Королівського замку Нялаб. Перших, мископодібних кахлів реставровано кілька десятків. За одиничними винятками, поливою вони не прикрашалися. У всіх екземплярів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,5-22,1 см x 19,1-21,9 см. Дно округле, діаметром 7,5-10 см (рис. 2, 1-2).

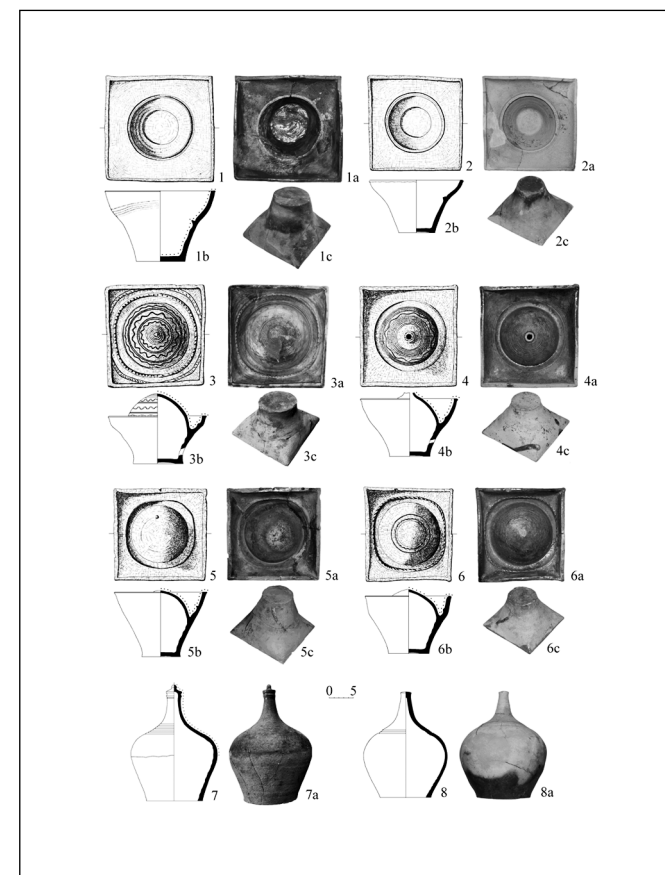

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Мископодібні та цибулеподібні кахлі

Наступна категорія – цибулеподібні кахлі. Вони нагадують перевернуті крупні бокали без підставок. Поверхня більшості з них вкрита глазуррю зеленого кольору. Параметри: висота – 17-24,6 см; діаметр основи – 10,5-12,2 см (рис. 2, 7-8).

Гібридною формою мископодібних та цибулеподібних знахідок є кахлі з пуклями. Їх лицьова сторона вкрита глазуррю зеленого або жовтого кольору, а значна частина екземплярів прикрашена валикоподібними наліпами з насічками, врізними горизонтальними або

хвилястими лініями. У всіх предметів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,8-22 x 19,7-22 см. Дно округле, в двох випадках вирізане (рис. 2, 3-6).

Значною кількістю представлені ізразці коробчастого типу. Серед них окрему групу складають вкриті рослинним орнаментом кахлі. Характеризуються вони серійністю і різноманіттям декору. Як правило, в центральній частині площини подані квітка або хрест, від яких до кутів, а іноді і до бічних стінок плиток відходили листки або квітки.

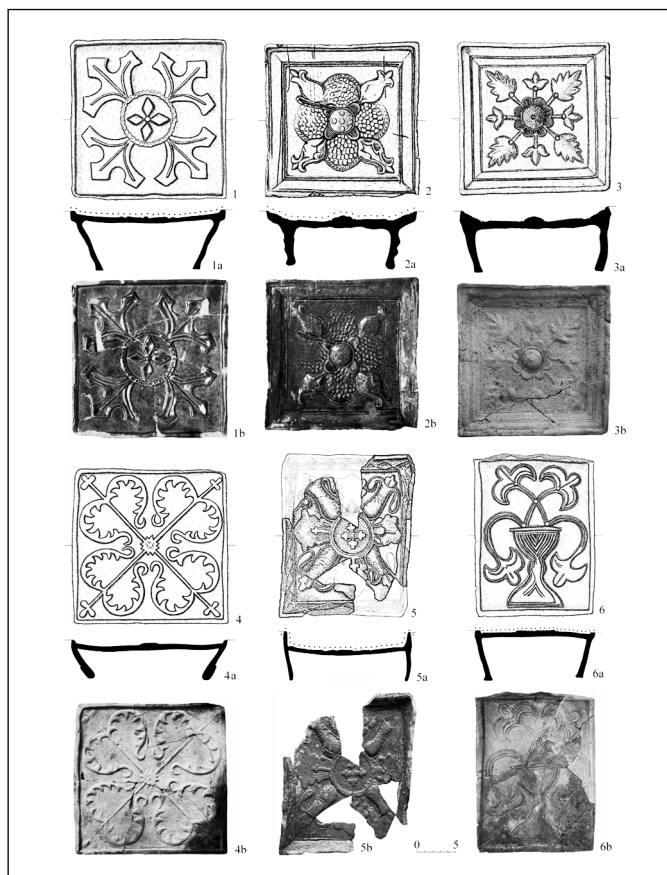

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом

Лише в одному випадку квітка (лілія) вміщена до вази у натюрмортному стилі (рис. 3, 6). Більшість кахлів оздоблено зеленою, салатовою та коричневою поливою, але зустрічаються і неглазуровані екземпляри. Зовнішня поверхня зазвичай наближеної до квадратної форми, розмірами: 19,7-21,3 x 19,8-21,5 см. Висота тильної румпи – 7,6-8,8 см (рис. 3, 1-5).

Зооморфні зображення на кахлях Королівського замку представлені чотирма штампами. Перший – серія коробчастих ізразців з двома

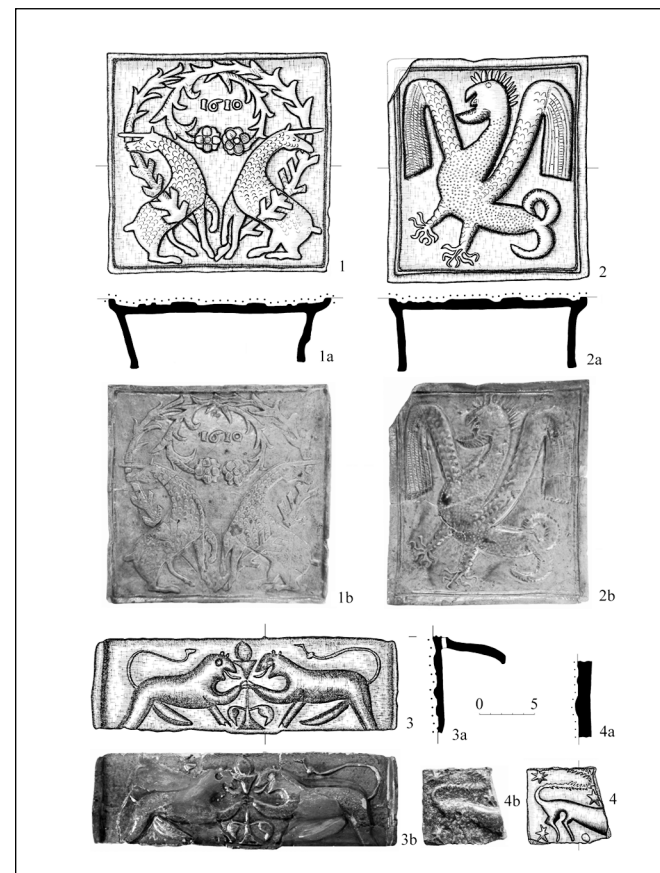

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з зображеннями тварин

розташованими один перед одним єдиногогами, голови яких обернуто в різні боки. Тулуби тварин вкриті лускоподібним декором, самі ж вони знаходяться у сидячому положенні. Між єдиногогами височіють дві вигнуті і переплетені у формі серця квітки. У верхній частині плитки проставлена дата її виготовлення, яка, скоріше за все, визначає і час спорудження печі 4 – 1610 р. За винятком одного неглазурованого екземпляра, всі ізразці цієї серії вкриті поливою світло-зеленого кольору. Параметри плиток: ширина – 21 см; висота – 21 см; висота тильної румпи – 7 см (рис. 4, 1). Відзначимо, що єдиногоги в іконографії символізують чистоту, незайманість і часто виступають супутниками діви Марії [17, S.539-558].

Наступним типом кахлів є вкриті зеленою глазур'ю коробчасті плитки, на лицьовій поверхні яких переданий дракон з масивним тулубом і розправленими крилами, який у загальних рисах нагадує птаха. Тварина вкрита лускоподібним декором, подібним до орнаментативі єдиногогів. Параметри ізразців: ширина – 20 см; висота – 22 см; висота тильної румпи – 7,5 см (рис. 4, 2).

Окрему серію кахлів представляють політі зеленою глазур'ю коробчасті екземпляри з зображенням двох леопардів. Звірі йдуть назустріч один одному і підтримують лапами розміщену між ними квітку. Ширина ізразців – 27,9 см; висота збереженої частини – 9,1 см (рис. 4, 3).

Біля печі 3 знайдений фрагмент кахлі (5,3 x 5,1 см), вкритої поливою жовтого кольору. На ній зберіглася частина стилізованого лева з довгим вигнутим хвостом. Поруч з хижакком знаходяться три зірки (рис. 4, 4).

Як правило, на пам'ятках пізнього середньовіччя значну групу кахлів становлять плитки з антропоморфними зображеннями. На Королівському замку це маса уламків від різноманітних ізразців, серед яких всього два екземпляри підлягають реконструкції. Найбільш повно збережена плитка, виявлена в камері топки печі 1. Це коробчата кахля, лицьова поверхня якої вкрита жовтою глазур'ю. На ній переданий лицар-вершник. У нього комплектне озброєння, а саме меч, спис, щит та шолом. Зовнішня поверхня кахлі прямокутної форми, розмір – 17,6 x 20,4 см. Висота тильної румпи – 5,4 см (рис. 5, 1). Подібні за сценарієм плитки добре відомі на пам'ятках Румунії [14, P.115-140, Pl. 3,14-15].

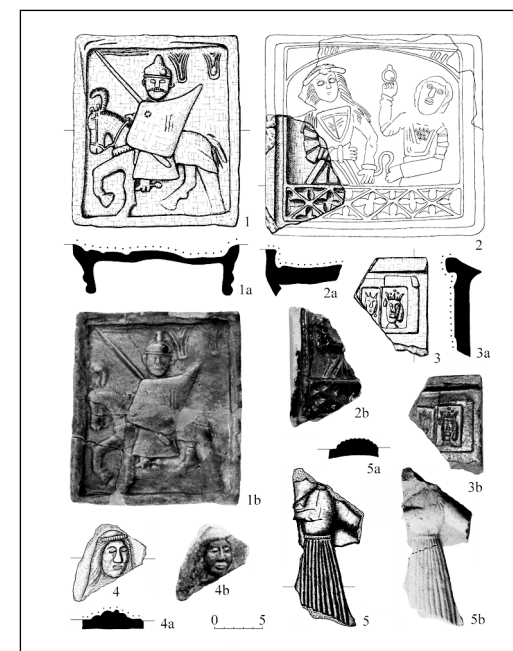

Рис. 5. Королево. Замок Нялаб.

Коробчасті кахлі з антропоморфними зображеннями

В Королево на сьогоднішній день виявлений лише один ізразець зі світським мотивом. Це фрагмент коробчатої кахлі з поліхромною глазур'ю світло-коричневого, зеленого та чорного кольорів. Аналогії з Требішова та Кошице (Словаччина) дозволяють говорити, що зовнішня поверхня екземпляра наближеної до квадратної форми, розмірами 21,0 x 22,8 см (рис. 5, 2), на ній подана сцена заручин закоханих [2, S.54; 19, S.348, Tab. XIII, 3]. Візуальне порівняння зроблених одним штампом плиток дозволяє вважати, що виготовлена в кошицькій майстерні форма привозилася ремісником як на близько розміщені (Требішов), так і на віддалені (Королево) пункти, де з місцевої глини формувалися ізразці, які фарбувалися у відповідності до кольорової гама конкретних печей.

Серед виявлених на Нялабі кахлів окрему групу становлять екземпляри зі старозаповітними сюжетами [1, с.142-151; 18, Old. 241-285].

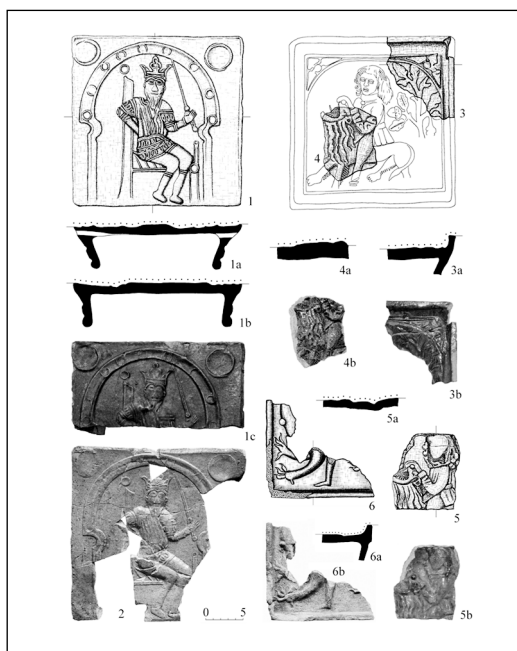

Рис. 6. Королево. Замок Нялаб.
Коробчасті кахлі з біблійними мотивами

Перший мотив (більше десяти плиток) – сидячий на троні під аркою король, який в лівій руці тримає скіпетр, а правою підпирає бік. Коробчасті ізразці вкриті глазур'ю коричневого, гірчичного або зеленого кольору, їх лицьова поверхня підквадратної форми, розміри 23,0 x 23,2 см, висота тильної румпи – 5,8 см (рис. 6, 1-2). Іконографія та надписи на подібних знахідках регіону (Кошице, Шаріш, Фюзер) [21; 6, Old. 37–38] дозволяють ідентифікувати зображення не з конкретним королем Угорщини, а з модернізованим поданням біблійного царя – Давіда або Соломона.

На відміну від попереднього, наступний сюжет представлений дуже фрагментарно. Це уламки коробчастих кахлів, вкритих глазур'ю зеленого кольору. Незважаючи на їх малі розміри, вдалося встановити, що на них зображений Самсон, який розриває пашу леву (рис. 6, 3-6). Для трьох фрагментів одного штапу є аналогія – ціла

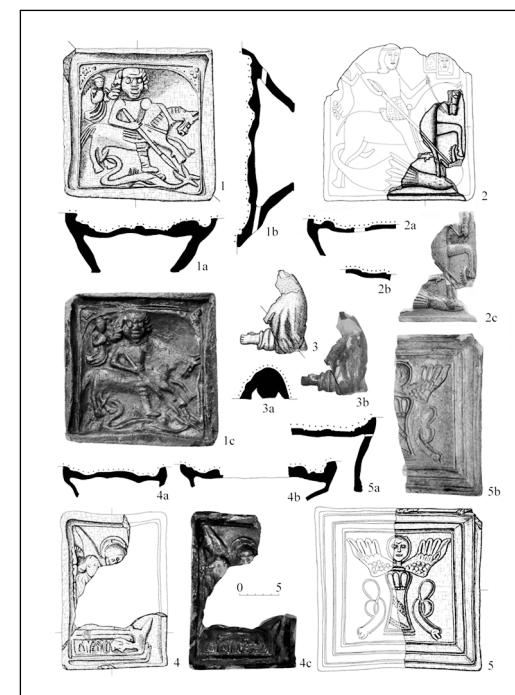

Рис. 7. Королево. Замок Нялаб.
Кохлі з зображеннями на релігійну тематику

плитка з музею Прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина) [8, Р. 203-211; 10, Р. 353]. Мотив належить до одного з найбільш популярних в пізньому середньовіччі. На території Угорського королівства А. Груя нараховує дев'ятнадцять різних штампів із Самсоном і левом [8, Р. 203].

У колекції кахлів Королівського замку представлені й зображення святих. Як і на більшості пам'яток Європи, на Нялабі особливою популярністю відзначався епізод боротьби зі змієм-драконом християнського великомученика Юрія (Георгія). Ці плитки двох варіантів. Перший – коробчасті кахлі, вкриті глазур'ю коричневого або зеленого кольору. Зовнішня поверхня екземплярів підквадратної форми, розмірами – 19,5 x 19,8 см. Юрій верхи на коні проштирхає списом дракона. Святий одягнений у лицарські обладунки, в правій руці

тримає спис, випускаючи його з-під пахви. Зображення не відзначається реалістичністю. Особливу увагу майстер намагався сконцентрувати на обличчі, яке непропорційно велике відносно до розміру всього тіла. Біля голови Юрія в лівому верхньому куті сцени знаходиться принцеса, що навколішки, молитовно склавши руки благає про порятунок. Крилатий змії лежить під копитами коня, заплівши хвостом його задню ліву ногу. Спис Юрія направлений у розкрити пащу рептилії (рис. 7, 1).

Зображення даного мотиву в значній кількості різноманітних варіацій зустрічаються на кахляних плитках пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу [11; 7, Р. 7-48; 45]. Фрагмент ідентичної знайдений в Королеві плитки виявлений тільки на замку Парич в м. Требішов (Словаччина) [2, S.54]. При єдності штампу, знахідка з резиденції палатина Імре Перені більш парадна, вона вкрита поліхромним розписом.

В Королеві також виявлені фрагменти від трьох плиток іншого штампу з мотивом протиборства св. Юрія зі змієм-драконом. Це коробчасті ізразці, вкриті глазур'ю жовтого та зеленого кольору, на яких частково збереглися зображення принцеси, Юрія, коня та дракона. Майже ціла кахляна плитка даного штампу з Тирнави (Румунія) знаходиться в фондах Музея прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина, інвентарний номер 78.146.1) [10, Р. 354]. У центрі композиції св. Юрій сидить на коні і проштирхає дракона списом. На відміну від попередньої групи кахлів Нялаба, Юрій не одягнений у лицарські обладунки. В правій руці він тримає спис і направляє його у відкриту пащу змія. На віддалі від подій, на другому плані, крім принцеси в правому верхньому куті подані обличчя царя та цариці (рис. 7, 2).

Особливу увагу при аналізі матеріалів Нялаба привертають два дрібні уламки коричнево-зеленої поліхромної кахлі, зображення якої за аналогіями ідентифіковані з релігійним сюжетом перенесення св. Христофором маленького Ісуса через річку. Це фрагменти коробчастої кахляної плитки, виготовленої з добре відмученого глиняного тіста зі значними домішками дрібнозернистого піску, вкритої якісною поліхромною глазур'ю (зелений і коричневий кольори). За стилем виконання зображення з великою ймовірністю можна говорити, що плитка належить до значної групи знахідок, в основному поширеної на території Північно-Східної Угорщини, штампи для яких виготовлялися майстрами з міста Кашша (суч. Кошице).

Майже повністю збережена плитка, повна аналогія королівського екземпляру, виявлена на території палацу Парич у Східній Словаччині. Входила вона до печі, ідентифікованої Я. Хованцем як «палатинська піч Імре Перені 1504 р.». Розмір кахлі – 22 x 33 см, виготовлена з подібного до королівської знахідки тіста, розписана менш якісно, але більш різнобарвно (коричневий, зелений, білий та сірий кольори) (рис. 8). Судячи з маси інших королівських копій мотивів Требішова, можна припустити, що зображення саме «палатинської» печі стали взірцями при виготовленні кахлів замку Нялаб. Скоріше за все, цей самий штамп представлений і на фрагменті неглазурованої кахлі з Роші (Румунія), який знаходиться в музеї Брукентал (м. Сібіу).

Центральною постаттю сценки виступає святий Христофор, що стоїть спираючись на посох, який він тримає у лівій руці. Права рука лежить на стегні біля гаманця, що висить на поясі. На правому плечі сидить малий Ісус з піднятою правицею. У нижньому лівому куті плитки зображена значно менша постать монаха, який у правій руці тримає підняту догори лампу. Розміри ченця створюють ефект знаходження його на другому плані композиції.

Рис. 8. Кахлі з зображенням св. Христофора з Королівського замку Нялаб (Україна, 1) та Требішовського палацу Парич (Словаччина, за Я. Хованцем, 2)

В Угорщині культ Христофора переживає свого розквіту в XVI ст., про що свідчать і кахлі. На території королівства виявлено дев'ять різновидів кахлів із зображеннями святого з п'яти пунктів (Буда, Рошя, Требішов, Стречно та Ружиця). За підрахунками А.М. Груї і створеної нею загальної таблиці розповсюдження кахлів з різними святими, Христофор був серед них одним з найпопулярніших і у кількості використання образу помітно програв лише св. Юрію.

Одиничним екземпляром в кахляній колекції релігійного спрямування представлений вкритий зеленою поливою фрагмент антропоморфної кахлі-ліпнини (довжина збереженої частини – 10,6 см; ширина – 8,3 см). Це зігнута в локті ліва рука з обламаними перстами. Особливості одягу, розміщення долоні і відтиск на плечовій частині дозволяють ототожити дану скульптуру з Богородицею, яка тримає дитя-Ісуса (рис. 7, 3). На території Закарпаття подібний тип кераміки зустрічається вперше. Відноситься він до доволі рідкісних виробів – кутових скульптур кахляних печей, характерних для Західної Європи. З кінця XIV ст. такі екземпляри, правда в дуже обмеженій кількості, відомі в угорських фортецях і королівських замках Діюшдьор, Вішеград, Тага, Буда і інших. Всі скульптури зліплені окремо і тому сильно різняться між собою.

Однією знахідкою представлений і фрагмент коробчастої кахляної плитки, вкритої поліхромною глазур'ю (коричневого та зеленого кольору), на якій подані Богородиця з Ісусом. Лицьова поверхня ізразця прямокутної форми, розмірами 16,9 x 24,9 см (рис. 7, 4).

Серед кахлів з релігійними мотивами також відзначимо половину коробчастої плитки, вкритої зеленою глазур'ю, з зображенням янгола. Зовнішня поверхня екземпляра підквадратної форми, розмірами – 21 x 21,1 см (рис. 8, 5).

Окрему і доволі значну групу кахлів Королівського замку становлять знахідки з геральдичною символікою (герби короля Матяша Корвіна, роду Перені та Габсбургів). За влучним визначенням Ш. Голчіка, погляд на власний герб зігривав господаря навіть тоді, коли піч не топилася [13, S.12]. Зрозуміло, що це відноситься лише до тих геральдичних символів, які належали власнику замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж в печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, скоріше за все, в якості декоративного

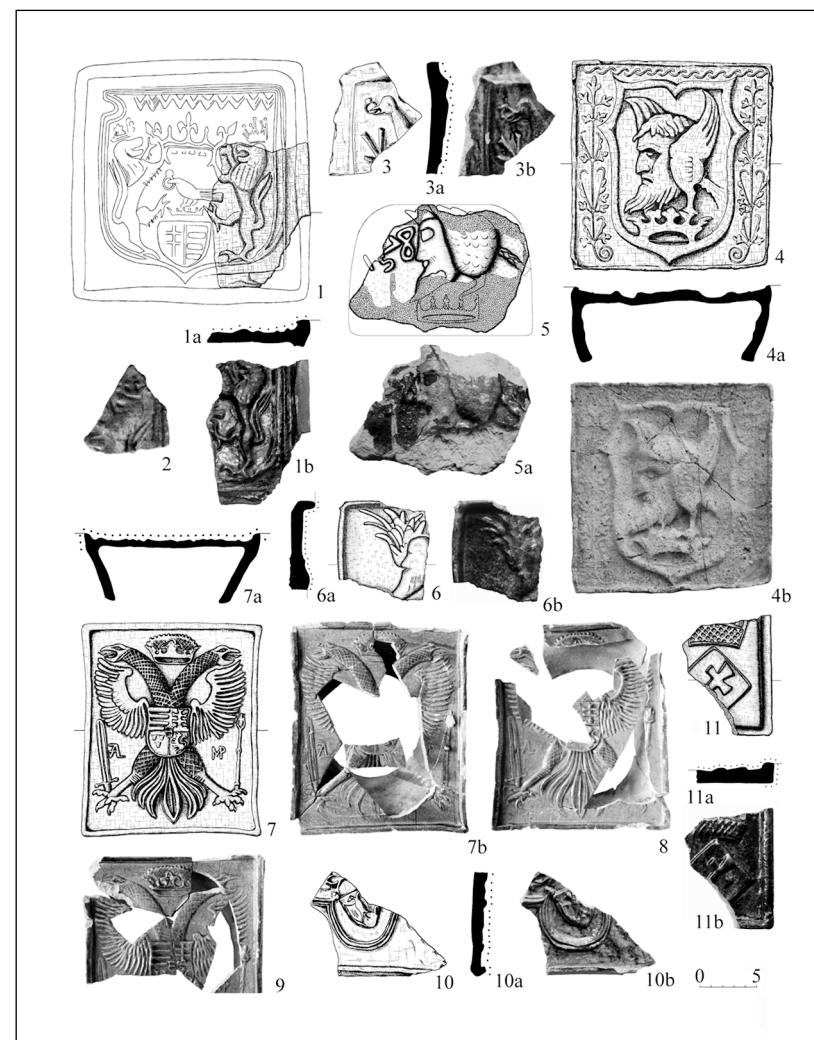

Рис. 9. Королево. Замок Нялаб. Кахлі з геральдичними символами

елементу без будь-якого змістового навантаження. Ця категорія на замку Нялаб представлена фрагментами ізразців XVI ст., на яких присутні геральдичні символи короля Матяша Корвіна. В першу чергу,

це два уламки від вкритих зеленою глазуррю коробчастих кахлів з зображенням геральдичного лева. На основі цілих екземплярів даного штампугу з м. Клуж (Румунія) [9, Р. 32-34; 20, Р. 313-326], можна говорити, що зовнішня поверхня виробів підквадратної форми, розмірами – 21,3 x 21,8 см. Художню композицію склали великий геральдичний щит і включений у нього менший щит з гербом Угорського королівства, над якими знаходиться ворон з перстнем у дзьобі. Два обернутих один до іншого і стоячих на одній лапі лева тримають над вороном корону. У верхній частині великого щита розміщений ряд декоративних трикутників (рис. 9, 1-2). Ворон с перстнем в дзьобі – основний символ дворянського роду Гуняді. Про дарування графського титулу і розширення герба Яноша Гуняді мова йде в грамоті угорського короля Ласло V Постума (1445-1457) від 1 лютого 1453 р. (Національний архів Угорщини, № DL 24762).

На сьогоднішній день тільки на Нялабі відомі кахлі з гербом Перені – одного з найбільш впливових родів Угорського королівства. Представлені знахідки трьома штампугами. Перший – це неглазуровані коробчасті екземпляри, зовнішня поверхня яких наближена до квадратної форми, розмірами – 18,3 x 19,4 см. Висота тильної румпи – 7,2 см. На плитках переданий оточений рослинним декором геральдичний щит, на полі якого – профіль розвернутої у правий бік крилатої чоловічої бородатої голови, яка в коротких лапках тримає корону (рис. 9, 4). Інші два фрагменти з верхньої окантовки печі, один від грубої поліхромної плитки, политої темно-зеленою, світло-зеленою, помаранчевою та чорною глазуррю, другий – з зеленою поливою. На ізразцях – розвернута вправо аналогічна голова з бородою та косою, перед профілем поліхромного екземпляра поставлена дата – 1578 (рис. 9, 5-6).

Відзначимо, що хоча це геральдичне зображення на кахлях зустрічається вперше, воно добре відоме за епітафіями з Абауйвара, Кошиць, Рудабані та Требішова [3, S. 10, 13, 73-74; 4, Old. 295-303; 5, Old. 41, 43, 56; 12, Old. 55-71; 21, S. 212]. Також герб Перені представлений в оформленні залів замків Шарошпоток, Шикловш і в самому Королеві. Присутній він і на печатках представників роду, і в книгах Януса Панноніуса та Бенедикта Ком'яті.

На чотирьох кахляних плитках переданий герб Габсбургів – двоголовий орел з розпущеними крилами та хвостом. Його лапи

розставлені в боки. У пазурах правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит з гербом Угорщини, а над головами – корона. Біля меча написана літера «А», скіпетра – літери «DM», тобто «після різдвa Христового». Ізразці вкриті зеленою або світло-коричневою глазуррю, в одному випадку присутні обидва ці кольори. Ширина плиток – 16,6 см; висота – 20,7 см (рис. 9, 7-9).

К. Козак на основі археологічного матеріалу з території Угорщини, Румунії та Словаччини відзначив, що на ранніх зображеннях двоголового орла птах не тримає в пазурах ні шаблі, ні булави, вінець знаходиться на головах, а не в полі між ними, кінцівки крил направлені до нижніх кутів. У свою чергу на ізразцях XVII – XVIII ст. лише іноді зустрічається, що орел не тримає в лапах зброї і крила завжди направлені до верхніх кутів [15, Old. 65-200]. Ці спостереження дозволяють датувати королівські знахідки першою половиною XVII ст.

Рис. 10. Королево. Замок Нялаб. Керамічна плитка (відтиск кахлі) з зображенням герба Габсбургів

З Королівського замку Нялаб відома ще одна повністю реставрована плитка з половиною зображення герба Габсбургів (двоголового коронованого орла з довгим хвостом, розставленими у боки лапами та високо піднятими крилами). Виготовлена з м'якого, але достатньо відмученого глиняного тіста без помітних домішків. Обпал достатній,

колір світло-коричневий. Параметри: ширина – 7,8 см, висота – 18,0 см, товщина – 0,7 см (рис. 10). Скоріше за все, це заготовка відтиску-негативу з кахлі для виготовлення подібних екземплярів.

Кажлі верхньої окантовки печей на Нялабі представлені значною кількістю уламків і лише деякі з них підлягають реконструкції.

Перший, це коробчасті плитки, вкриті зеленою глазуррю. Лицьова поверхня прикрашена антропо-зооморфним зображенням (дві розвернуті в протилежні боки і зв'язані між собою хвостами риби з людськими головами). Над сюжетом розміщений ряд короноподібних наліпів. Форма виробів прямокутна, зовнішня поверхня має розміри – 17,2 x 22,1 см. Висота тильної румпи – 7 см (рис. 11, 1).

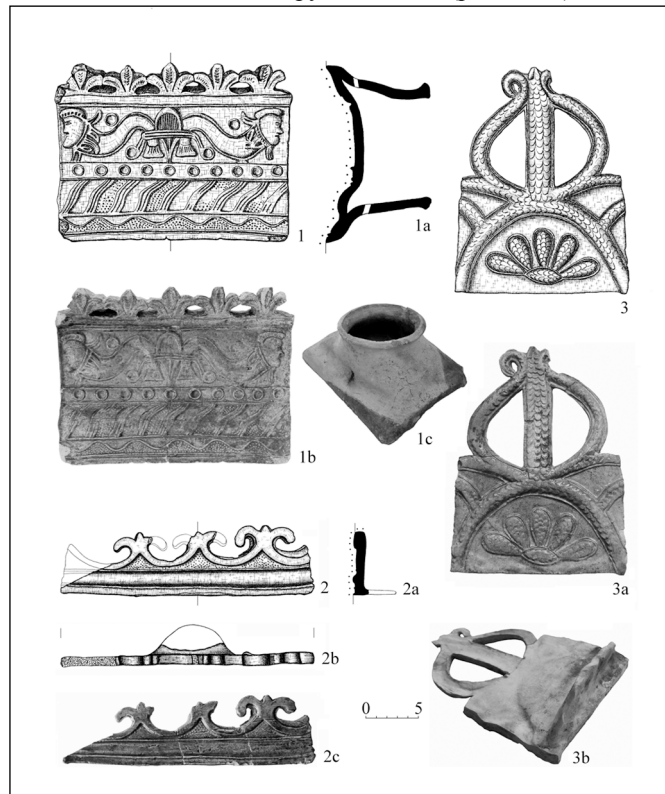

Рис. 11. Королево. Замок Нялаб. Кажлі верхніх окантовок печей

Одиничним екземпляром представлена пластинчата плитка, з тильного боку оспаткована напівовальним виступом-підставкою. Зовнішня сторона вкрита поливою зеленою кольору. Увінчаний ізразець трьома виступами у вигляді розпущених бутонів лілій. Ширина екземпляра – 24,6 см; висота – 6,3-6,9 см (рис. 11, 2).

Наступний вид – серія пластинчатих прямокутних кахлів печі з напівовальними виступами-підставками. Прикрашені знахідки луско-подібним декором, над основою на 11,5 см височіє арфоподібний наліп. Параметри пластини: висота – 10,1 см; ширина – 15,3-15,6 см (рис. 11, 3).

На завершення огляду колекції кахлів, отриманої під час дослідження Королівського замку Нялаб, зауважимо, що вироби хоча і відзначаються своєрідністю на фоні подібних старожитностей регіону, але вкладаються в загальні тенденції розвитку кахлярства на території Угорщини епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

Джерела та література:

1. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – с.142-151.
2. Chovanec J. Palatínska kachl'ová pec Imricha Perényiho // Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch. – Trebišov, 2005. – S. 23-54, 257-259.
3. Chovanec J., Dronzek J., Bajus L. Kostol Navštívenia blahoslavenej Panny Márie v Trebišove. – Trebišov, 2004.
4. Csoma-Csergheő M. A Perényiek középkori síremlékei // Archaeologiai Értesítő. – 1888. – VIII. – Old. 295-303.
5. Dercsényi D., Gerő L. A sárospataki Rákóczi-vár. – Budapest, 1963.
6. Feld I. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról // Gerencserek, kályhások, tűzvígyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. – Gyula, 2002.
7. Gruia A.-M. Saint George on Medieval Stove Tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia. An Iconographical Approach // Studia Patzinaka. – Cluj-Napoca, 2006. – 3. – P. 7-48.
8. Gruia A.-M. Winged Samson and popular iconography in sixteenth-century Transylvania // Acta musei Napocensis. – Cluj-Napoca, 2010. – 47 / II. – P. 203-211.

9. Gruia A.-M. Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colectiei de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvaniei. – Cluj-Napoca, 2012.
10. Gruia A.-M. Religious representations on stove tiles from the medieval kingdom of Hungary. – Cluj-Napoca, 2013.
11. Gyuricza A. Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. – Miskolc, 1992.
12. Héczey-Markó Á., Rácz M. Perényi Péter sírköve az abaúJVári református templomban // Folia historica. – Budapest, 2013. – XXVIII. – Old. 55-71.
13. Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo. – Bratislava, 1978.
14. Istrate D.-M. Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700. – Accent, 2004.
15. Kozák K. Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon // Budapest Régiségei. – Budapest, 1963. – XX. – Old. 65-200.
16. Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. – Uherské Hradiště, 2008.
17. Pavlík Č., Vitanovský M. Magický jednorozec a jeho ztvárnění na kachlích gotiky a renesance // Archaeologia historica. – Brno, 2008. – 33/08. – S. 539-558.
18. Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. A királyházaí vár csempékáíyhája // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241–285.
19. Rusnák R. Vyvoj mestskej domovej parcely na príklade Masiarskej 57/A v Košiciach // Slovenská archeológia. – Nitra, 2014. – LXII. – 2. – S. 315-398.
20. Rusu A. A. Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus // Ephemeris Napocensis. – București, 2012. – XXII. – P. 313-326.
21. Slivka M., Vallašek A. Hrady a hradky na východnom Slovensku. – Košice, 1991.

САНДУЛЯК Віктор
(м. Хотин)

РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ОБОРОННІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я XVII СТ.

У історії розвитку будівництва оборонних укріплень Середнього Подністров'я в XVII ст. вагоме місце посідає вивчення ролі Хотинської фортеці у цей час.

Ключові слова: Хотинська фортеця, Гашпар Граціані, Хотинська війна 1621 р., гравюра, Ян Собеський.

На рубежі XVI-XVII ст. під Хотином відбувалися запеклі сутички, коли воєводою був Єремія Могила. Цю посаду він здобув завдяки канцлерові і коронному гетьманові Польщі Яну Замойському, який на чолі польсько-козацького війська восени 1595 року захопив Хотин і Сучаву, а згодом і все Молдавське князівство. У зв'язку з тим, що в цей час відбувалося повстання під проводом С. Наливайка, Замойський через Хотин вирушив на Поділля. Могилі він залишив кілька загонів рейтарів і козаків [3, с.90].

Під охороною польської залоги в Хотинському замку була розміщена артилерія.

В 1600 р. валаський господар Михайл Витязь завдав поразки Є. Могилі, який разом з братом Семеном (батьком Петра Могилі) змушений був відступити до Хотина. Слідом за ними сюди підійшло і валаське військо з гарматами. Воєвода Михайл намагався гарматним вогнем розбити фортечні мури. Проте гарнізон зміг протриматися до підходу на підмогу 30-тисячного польсько-козацького війська на чолі з Я. Замойським, яке прибуло Хотинським шляхом. Михайл Витязь, намагаючись уникнути оточення, зняв облогу Хотина і відступив до Сучави. Згодом, будучи переслідуваний Замойським, він був змушений покинути територію Молдавії [3, с.90].

В 1611 р. відбулися дещо схожі події. Тоді, ставленник Туреччини Штефан ІХ Томша з допомогою татарів прогнав воєводу Костянтина Могилу, сина Єремії. Закріпившись в Хотинській фортеці, Костянтин також, чекаючи на підмогу поляків, відбивав атаки супротивника.

Незабаром йому на підмогу прибув 6-тисячний польський загін на чолі із Стефаном Потоцьким і Томша змушений був відступити .

Рис. 1. Гашпар Граціані (1580-1620)

В 1619 р. Хотинську фортецю передав полякам воєвода Гашпар Граціані (рис. 1) – італієць за походженням), який вирізнявся анти-турецькими настроями. Він уклав з поляками союзна угоду і уряд Польщі згодом вирішив послати на допомогу Грициані 10-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Жулкевським. 22 серпня, переправившись через Дністер, військо зупинилося в Хотині. 24 серпня Жулкевський виступив з Хотина в напрямку Ясс. На початку вересня біля Цецори відбулись запеклі бої, під час яких турки з татарами розбили поляків. Там загинув Михайло Хмельницький, чигиринський підстароста, а його 25-річний син Богдан потрапив у полон до турків, з якого звільнився лише через два роки.

Після перемоги під Цецорою турецький султан розпочав підготовку до великого походу проти Речі Посполитої. Поляки вирішили зупини

турків на кордоні Польщі, біля Хотина, оскільки у фортеці на той час перебувала польська залога. Отож, влітку 1621 року, сюди прибуло військо на чолі з коронним гетьманом Яном Каролем Ходкевичем. Чисельність польсько-литовського війська складала 35 тисяч вояків при 28 гарматах. Також до Хотина, наприкінці серпня прибуло Запорозьке Військо, у складі 13 полків, загальною чисельністю 41,5 тисяч вояків при 23 гарматах. Очолював козаків гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Крім того у польському війську було 3 полки німецьких драгунів та 4 тисячі німецьких піхотинців, у козацькому – 7 сотень донських козаків [3, с.91-92].

Поляки збудували добре укріплений табір. Описуючи події під Хотином 1621 року, Якуб Собеський повідомляв, що при наближенні османських військ рицарство усіх чинів швидко і ретельно кинулося укріплювати табір. Біля воріт Ходкевича і Любомирського піхота насипала земляні укріплення на кшталт греблі і з усіх боків обкопала їх ровом [5, с.46].

Собеський також засвідчив, що в тактичних діях великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича і в обороні польсько-литовсько-козацького війська величезне значення відігравали земляні укріплення: «Уся його бойова сила полягала в шанцах, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи... Пагорб, який загрожував його ворогам, за одну ніч обкопав ровом і валом і негайно розташував на ньому великі гармати та піхоту Денгофа» [5, с.47]. Навіть під час боїв продовжувалося зміцнення польського табору. Неподалік відтіль хелминський воєвода Ян Вейгер доручив досвідченому в справі фортифікації бельгійцю Апельману зводити укріплення: турки силкувалися оволодіти ними, та були відкинуті з великою втратою і не наважувалися більше наблизитися до цього місця.

Козаки, які знаходилися південніше, теж спорудили свій табір. Хотинський замок зі своїми потужними у XV-XVI ст. стінами та баштами, як бачимо на гравюрі XVII ст. «Bellum inter Polonum et Turcam anno domini MDCXXI» (рис. 2), знаходився у самому тилу польсько-литовсько-українського табору. Це можна пояснити тим, що оборонне мистецтво на початку XVII ст. значно змінилося у зв'язку з розвитком артилерії. Давні замки, навіть муровані, не могли опиратися далекобійним

гарматам, тому виникла потреба у будівництві укріплень іншого типу. В зв'язку з цим щораз більше поширюються земляні фортифікації, що складаються з валів, шанців, окопів, реданів, редути.

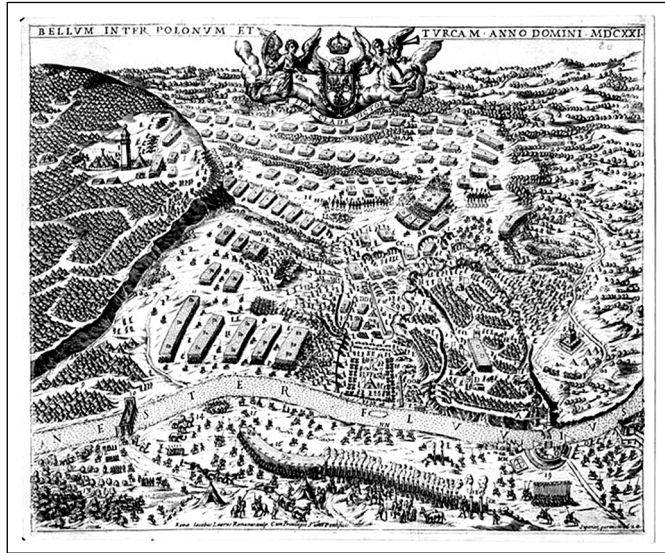

Рис. 2. Гравюра Лайпо «Bellvm inter Polonym et Turcam anno domini MDCXXI»

Так, застосування земляних польових укріплень у вигляді ровів та валів зустрічається в Західній Європі ще в XV-XVI ст. Для прикладу, у 1465 р., після битви біля Монлері, французький король Людовик XI для захисту своєї армії від нападу феодалів, що об'єдналися під проводом бургундського герцога Карла Сміливого, влаштував рови з земляними валами. В 1486 р. у Левантінській долині швейцарці зміцнили свій фронт земляним валом і ровом, за якими вони успішно оборонялися до підходу допомоги, проти атаки міланців. У битві при Равенні в 1512 р. іспанські війська теж звели перед своїм фронтом широкий рів. У битві при Бікокка іспанське військо спільно з ландскнехтами використовувало в якості перепони проти французів і їх швейцарських найманців природній рів. У цьому бою вперше велася стрілянина шеренгами. Невеликого яру було достатньо, щоб зламати ряди швейцарців, після чого вони були зім'яті

ландскнехтами, що перейшли в контратаку. Так з'явилися фронтальні лінійні укріплення у вигляді ровів і валів.

Поява на полі битви польової артилерії і поступове перетворення стрільців в основний рід військ, змусили звернути ще більшу увагу на влаштування оборонних польових укріплень. Однак, розвитку польових укріплень заважало те, що ландскнехти та інші найманці вважали для себе ганьбою займатися зведенням укріплень, у зв'язку з чим цю роботу примушували виконувати місцеве населення [7].

Перелом в цьому відношенні стався в 1566-1609 рр. під час війни Нідерландів з іспанцями, коли голландцям довелося зайнятися повною реорганізацією своїх військ. Велику роль в цьому відношенні зіграв принц Моріц Оранський. Нідерланди надали принцу кошти на утримання постійної найманої армії. Моріц Оранський ввів у війська систематичне навчання військовій справі, в тому числі і мистецтву будувати оборонні укріплення в походах і перед битвою. Зведення укріплень набуває в нідерландській армії систематичного характеру.

Однак, щоб провести всі ці заходи в життя, необхідно було мати грамотний і добре навчений офіцерський склад та міцну дисципліну у військах. Війна голландців за незалежність дала їм кадри, дисципліна ж була досягнута в результаті акуратної виплати платні, підвищеної в порівнянні зі звичайною.

Війська Нідерландів стали прикривати своє розташування укріпленнями, які являли собою суцільні лінії з валів і ровів, іноді підсилених палісадами (зазвичай на флангах). У зв'язку з низинним характером країни тут часто застосовувалися насипні укріплення, для цього широко використовувалися фашини й мішки, наповнені землею. Крім укріплених ліній, стали зводитися і укріплені табори [7].

В подальшому досвід використання голландцями польових укріплень в бойових діях став широко розповсюджуватися по всій Європі. Польові укріплення і, особливо укріплені табори, стали широко застосовуватись для захисту від раптового нападу під час стоянок у Франції, під час протестантських війн, які відбувались на протязі 1559-1589 років.

Під час Тридцятирічної війни 1618-1648 рр. (в якій брали участь козаки), що охопила майже всю Європу, відбувається переоцінка значення в бою різних родів військ. Підставою для цього послужило

подальше удосконалення вогнепальної зброї (у першій третині XVII століття). Роль мушкетерів в бою ще більш підвищилася, що призвело до збільшення їх кількості відносно пікінерів (2:1 і навіть більше). На мушкетерів починають дивитися як на активні війська, вогонь яких відіграє вирішальну роль у битві, на пікінерів ж лягало завдання охорони мушкетерів від нападів противника, особливо його кавалерії.

Організація рішучої атаки перейшла до кавалерії, кількість якої теж збільшилася. Зросло і значення артилерії, яку стали розташовувати зосереджено, в декількох батареях. Війська шведського короля Густава-Адольфа прикривали свій фронт ровами, валами, рогатками та іншими перешкодами [7].

Нерідко у шведській армії використовували тільки мушкетерів, без пікінерів, посилюючи їх кавалерією і легкими гарматами. У цих випадках мушкетерські підрозділи розташовувалися для бою між ескадронами кавалерії. Після залпу мушкетерів кавалерія, яка їх прикривала, йшла в атаку.

Для захисту мушкетерів при невдалій атаці своєї кавалерії шведи стали застосовувати укріплення, але вже не лінійного типу, а замкнутого. Здебільшого це були земляні споруди, що склалися з валу і зовнішнього рову. Ці укріплення отримали назву редутив. Залежно від бойових порядків мушкетерів, редути зводилися в одну, дві і навіть у три лінії.

Отож, козаки, у яких будівництво земляних укріплень розвинулося з потреб у власній обороні, у війнах із поляками та з татарами були особливими умільцями. При облаштуванні табору вони вміли чудово використовувати характер рельєфу, особливо горбки, яри, річки, болота. На місці табору піхота копала шанці (рис. 3). В цьому козаків вважали за незвичайних майстрів. Козацькі шанці склалися з окопів, ровів і ям, де козаки ховалися від обстрілу. Для риття шанців кожен козак мав мати при собі лопату-кирку, що кріпилися на одному держаку і прилаштувалися до пояса, щоб навіть під час бою можна було спорудити шанець чи інше укріплення. Кожен козак мав свій захист – яму в землі. Ставши на ноги, він стріляв з рушниць, а коли стріляв ворог, ховався до ями. Копаючи шанці, піхота підступала все ближче до ворога. До ворожих позицій підходили не тільки з фронту, а й з боків. Козаки також часто біля

свого табору влаштували засідки і намагалися заманити туди ворога. Іноді і кіннота під напором ворога наслідувала піхоту, «спішувалася» з коней, обкопувалася шанцями й так оборонялася. З-поза шанців козаки безупинно обстрілювали ворога. Козацька стрільба була надзвичайно густа та щільна. Сильний вогонь піхоти, звичайно, вирішував битву. Під обстрілом ворожа кіннота не могла довго витримати й утікала з втратами – тоді козацька кіннота могла переходити до контрнаступу. Деколи й сама піхота йшла в наступ на ворога [7].

Якуб Собеський (в підтвердження вище викладеного) повідомляє «що турки, підтягнувши великі гармати «безперестанку штурмували запорозькі шанці ... самі ж запорожці в повній безпеці переховувалися у виритих ними печерах, так що незважаючи на цілі хмари ядер, які літали в повітрі, загинув лише один з них» [5, с.47].

Використання земляних укріплень було одним з головних факторів перемоги козаків у Хотинській війні над переважаючими силами османів, військо яких нараховувало біля 250 тисяч вояків при 300 гарматах [3, с.92]. Ця величезна за чисельністю армія, на початку вересня 1621 р., підійшовши під Хотин, зупинилася південніше польсько-козацького табору. «Гідні вічного здивування швидкість і раптовість з якою супротивник розташував свій табір. З неймовірним поспіхом були розіпнуті намети, що блищали дивною красою й розкішшю. Три найбільші височини побіліли ніби від раптово впалого снігу. Між лісами і болотами Джанібек-Гірей і його татари зайняли простір на цілу милю разом з волохами, молдаванами і частиною турецьких сил» [4, с.89].

Турецький табір також мав земляні укріплення «на валах стояли гармати» [5, с.47], а султан Осман II «сидів на височині за Хотиною, яку називають Городище. Там був збудований трон з балдахіном, а навпроти на двох слонах четверо музикантів грали на барабанах і зурнах. Сидячи на цій височині, імператор спостерігав за штурмом» [4, с.89]. Та козакам не тільки вдалося стримати таку потужну турецьку армію, а й перейти в контрнаступ та заставити його тікати, що сталося 4 вересня 1621 р., під час третього штурму на їхній табір. Козаки спочатку відступили, а потім, з'єднавшись з іншими частинами, при підтримці лісовських козаків та верхньонімецьких драгунів, яких на допомогу запорожцям прислав Я.К. Ходкевич. «Сам великий турок, або султан, залишив табір, рятуючись утечею, і загубив при цьому свій тюрбан» [3, с.93].

Після тривалих жорстоких боїв султан Осман II переконався, що перемогти козаків і поляків неможливо, тому 9 жовтня був підписаний мир з Польщею. Турецьке військо, зазнавши значних втрат, повернулося за Дунай.

Восени 1650 р. для того, щоб змусити тодішнього молдавського господаря В. Лупу до союзу з Україною, козацьке військо на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким перейшло Дністер та разом з татарами зайняло багато фортець, в тому числі і Хотинську. В знак примирення між Б. Хмельницьким та В. Лупу були укладені договори про взаємодопомогу, а також шлюб Тимофія, сина гетьмана, та Руксандою (Розандою) – дочкою воєводи. Та в 1653 р. проти Василя Лупу виступили союзники Валахія і Семигород (Трансільванія), яких підтримала частина молдавських бояр на чолі з воєводою (логофетом) Георгієм Штефаном (Георгіца). Тесть Хмельницького – В. Лупу оборонявся від супротивників в Хотинській фортеці, а його син Тиміш, разом з козаками, був блокований у Сучавській. На допомогу сватові і синові вирушив гетьман Б. Хмельницький, та в цей час на Поділля прибув польський король з своїм військом [3, с.98].

Зражений «союзниками» татарами, на початку вересня, Тимофій Хмельницький був смертельно поранений і невдовзі помер у Сучаві.

Українським командуванням було прийняте рішення виступити проти польського короля, який з-під Кам'янця відступив до Жванця. Навпроти Хотина, на березі Дністра, поляки тоді збудували укріпленний табір. В. Лупу змушений був залишити Хотинську фортецю і подався до гетьмана Б. Хмельницького. Незабаром до Хотина прибули польські і молдавські загони, які блокували Сучавську фортецю.

В 1657 році до Хотина на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем прибуло козацьке військо. Про те, яким вони, напевне, побачили місто та його укріплення, ми дізнаємося з записок турецького мандрівника Е. Челебі, який того ж року відвідав Хотинщину. Місто, за його словами, нагадувало паланку, тобто фортецю, укріплення якої складалося з рову, високого валу і частоколу. «Рів її вельми справний» [2] – зазначив автор. Із записок мандрівника дізнаємося також, що: «Навколо фортеці 1500 кроків та дуже глибокий яр. Тут є дві брами, з яких одна відкривається з берега Дністра» [2]. Ці відомості збігаються із свідченнями Дмитрія Кантеміра, молдавського вченого

і політика, який писав про Хотин в 1716 році: «У давнину місто було укріплене із заходу високими стінами і глибокими ровами, а зі сходу укріплене самою природою – берегом Тіраса (Дністра, – Авт.) і стрімкими скелями» [1]. За даними Е. Челебі, «фортеця солідна, має 80 куполів, покритих драницею, а в середині паланки тільки 60 70 хат та майже 50 крамничок» [2]. Увагу мандрівника привернуло те, що біля будинків не було ні садів, ні виноградників. Завдяки матеріалам іконографії відомо, що укріплена частина міста займала територію на південь від Хотинського кам'яного замку на високому скелястому березі Дністра. На нижній терасі, безпосередньо на березі ріки, теж стояли будинки і крамнички, як повідомляє Е. Челебі. Він згадує також «великий» [2], схожий на фортецю, монастир, який називався Стефанівським [3, с.100].

Не варто думати, що в другій половині XVII ст. в Хотині було лише 70 будинків. У середині паланки (слово запозичене з турецької, вживається в значенні редут або форт) мешкали тільки купці і ремісники. Все інше населення мешкало в передмістях та займалося сільським господарством, зокрема виноградарством і садівництвом, бджільництвом, а також тваринництвом.

З Хотина військо А. Ждановича вирушило на Чернівці, де, з'єднавшись з 4 тисячами молдаван і валахів, Снятинським шляхом пішли у Галичину і далі, підтримані спочатку угорцями, а згодом і шведами, ринулися на Польщу. Після запеклих боїв військо А. Ждановича повернулося тим самим шляхом через Хотин назад на Поділля [3, с.101]. Козаки бували у Хотині ще не раз, беручи участь у польсько-турецьких війнах та походах поляків у Молдавію.

В 1672 р. на чолі великої турецької армії на Хотинщину прибув султан Магомет IV і великий візир Ахмед Кьопрілі. Їхньою метою було загарбання Поділля з головною подільською фортецею Кам'янцем. Спочатку турки, збудувавши міст через Дністер, захопили Жванець. Трохи згодом, збудувавши мости на схід від Хотина, в районі подільського села Бабшин, турки, перейшовши Дністер, рушили на Кам'янець, який після 10-денної облоги здався султанові. Турецьке військо розмістилося не лише в Кам'янці, але й в Хотині, де ним командував паша Гусейн. Турки стали у старому козацькому таборі, який зберігався з часів війни 1621 р. [3, с.100]. Під Хотиною стояло біля 40 тисяч турецьких вояків з 5 пашами. Звідси султан Магомет IV планував вести подальший наступ на землі Польщі.

Хотинське угруповання турків вирішив розгромити польський коронний гетьман Ян Собеський, щоб відрізати кам'янецьку залогову від баз постачання. Восени 1673 року він вирушив з під Львова до Хотина, зібравши 30-тисячне військо з Польщі та Литви, і покликавши на допомогу козаків правобережного гетьмана М. Ханенка.

Ян Собеський вів таємні переговори з молдавським господарем Ш. Петричейку і валаським господарем Г. Гікою, які перебували в Хотині. Коли військо Собеського підійшло до Буковини, Петричейку з півторатисячним загоном утік уночі з турецького табору [3, с.104].

10 листопада 1673 року польсько-литовсько-козацьке військо підступило до Хотинської фортеці і почало обстрілювати передові позиції турків з гармат. Несподівано козаки і німецька піхота пішли у наступ і прорвалися до середини турецького табору. Туркам вдалося відбити атаку та знищити сміливців.

Зранку 11 листопада польська артилерія завдала удару по укріпленнях турків і частково зруйнувала їх. Скориставшись цим, піхота разом зі спішеними драгунами увірвалася до табору османів. Захопивши ворота, вони впустили всередину важку кавалерію. Польські

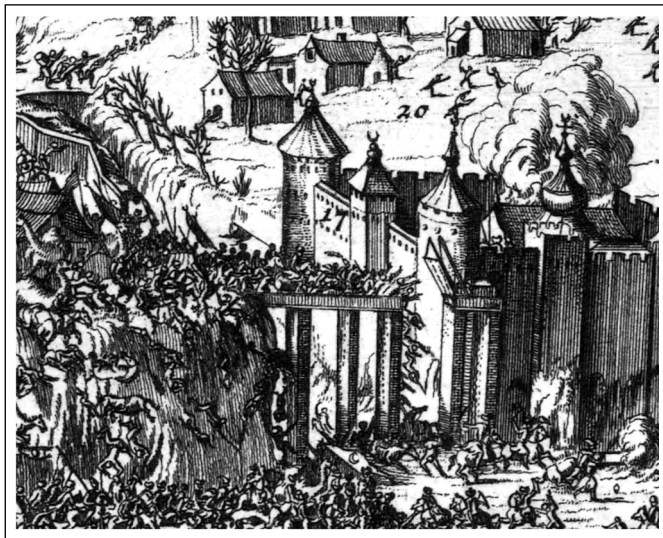

Рис. 3. Хотинська битва 1673 року (фрагмент гравюри Ромейна де Хооге)

й литовські гусари, відбиваючи контратаки противника, перейшли у рішучий наступ. Серед турків зчинилася паніка і вони кинулися тікати до Дністра, де був дерев'яний міст [3, с.105]. Перелякані османи кинулися на міст, який, не витримавши ваги тисяч вояк, зламався і маса бусурман опинилася в холодній воді (рис. 3). До Кам'янця дісталися лише тисяч десять залишків турецької залогої.

Польсько-литовсько-козацьке військо у цій битві зазнало незначних втрат, проте серед загиблих 11 листопада 1673 року був Степан Орлик, батько майбутнього гетьмана України Пилипа Орлика.

Після перемоги над турками Ян Собеський залишив у Хотині гарнізон з трьох піхотних полків, литовських драгунів та артилерії. Командиром залогої був призначений Ян Охаб, підполковник з полку М.К. Радзивіла. Та через страшний голод польська залогова невдовзі залишила Хотин.

Турецький султан до Молдавського князівства направив татарську орду, частина якої восени 1674 р., розташувалась на Хотинщині, залишила її тільки навесні 1675 р.

Можливо, саме в 1674-1675 рр. Хотинська фортеця, зазнала значних руйнувань через те, що турецька адміністрація видала наказ уряду Молдавії про знищення фортець на своїй території. Воєвода Димитрашку Кантакуціно отримав розпорядження знищити такі фортеці як «Нямц, Сучава та Хотин» [6, с.78]. Що стосується Хотинської фортеці, то наказ, відданий Кьопрюлю Фазил Агмедом Пашою, було виконано. Як розповідає літописець Нікульче, мури було обкладено вибухівкою та обсипано порохом для рушниць, внаслідок чого «фортеця полетіла у повітря» [6, с.79]. Вибухами було зруйновано частину східного та західного прясел фортечних мурів. Значного руйнування зазнала південна частина фортеці, разом з південним пряслом мурів, майже повністю були знищені: Південно-східна (рис. 3). Південна та Південно-західна башти.

Влітку 1676 р. на чолі з пашею Дамаску Ібрагімом Шайтаном, на Хотинщину прибула нова турецько-татарська армія, чисельністю близько 100 тисяч вояків. Паша планував через міст в Хотині перейти на подільський берег з метою нападу на Галичину. Та за наказом Яна III Собеського, який тоді вже був королем Польщі, військовий стражник Зброжек, увірвавшись до Хотина з боку Чернівців, на чолі загону кінноти,

під носом у ворога знищив міст, розгромивши татарсько-молдавський загін, який охороняв переправу. Туркам знадобилося чотири дні, щоб відновити міст знову [3, с.108].

Ян III Собеський взагалі мав намір приєднати Хотинщину до Польщі, але мабуть, зважаючи на значні розміри Хотинської волості та беручи до уваги близькість турецьких стратегічних центрів таких як Кам'янець, Бендери та інші, польський король відмовився від свого наміру.

Отож, з появою вогнепальної зброї Хотинський кам'яний замок у другій половині XV ст. за наказом молдавського господаря Штефана III був перебудований за новітніми на той час зразками і набув вигляду близького до нинішнього (крім південної частини). На початок XVII ст. потужні стіни й башти фортеці, як і більшість оборонних споруд такого типу, не могли протистояти важкій облоговій артилерії, тому вона почала втрачати своє оборонне значення. Про «застарілість» оборонної системи Хотинської фортеці в XVII ст. вказував відомий французький військовий інженер-фортифікатор Гійом Левассер де Боплан. В 1621 р. під час Хотинської війни поряд з кам'яним замком польсько-литовсько-козацьким військом було збудовано табір з земляними укріпленнями. В 1673 р. під час Хотинської битви цим табором 1621 р. скористалися турки, а в 1674-1675 рр. Хотинський замок був частково зруйнований.

Джерела та література:

1. Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев: Картя молдов., 1973. – 194 с.
2. Челеби Э. Книга путешествий. – М.: Наука, 1961. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – 342 с.
3. Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
4. Ільків М.В. Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам'ятка та важливий турецький військовий об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: ЧНУ, 2011 – с. 85-92.
5. Михайлина Л. П., Пивоваров С.В. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – 127 с.

6. Туранли Ф. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – с. 74-83.

7. Шперк В. Ф. История фортификации (главы I–V). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusarch.ru/sperk1.htm> – Заг. з екрану.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ХОТИНЩИНИ

ПИВОВАРОВ Сергій

(м. Київ)

КАЛІНІЧЕНКО Віталій

(м. Чернівці)

НАКОНЕЧНИКИ ЛУЧНИХ СТРІЛ З МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.

У статті автори вводять до наукового обігу та подають характеристику та всебічний аналіз наконечників стріл, які були виявлені під час досліджень Хотинської фортеці у 2016 рр. На основі іконографічних, писемних та археологічних джерел автори описують подібного типу наконечники. Встановлено, що нововиявлені предмети відносяться до мілітарної культури озброєння дальнього бою Османської імперії, і відносяться до періоду XVII-XVIII ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження озброєння дальнього бою, наконечники стріл.

Важливим та водночас недостатньо вивченим є питання використання зброї дальнього бою на теренах Європи в період XVII-XVIII ст. Кожна знахідка, котра відноситься до вищезгаданої категорії зброї дозволяє проаналізувати мілітарну культуру окремих державних утворень, простежити еволюцію використання даного типу зброї на окремих територіях, а також свідчить про важливі повсякденні аспекти використання лука та стріл в окремі періоди. В період XVII-XVIII ст. знахідки предметів озброєння дальнього бою, зокрема наконечники лучних стріл, деталі колчанів, луків є надзвичайною рідкістю, так як в цей період лук та стріли витісняються вогнепальною зброєю, тому кожна знахідка є важливою для характеристики військової справи в цей час. Рідкісними та показовими є предмети озброєння

дальнього бою, котрі відносяться до мілітарної культури Османської імперії на період XVII-XVIII ст., позаяк, знахідок наконечників стріл цього періоду є не так багато. Значну роль відіграють писемні та іконографічні джерела (рис. 3; рис. 4, 1). Окрім того, якщо наконечники стріл Османської імперії XV ст. відомі за дослідженнями Мангупа, то на період XVII-XVIII ст. вони фактично невідомі.

Цінний матеріал для дослідження вищезазначеної проблематики був виявлений під час дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. Він представлений 2 наконечниками від лучних стріл, ймовірно, Османської імперії. Саме здійсненню їх аналізу, інтерпретації та типологізації і присвячене дане дослідження. Відзначимо, що історіографічна база з даної проблематики є малочисельною, позаяк, археологічних знахідок, котрі б стосувалися зброї дальнього бою фактично немає. В цьому контексті слід згадати праці Е. Аствацатурян, котра присвятила свою працю характеристиці зброї Османської імперії із зібрання Державного

Ермітажу [1], важливою є праця Луїджі Фернандо Марсілії, котра відображає автентичну зброю Османської імперії XVIII ст. [2]. Окрім того, в цьому контексті необхідно згадати роботи В. Руєва, котрі стосуються наконечників стріл з розкопок Мангупа [3, с.109-126].

Перший наконечник стріли (рис. 1, 1) залізний, коризований, дещо пошкоджений. Його загальна висота – 12,2 см, довжина проникателя до упора – 9,8 см, довжина черешка – 2,4 см, грані – по 0,4 см кожна, найбільший діаметр проникателя – 0,6 см, діаметр упора – 0,6 × 0,9 см, діаметр черешка – 0,3-0,4 см, маса – 9,8 г. Відзначимо, що наконечник перш за все є досить масивним та має видовжений броньбійний ромбічний в перетині проникатель, по-друге упор наконечника має форму прямокутника та є сплюснутим у місці стику з черешком.

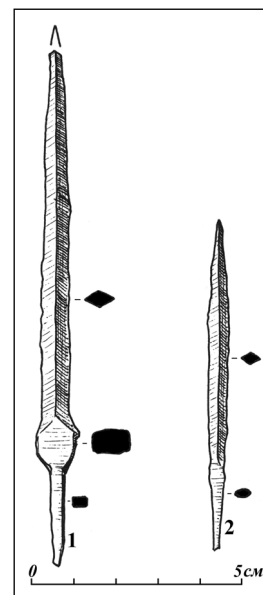

Рис. 1. Наконечники
лучних стріл з
Хотинської фортеці

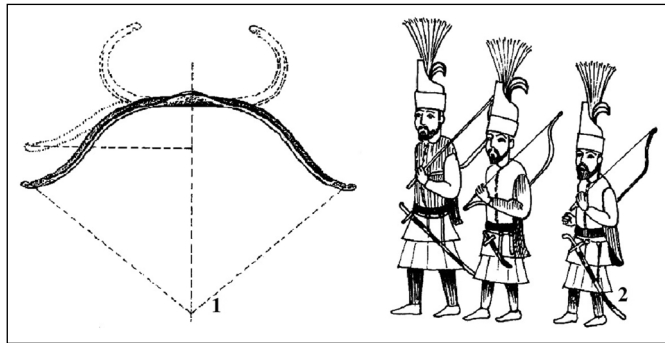

Рис. 2. Зображення турецького лука (1) та та гвардії салаків – особистої охорони султана на мініатюрі XVI ст. (за Е. Аствацатурян)

Інший наконечник стріли (рис. 1, 2) залізний, коригований. Його загальна висота становить 7,8 см, довжина проникателя до упора – 6,5 см, довжина черешка – 1,3 см, грані – по 0,3 см кожна, найбільший діаметр проникателя – 0,5 см, діаметр упора – 0,3 см, діаметр черешка – 0,2-0,3 см, маса – 3,1 г. Даний наконечник стріли є дещо меншим, бронейним ромбічний в перетині проникатель має потовщення всередині пера. У даного наконечника відсутній масивний упор, як у попереднього.

Пошук аналогій, співставлення іконографічних, писемних та археологічних джерел двом вище проаналізованим наконечникам

Рис. 3. Воїн, який стріляє з лука (1) та воїн після вистрілу (2) на мініатюрі XVI ст. (за Е. Аствацатурян)

показав, що вони характерні для більш пізнього періоду, а саме XVII-XVIII ст. Це підтверджується наявністю у Мангулі більш ранніх наконечників стріл – з бронейним масивним проникателем, меншими конструктивно-морфологічними параметрами і датуються вони XV ст. Незначну частку становлять листовидні наконечники стріл (рис. 5) [3, с.109-126]. Цей аспект дозволяє встановити та прослідкувати еволюцію зміни наконечників стріл та показати їх функціональне призначення у військовій справі та повсякденному житті Османської імперії.

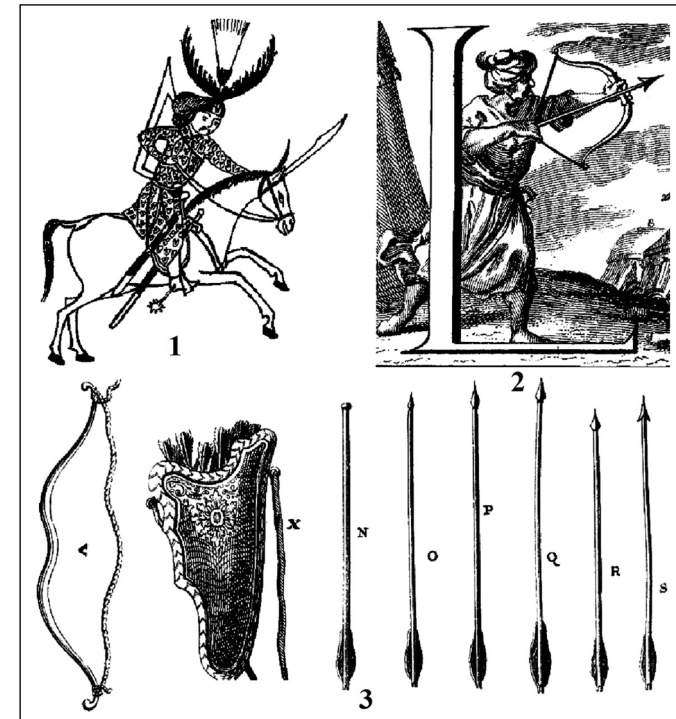

Рис. 4. Вершник деля на мініатюрі XVI ст. (1) воїн, який стріляє з лука (2) та зображення лука, колчана та стріл з праці Л.Ф. Марсільї (3) (за Е. Аствацатурян)

Відзначимо, турецькі луки широко досить широко використовувалися до середини XV ст. (рис. 2, 1). У XVI ст., як було сказано вище, у зв'язку

з поширенням вогнепальної зброї, їх бойова функція стає меншою, але вони зберегли важливе спортивне значення. Після Сулеймана I стрільба з лука втратила колишню популярність, але в середині XVII ст. при Мурадї IV вона була відроджена. Напротязі XVIII-XIX ст. лук в Османській імперії використовувався переважно як спортивна тренувальна зброя [1, с.191-192].

Важливим є той факт, що Луїджі Фернандо Марсілі у своїй роботі наводить автентичну зброю дальнього бою війська Османської імперії на період XVIII ст. Наконечники стріл різних типів він називає «окляри». окрім того, важливо, що він також називає «татарські стріли» «пір-татар», тобто стріли, котрі довші та товщі від інших (рис. 4, 2, 3) [1, с.195].

Інший важливий аспект розуміння функціональності даного типу озброєння дальнього бою є аналіз структури османського війська періоду XVII-XVIII ст. В цей час основну роль у війську відігравали яничари, і зокрема, що важливо, відзначити яничарський корпус «бюлюк» – особиста охорона, воїни котрого володіли зброєю дальнього бою, а також «дели», котрі входили до кавалерії сераткули.

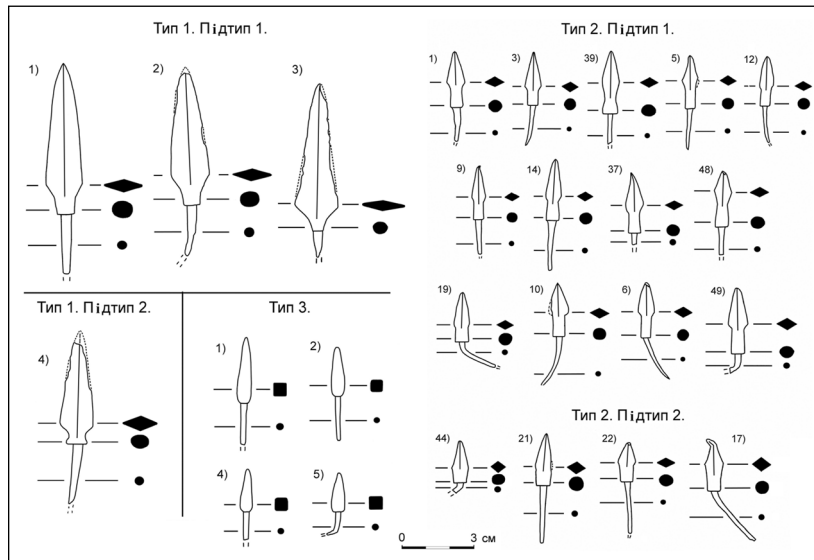

Рис. 5. Наконечники стріл з розкопок Мангуна (за В. Руєвим)

Разом з цим відзначимо, що на період XVII-XVIII ст. володіти зброєю дальнього бою могли виключно воїни особистої охорони султана або паші (рис. 2, 1) [1, с.191-200].

Таким чином, на території Хотинської фортеці у 2016 р. були виявлені досить важливі знахідки, котрі відносяться до озброєння дальнього бою мілітарної культури Османської імперії періоду XVII-XVIII ст. Вони дозволяють поставити питання використання предметів озброєння дальнього бою на території Хотинської фортеці, простежити церемоніальні аспекти їх застосування у бойових діях, охороні та відслідкувати їх повсякденне значення на території Хотинської фортеці у XVII-XVIII ст.

Джерела та література:

1. Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб.: Атлант, 2002. – 336 с.
2. Марсильи Л.Ф. Военное состояние Оттоманския империи с ея приращением и упадком / Сочинено чрез графа де Марсильи члена Парижския королевския академии наук и Монпельерския также Лондонскаго королевскаго социетета и основателя Болонскаго института. – СПб.: Гечатано при Имп. Акад. наук, 1737. Ч. 1. [4], 110 с., 4 л. ил., карт; Ч. 2. [2], 155, [3] с., 35 л. ил.
3. Руев В.Л. Наконечники османских стрел по результатам исследования укрепления № 14 главной линии обороны Мангуна в 2007 г. // Ученые записки Крымского Федерального университета имени В.И. Вернадского. Исторические науки. – Симферополь, 2011. – с. 109-126.

ГРИГА Віктор
КАЛІНІЧЕНКО Віталій
 (м. Чернівці)

ПРЕДМЕТИ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 Р.)

У статті автори вводять до наукового обігу та подають характеристику предметів кінського спорядження, які були виявлені під час досліджень Хотинської фортеці у 2016 р. До них відносяться вудила, підкови, кільця, гачки та підпружні пряжки. Встановлено, що більшість з виявлених предметів відносяться до періоду XVII-XVIII ст. та знаходять свої аналогії в старожитностях Османської, Російської імперій, а також на теренах Західної та Центральної Європи.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, кінське спорядження, вудила, підкови.

Важливими, рідкісними та показовими знахідками, які трапляються під час досліджень Хотинської фортеці є предмети військового спорядження. Особливо цінну інформацію несуть елементи кінського спорядження XVII-XVIII ст. Саме вони виступають одними із найбільш важливих хронологічних та видових індикаторів, які дозволяють проаналізувати та дослідити військову історію Хотинської фортеці у вищезазначений період. Загалом, за весь період досліджень фортеці було виявлено безліч предметів, котрі стосуються спорядження бойового коня. Досить важливі матеріали, котрі відносяться до даної категорії зброї були виявлені в 2016 р. Вони представлені 4 вудилами, 3 з яких фрагментовані, фрагментами кінських пут, 2 підпружними пряжками, 3 кільцями до кінської зброї, а також 4 підковами, 1 з яких фрагментована. Саме попередній аналіз, всебічна характеристика та типологізація вищезгаданих предметів є метою нашого дослідження. Зазначимо, що історіографічна база з даної проблематики кількісно є невеликою [1, с.238-244; 2, с.254-276; 4, с.425-443]. Це пов'язано передусім як з незначною увагою дослідників до предметів спорядження бойового коня XVII-XVIII ст., так і відсутністю досліджень даної категорії старожитностей цього ж періоду. Окрім того, значна кількість археологічних колекцій не опрацьована, що не дає змоги прослідкувати поширення предметів

кінського спорядження, дати більш чітке їх хронологічне датування та видуవు приналежність. Серед найбільш важливих праць, присвячених безпосередньо характеристиці предметів кінського спорядження XVII-XVIII ст. варто відзначити роботу П. Бакси [4, с.425-443], котра стосується характеристики підков, виявлених на території Словаччини, О. Двуреченського [1, с.238-244; 2, с.254-276], де подається всебічний аналіз підков Московської землі, а також праця А. Кірпічнікова [3], котра присвячена спорядженню бойового коня більш раннього часу – IX-XIII ст. Та незважаючи на це, робота дослідника дає надзвичайно важливий матеріал для розуміння еволюції спорядження коня в більш пізній період. Окрім того, на сьогодні відомі значна кількість праць, де присутня характеристика чи є окремі згадки про предмети кінського спорядження в контексті археологічних знахідок, виявлених під час дослідження замків, фортець на території Європи [5].

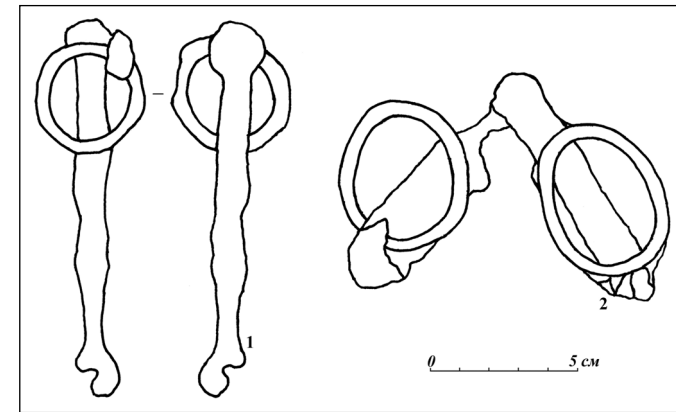

Рис. 1. Залізні вудила з Хотинської фортеці

Перша категорія знахідок представлена залізними вудилами та їх фрагментами. Перше з них ціле, сильно коризоване, складається з 2 секторів (рис. 1, 1). Розміри знахідки наступні: загальна довжина – 10,6 см, загальна висота – 7,4 см, параметри лівого сектору вудила: довжина залізного стержня – 8,9 см, зовнішній діаметр кільця – 5,1 см, внутрішній – 3,8 см; параметри правого сектору: довжина залізного стержня – 8,9 см, зовнішній діаметр кільця – 5,5 см, внутрішній – 4 см,

товщина кілець – по 0,7 см кожна, маса виробу – 112,6 г. Виріб, очевидно, з'єднувався петлею, яка сильно коризована і не простежується. Інше вудило (рис. 1, 2) фрагментоване. У нього пошкоджена нижня частина для кріплення кільця та відсутнє саме кільце. Розміри знахідки наступні. Загальна висота – 12,8 см, найбільший діаметр стержня – 0,7 см, зовнішній діаметр кільця – 5,1 см, внутрішній – 2,1 см, товщина кільця – 0,8 см, зовнішній діаметр нижньої пошкодженої частини вудила – 1,6 см, внутрішній – 0,5 см, маса виробу – 43,6 г.

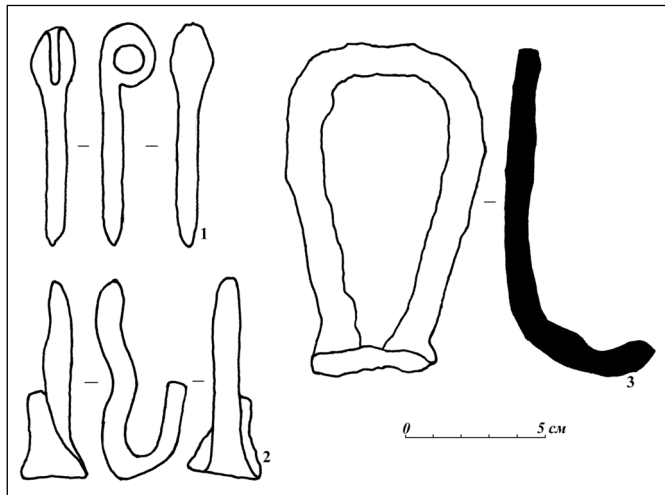

Рис. 2. Фрагменти кінського спорядження з фортеці

Іншою важливою видовою категорією кінського спорядження є фрагменти залізних вудил. Перше з них представлено фрагментом стержня із закрученою верхньою частиною, до якої, ймовірно, кріпилося кільце (рис. 2, 1). Розміри знахідки наступні: загальна висота – 7,6 см, товщина залізного стержня – 0,6 см; ширина потовщення у верхній частині виробу біля кільця – 1,5 см, зовнішній діаметр кільця – 2 см, внутрішній – 0,8 см, найбільша товщина кільця – 0,5 см, маса – 25,7 г. Інший фрагмент вудила представлений з'єднуючим підвісним гачком (рис. 2, 2). Загальна висота – 7 см, діаметр верхнього стержня – 0,6-0,8 см, висота гачка – 3,5 см, найбільша товщина гачка – 0,5 см,

маса – 30,9 г. Проаналізовані вище предмети знаходять свої численні аналогії в старожитностях як Західної Європи, так і Османської та Російської імперій та за видовою кореляцією їх можна віднести до XVII-XVIII ст. (рис. 6) [5].

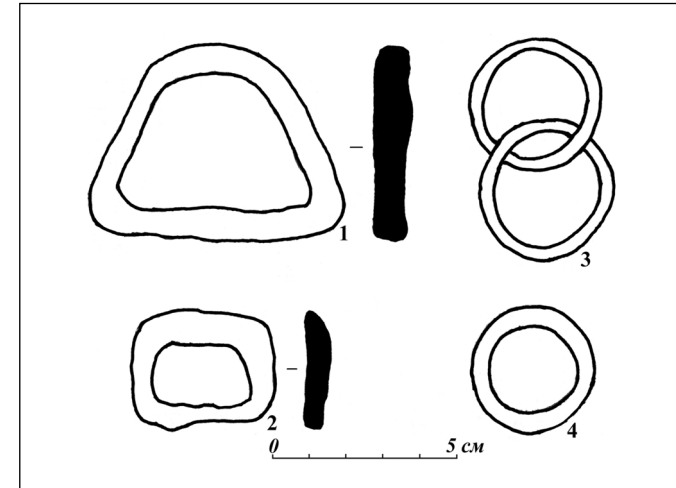

Рис. 3. Підпружні пряжки (1, 2) та кільця від вудил (3, 4) з досліджень фортеці

Наступна категорія знахідок стосується допоміжних елементів в спорядженні бойового коня. Це, зокрема, 2 залізні підпружні пряжки (рис. 3, 1, 2) та 3 залізних кільця до вудил (рис. 3, 3, 4). Перша категорія знахідок представлена 2 залізними підпружними пряжками. Перша з них (рис. 3, 1) сильно коризована. Її розміри: загальна висота – 5,2 см, найбільша ширина – 6,9 см, найбільший діаметр отвору – 5,2 см, товщина рамки – 0,7-0,8 см, маса виробу – 30,1 см. Інша пряжка (рис. 3, 2) також коризована. Її розміри: висота – 2,9 см, найбільша ширина – 3,8 см, діаметр внутрішнього отвору – 2,4 см, діаметр рамки – 0,5 см, маса виробу – 8,8 г. Окрім того важливими є залізни кільця, які були елементом просування поясів та кріплення до вудил. Перші 2 кільця (рис. 3, 3) зв'язані між собою. Розміри їх наступні: зовнішній діаметр верхнього кільця – 3,4 см, внутрішній – 2,6 см; зовнішній діаметр нижнього кільця – 3,6 см, внутрішній – 2,6 см, товщина кілець – по 0,4 см,

маса – 16,9 г. Інше кільце (рис. 3, 4) також залізно, коризоване. Розміри знахідки наступні: зовнішній діаметр кільця – 3,2 см, внутрішній – 2,3 см, товщина – 0,4 см, маса – 9,1 г.

Інша категорія знахідок представлена, ймовірно, фрагментами залізних кінських пуг (?). Вони фрагментовані і являють собою виріб із суцільно з'єднаними плавно залізними стержнями та зігнутим кінцем (рис. 2, 3). Розміри знахідки наступні: висота – 11,8 см, найбільша ширина – 6,9 см, найбільший діаметр внутрішнього отвору – 4,5 см, товщина рамки – 1,2 × 1,6 см, маса виробу – 92,5 г.

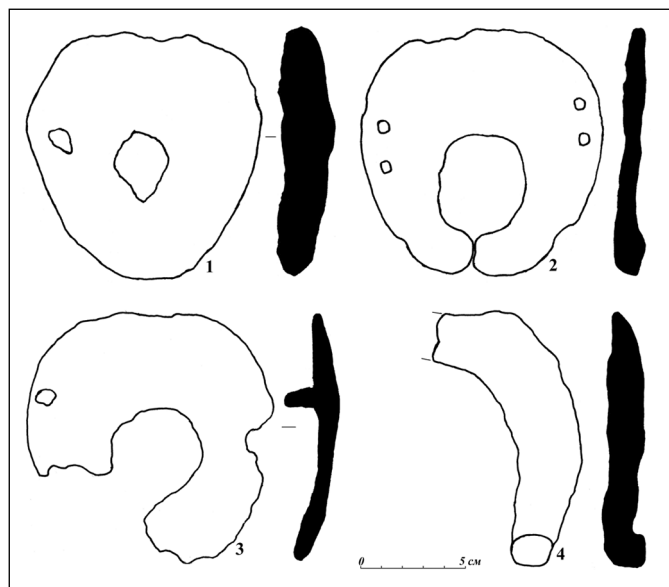

Рис. 4. Залізні підкови з розкопок Хотинської фортеці

Досить цінними знахідками, виявлені під час досліджень Хотинської фортеці у 2016 р. є залізні підкови та їх фрагменти. Перша з них (рис. 4, 1) серцеподібної, овальної форми з отвором посередині. Бокових отворів на підкові не простежується. Розміри її наступні: висота – 11,6 см, ширина – 11 см, діаметр внутрішнього отвору – 3 × 2,4 см, маса виробу – 270,3 г. Інша підкова (рис. 4, 2) добре збережена. Складається

з широкої верхньої частини та широкими боковими частинами, які дуже близько прилягають одна до одної. На підкові наявні 4 отвори (по 2 з обох боків). Розміри знахідки наступні: висота – 11,8 см, ширина – 11,4 см, висота верхньої частини – 5 см, ширина бокової частини – 4 см, діаметр отворів на бокових частинах підкови – 0,5 × 0,5 × 0,4 × 0,4 см, маса виробу – 147,8 г. Третя підкова (рис. 4, 3) фрагментована, схожа до попередньої, але у неї відсутня одна з бокових частин, що унеможливує проведення її типологізації. На підкові наявний цвях для

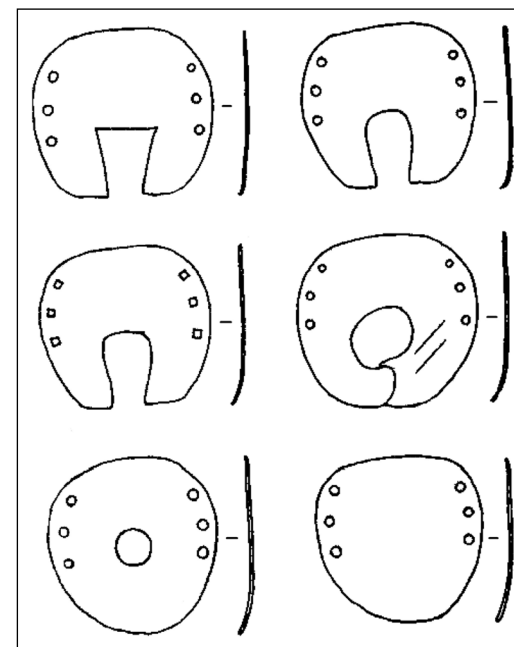

Рис. 5. Підкови типу IV за типологією П. Бакса (за П. Баксом)

кріплення підкови. Розміри знахідки наступні: висота – 11,6 см, ширина – 11,8 см, діаметр внутрішнього отвору – 4,2 см, маса виробу – 155,7 г. Остання з виявлених підков представлена вузьким боковим фрагментом, на якому присутній шип, а також жолоб для з'єднання отворів для цвяхів (рис. 4, 4). Зачепних деталей, а також отворів на боковій частині

не простежується, що також не дає змоги здійснити його типологізацію. Розміри фрагмента підкови наступні: висота – 12,2 см, ширина верхньої частини – 2,7 см, ширина бокової частини – 3,1 см, діаметр шипа – $1,2 \times 1,5$ см, маса виробу – 162,6 г.

Пошук аналогій та співставлення виявлених у 2016 р. підков з аналогіями з Західної, Центрально- та Південно-Східної Європи дозволяє стверджувати, що більшість підков, а саме серцеподібна (рис. 4, 1), та дві підкови з широким верхом (рис. 4, 2, 3) відносяться до так званого «східного» типу підков. Їх появу в Європі пов'язують з мілітарними впливами Османської імперії і датують вони XVI-XVIII ст. За типологією П. Бакса вони відносяться до типу IV і відомі на багатьох регіонах Центральної Європи [4, s.425-443]. Одна з таких також була знайдена на Брянщині [1, с.238-244]. Інший тип підков, представлений з Хотинської фортеці екземпляром з шипом та відсутньою верхньою частиною (рис. 4, 4), на думку дослідників з'явився у XVI ст. Вони являли собою овал з двома задніми шипами. У кінці XVI ст. у даного типу підков, на бокових частинах починає з'являтися жолоб, який з'єднував отвори для цвяхів, а також верхній передній шип. Відсутність більшої частини підкови, а також коризованість виробу не дозволяють провести його типологію. Але можна припустити, що за видовою кореляцією подібного типу підков, даний екземпляр хронологічно можна віднести до періоду XVII-XVIII ст.

Таким чином, на території Хотинської фортеці у 2016 р. був знайдений досить цінний матеріал, до якого відносяться предмети

спорядження бойового коня. Важливо, що більшість предметів відносяться до періоду XVII-XVIII ст. Даний аспект дозволяє здійснити видову та територіальну кореляцію стосовно військових контингентів на території Хотинської фортеці у вищевказаний період. Окрім того, виявлені знахідки дозволяють проаналізувати розвиток військової справи та простежити мілітарну культуру як Османської, Російської імперій, так і Європи в цілому.

Джерела та література:

1. Двуреченский О.В. Средства и приемы ковки лошадей в Москве и Московской земле (в XIII-XIX веках) // Археология Подмосквья. – 2004. – Вып. 1. – с. 238-244.
2. Двуреченский О.В. Предметы вооружения и снаряжения всадника и верхового коня из сборов на территории Тушинского лагеря // Археология Подмосквья. – 2007. – Вып. 3. – с. 254-276.
3. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // САИ. Е1-36. – Л., 1973. – 112 с.
4. Ваха Р. Podkuvanie na Slovensku v 11-13 storoči // Slovenska Arheologica. – 1981. – XXIX-2. – S. 425-443.
5. The medieval horse and its equipment c. 1150-c. 1450 // Medieval finds from excavations in London: 5 / Ed. By J. Clark. – London: HMSO, 1995. – 185 p.

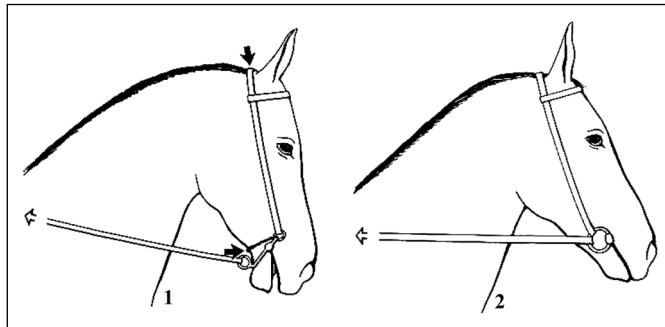

Рис. 6. Реконструкція елементів кінської збруї та розміщення її у коня (за J. Clark)

БУЙНОВСЬКА Єлизавета
(Хотин)
ІЛЬКІВ Микола
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.

У 2016 р. продовжено археологічні дослідження на території Хотинської фортеці, які дозволили зафіксувати нові об'єкти та численні знахідки нового часу: колодязь, кам'яні мурування стін, а також вироби з кераміки, каменю, кістки, чорного та кольорових металів. Особливе значення належить виявленню непотривожених культурних нашарувань кам'яної доби в межах Нової фортеці.

Ключові слова: Хотинська фортеця, замок, археологічні дослідження, колодязь, палеоліт, кахлі, люльки, піали, артилерія.

Хотинська фортеця характеризується вагомим науковим значенням та дослідницьким потенціалом не тільки як історико-архітектурна, але й археологічна пам'ятка. На її території присутні культурні нашарування різних періодів функціонування укріплень на даному місці (X-XIX ст.), а також значно давніших епох (кам'яна доба, енеоліт), які впродовж останніх років регулярно досліджуються.

Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці у 2016 р. проводилися на трьох ділянках:

- 1) у південній частині Нової фортеці, східніше Бендерських воріт, між валом і брукованою дорогою;
- 2) південніше замку-цитаделі, із внутрішньої сторони стіни XVIII ст. під опорами мосту XV-XVII ст.;
- 3) у замку, в підвалі біля підніжжя Північної вежі (рис. 1).

На першій ділянці було заплановано виявити рештки колодязя. Про нього збереглися легенди серед місцевих жителів, а доволі точну локалізацію вдалося намітити завдяки дослідженням В.О. Сандуляка, який зафіксував на російських планах Хотинської фортеці характерне позначення «Колодязь біля Бендерської брами». Важливо, що на даній ділянці фортеці в підніжжі валу також була присутня западина-

Рис. 1. Місце проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці в 2016 р. (1-3)

деструкція із завалом кам'яних брил всередині, яка, як з'ясувалося, справді виступала поверхневим слідом шахти криниці. По периметру западини було закладено дві траншеї. Перша з них, розмірами 9×1 м, була орієнтована паралельно оборонному валу і, відповідно, вздовж дороги. Другу траншею ($6,5 \times 1$ м) розбито східніше й перпендикулярно до першої з проміжком-бровкою між траншеями 1 м. Таким чином, траншеї Г-подібно обмежили западину колодязя. Траншею №3 (5×1 м) закладено паралельно до першої на відстані 2,5 м, щоб перерізати западину. При її поглибленні в центрі зафіксовано хаотичне скупчення каміння, а згодом – й кладку шахти колодязя діаметром орієнтовно 1,2 м. У зв'язку з цим траншею № 3 було розширено в розкоп розмірами 5×3 м. Судячи із заповнення шахти та слідів руйнування північної стінки можна припускати, що колодязь не був засипаний навмисне, а був накритий зсувом пандуса і його опорної стінки, не виключено, що під час бомбардувань артилерією. Для з'ясування низки аспектів з історії цього об'єкту, насамперед його датування, необхідно продовжити дослідження заповнення шахти, а також вивчення писемних і, особливо, картографічних матеріалів.

На площі розкопу, непорушеній зведенням криниці, під культурними нашаруваннями нового часу та стерильним шаром жовтого суглинку (ілювіального?) залягав лес, у якому *in situ* виявлено крем'яні

артефакти, які попередньо можуть бути датовані пізнім палеолітом – мезолітом. Вони представлені невеликими одноплощадковими нуклеусами (можливо, й нуклеоподібними скребками), відщепами і пластинками, лусками та розщепленими жовнами. Один видовжений відщеп з нуклеусом піддаються ремонту.

Траншея №1 перерізала заглиблений об'єкт нового часу без вираженої долівки, у заповненні якого виявлено численний рухомий матеріал. Серед фрагментів керамічного посуду реконструйовано дві цілі форми:

1) Глечик із видовженою шийкою, кулястими бочками та плоскою петельчатою ручкою (рис. 2, 3). Його вінця (зовні та зсередини), шийка та плічка покриті зеленою поливою. На вінцях присутні дві заглиблені

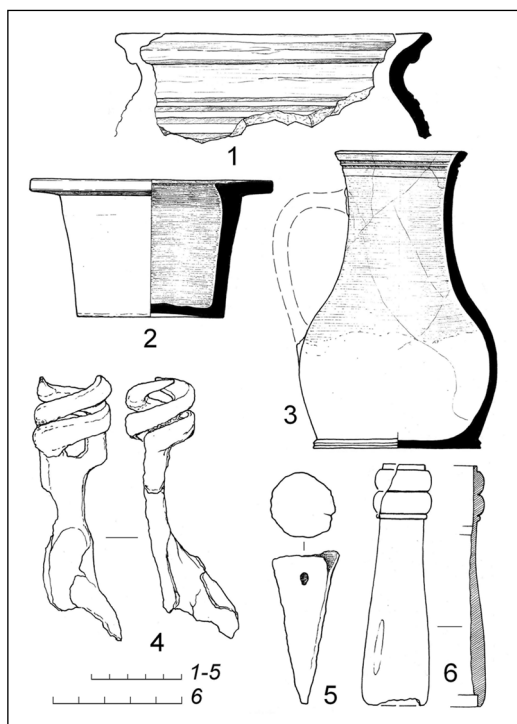

Рис. 2. Хотинська фортеця. Археологічні дослідження 2016 р. Знахідки із траншеї № 1: 1-3 – кераміка; 4-5 – залізо; 6 – кістка

горизонтальні канавки, а на кромці дна – фігурний утор. Висота посудини дорівнює 16,5 см; діаметр вінця – 7,4 см; діаметр шийки – 5,8 см; діаметр бочків (максимальний) – 11 см; діаметр денця – 9,3 см.

2) Посудина з циліндричним, ледь розширеним доверху корпусом і широкими горизонтально розхиленими вінцями (рис. 2, 2). Вся внутрішня площина та вінця виробу покриті зеленою поливою. Висота посудини становить 7,7 см; діаметр вінця (зовнішній) – 13,5 см; діаметр вінця (внутрішній) – 8,1 см, діаметр денця – 8,1 см.

Такого ж типу посудини траплялися й у попередні польові сезони, але переважно у сильно фрагментованому вигляді. Наявність червоноглиняної маси та зеленої поливи, поряд із морфологією посудин, дозволяють попередньо віднести ці знахідки до турецького періоду в історії фортеці й датувати у межах XVIII ст. У перевідкладеному

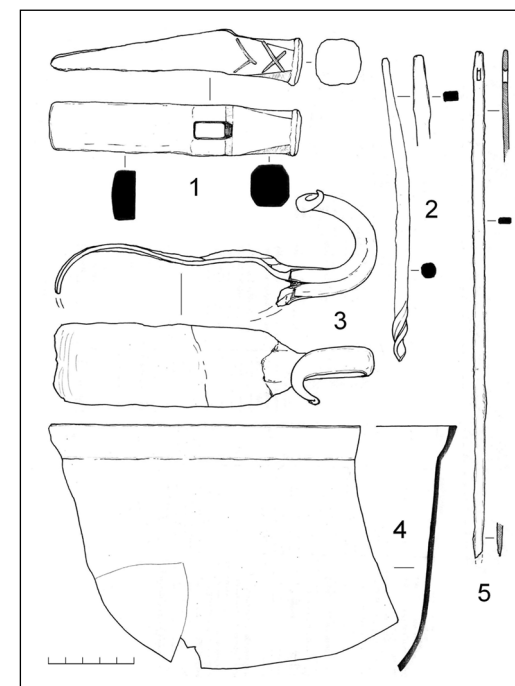

Рис. 3. Хотинська фортеця. Археологічні дослідження 2016 р. Індивідуальні знахідки із чорного металу: 1-4 – траншея № 1; 5 – розкоп № 2

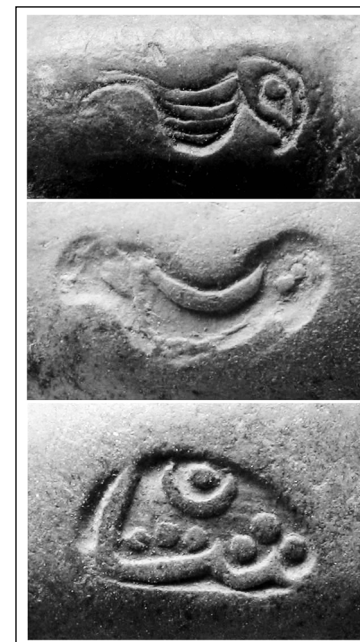
стані виявлено частину горловини горщика з манжетом під вінцями (діаметр – 17,5 см), горизонтальними заглибленими лініями на плічках і домішкою піску в керамічному тісті (рис. 2, 1). Він характерний для місцевих старожитностей кінця X-XI ст. й, поряд з іншими фактами, засвідчує поширення слов'янського поселення й на цю високу напільну територію мису.

Столовий посуд представлений також фрагментованими чашами-піалами із напівфаянсу та фарфору. Перші, з огляду на характерні клейма на денцях у вигляді шестипроменевої розетки, а також характерний рослинний поліхромний розпис, виготовлялися переважно в м. Кютахія. Серед других виділяються високоякісні вироби із вишуканим розписом. Так, наявність на одному із денць в ручну написаного кобальтом клейма у вигляді двох перехрещених мечів із восьмипроменевою зірочкою під ними вказує на мейсенський фарфор. Такі клейма датуються в межах 1773-1814 рр. (чи 1774-1815 рр.) та характерні для періоду Марколіні. Варто, однак, враховувати, що подібні сині підполивні клейма із шестипроменевою розеткою наносилися на імітації саксонських виробів протягом 80-90-х років XVIII ст. на фабриці Франца Гарднера в Росії.

З культурних нашарувань першої траншеї походять також фрагменти скляних посудин, серед яких розпізнаються «ямпулька», флакон із якісного темно-синього скла, дзвоникоподібний келих тощо. Останній різновид скляного посуду на території Хотинського замку пов'язується Ю.В. Мисько із польською присутністю [4], хоча, ймовірно, період його вжитку заходив і в межі XVIII ст.

Тут же зафіксовано невелике скупчення кахель, серед яких попередньо виділено безрамчасті лицеві виповнюючі та пояскові коробчасті. На кахлях нанесено рослинні мотиви, зокрема у вигляді розеток, листків і, що особливо цікаво, тюльпанів. Вони поширюються в турецькому декорі з 30-40-х років XVI ст. і стають особливо популярними в «епоху тюльпанів» за правління Ахмеда III – 1718-1730 рр. [3]. До керамічних виробів відносяться також численні курильні трубки, переважно з пролискованою поверхнею та з багатим штампованим орнаментом. На тулійках, рідше на дні чашечок люльок часто відтиснуті клейма у вигляді арабських ієрогліфів у круглomu чи видовженому полі або стилізованих зображень птахів (рис. 4), що, судячи з попередніх досліджень, є характерним для турецьких виробів [5]. На нижній частині

однієї з тулійок присутня петелька для підвішування. Такі деталі відомі, наприклад, на екземплярах з Чигирини [7, с.172-173, мал. I, 6] та Румли [9, р. 50, fig. 3: 27-28].

*Рис. 4. Хотинська фортеця. Археологічні дослідження 2016 р.
Зразки клейм на керамічних люльках*

Із тютюнопалінням пов'язаний, імовірно, виточений із кістки трубчастий виріб, який міг слугувати муфтою складного мундштука (рис. 2, 6). Його довжина – 9,4 см; максимальний діаметр – 2,6 см. Подібні трубки зображені на багатьох гравюрах XVII-XIX ст. (рис. 5). Деякі знахідки з цього ж відкритого комплексу дозволяють припустити, що подібні складні вироби могли виготовлятися на місці. Виявлено шість передніх і задніх метаподіїв ВРХ, з яких випилювалася середня трубчаста частина-заготовка. До виробів з кістки належить також астрагал кози/вівці з однією підточеною стороною, який, скоріш за все, входив до складу грального набору.

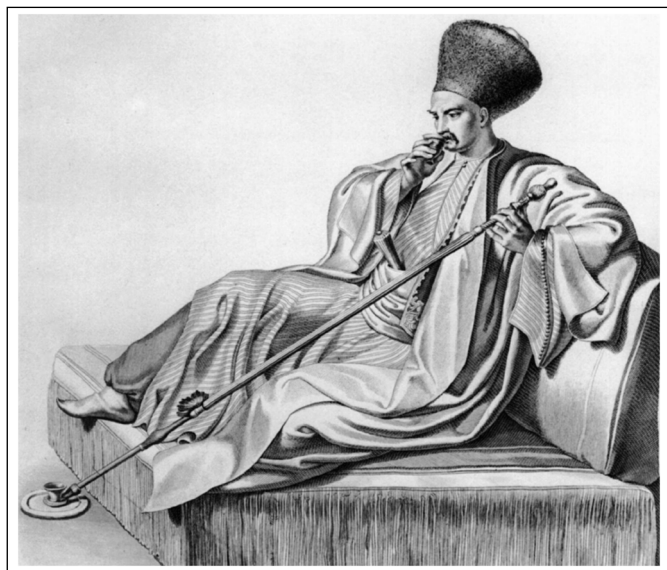

Рис. 5. Турецька люлька на гравюрі початку XIX ст. (за Robinson, 1985)

Значною кількістю представлені вироби із заліза. Це численні гарматні боєприпаси різних калібрів: ядра, бомби, кніпелі. З артилерією пов'язаний розрядник із двома по спіралі закрученими стержнями та кованою втулкою (довжина – 15,3 см; діаметр – 4,1-4,5 см) (рис. 2, 4). До предметів озброєння відноситься також конічний вток (висота – 8,7 см; діаметр – 3,4-3,7 см) (рис. 2, 5). Серед виробів із чорного металу також присутні: фрагменти казана (діаметр – 32 см; товщина стінок – 0,3 см) (рис. 3, 4); залізний кручений гак із петлею для парного запрягу (довжина загальна – 19 см; довжина петлі – 13 см; ширина – 4,5-4,8 см) (рис. 3, 3); ручне свердло (довжина – 17,1 см; діаметр – 0,9-1,0 см) (рис. 3, 2); молоток із хрестоподібним «клеймом» на боковій площині (14,5 × 2,9 × 2,4 см; робоча частина – 2,7 × 2,7 см; отвір – 2,2 (2,0) × 1 см) (рис. 3, 1) тощо. Подібні речі є особливо характерними для пам'яток XVIII ст. Залізні казани, наприклад, відомі з Самарі-Богородицької фортеці [2, с.86, рис. 43].

Співставлення різних категорій знахідок із траншеї №1 дозволяє попередньо датувати заглиблений об'єкт у межах XVIII ст. і пов'язувати із часом перебування турецької адміністрації у Хотинській фортеці.

У межах розкопу №2, орієнтованого вздовж оборонної стіни Нової фортеці, виявлено замувані кам'яною кладкою проміжки між опорами від розвідного мосту XV-XVII ст., а також стіну, ззовні облицьовану каменем, а зсередини забутовану. В північній частині розкопу в культурних нашаруваннях XVIII-XIX ст. знайдено два фрагменти кам'яної плити, на яких проглядається зображення верхньої частини колони ліворуч та чотири горизонтальні рядки з літерами. Можливо, це фрагмент єврейського надгробку-мацеви.

Серед індивідуальних знахідок трапилися гарматні ядра, керамічні люльки, монети. Особливу увагу привертає велика, прямокутна в перетині залізна голка (довжина – близько 30 см; профіль – 0,6 × 0,2 см; отвір – 0,7 × 0,3 см), яку попередньо можна датувати в межах XVIII-XIX ст. (рис. 3, 5). Такі знаряддя використовувалися для нанизання листків тютюну для подальшого висушування на мотузках-шварах. Ця знахідка, поряд із згадками в писемних джерелах [1], дозволяє вести мову про місцеве вирощування тютюну та його первинну переробку.

Третій розкоп у підвалі двору коменданта в підніжжі Північної вежі засвідчив насичену стратиграфічну колонку, але нашарування на досліджуваній ділянці майже абсолютно позбавлені рухомого матеріалу. На особливу увагу заслуговує знахідка подвійного гроша Молдавського князівства за межами розкопу біля однієї з опор склепіння. Основні зусилля були спрямовані на розкриття і вивчення кам'яних мурувань в основі вежі, які розділяють простір підвалу на дві частини – західну й східну.

Отже, під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2016 р. виявлено нові об'єкти та численний рухомий матеріал нового часу, а завдяки фіксації стоянки кам'яної доби особливо подавлено час заселення мису правого берега Дністра в межах сучасного заповідника.

Джерела та література:

1. Добжанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
2. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородиць-

кої фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.

3. Миллер Ю. Искусство Турции. – М.-Л.: Искусство, 1965. – 168 с.
4. Мисько Ю. Археологічні свідчення польської присутності на території Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.): Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – с. 96-103.
5. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – с. 454-460.
6. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
7. Пискун О. Люльки XVII-XVIII століть з колекції музею Богдана Хмельницького у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2014. – Вип. 23. – с. 171-177.
8. Robinson R.C.W. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian agora // *Hesperia*. – 1985. – Vol. 54. – P. 149-203, pl. 33-64.
9. Vincenz A. Ottoman clay tobacco pipes from Rumla // *Atiqot*. – 2011. – Vol. 67. – P. 43-53.

ІЛЬКІВ Марія
ІЛЬКІВ Микола
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОРТАТИВНОГО СОНЯЧНОГО ГОДИННИКА XVII ст. З ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ

У 2013 р. у північному дворі Хотинського замку виявлено частину портативного сонячного годинника-диптиха з компасом, виготовленого нюрнберзьким майстром із родини Міллерів (ймовірно, Гансом або Леонардом) наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Значне поширення таких хронометрично-навігаційних приладів було зумовлене низкою військово-адміністративних, торгово-економічних і культурно-релігійних чинників. Хотинська находка пов'язана з перебуванням гарнізону Речі Посполитої в Хотинському замку з 13 листопада 1673 р. по 4 серпня 1674 р.

Ключові слова: сонячний годинник-диптих, Хотинська фортеця, Хотинська битва 1673 р., Нюрнберг, родина Міллерів.

Серед численних археологічних знахідок, виявлених на території Хотинської фортеці протягом останніх років на окрему увагу заслуговує частина портативного, компасного, сонячного годинника-диптиха зі слонової кості, яка дозволяє з'ясувати певні моменти з минулого фортеці, з розвитку наукових знань і техніки, естетичних вподобань у ранньоновий час, їх поширення на території України. Знахідки портативних сонячних годинників серед археологічного матеріалу є доволі рідкісним явищем [19, s.119, 125]. На відміну від виключно музейних і приватних зібрань та колекцій, здобуті під час археологічних досліджень екземпляри дають можливість порушити значно ширший спектр питань стосовно особливостей розповсюдження та використання портативних приладів, сприйняття та регламентації часу в доіндустріальному суспільстві.

Фрагмент портативного сонячного годинника виявлено в 2013 р. у північній частині Хотинського замку (двір коменданта). Це – основна, центральна і найбільш захищена ділянка фортифікаційного комплексу, що опосередковано підтверджує статусний характер находки. Вона походить із решток ледь заглибленого підпрямокутного в плані об'єкта

розмірами 2,2 × 2,1 м, який розташовувався між палацом коменданта та східною кургиною (рис. 1). Стратиграфічно об'єкт пов'язаний із перепаленим прошарком – тим же, ймовірно, який раніше зафіксував Б.О. Тимошук північніше у дворі замку (розкоп № 2 між підвалом з продухами та східною оборонною стіною) і продатував XVII ст. [8, с.33, 34, рис. 7, 4]. На обмеженій площі об'єкта виявлено фрагменти керамічних кахель, посуду, люльки, елементи озброєння та спорядження, монети, які дозволяють датувати комплекс у межах кінця 60-х років – останньої третини XVII ст. [2, с.35-39].

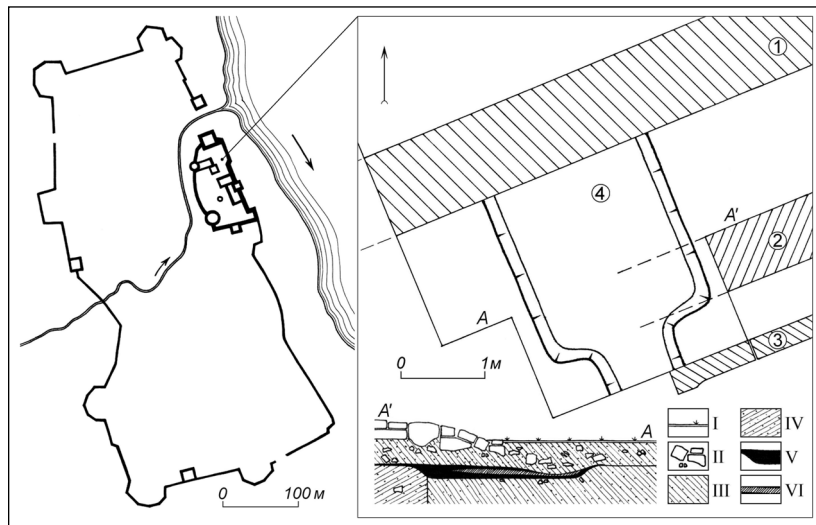

Рис. 1. Місцезнаходження портативного сонячного годинника на території Хотинської фортеці (4): I – сучасна поверхня, дерн; II – каміння; III, IV – легкий суглинок із будівельними рештками; V – легкий чорний суглинок із попелом та органікою; VI – важкий жовтий суглинок; 1, 2 – мурування з каменю на вапняному розчині; 3 – кам'яні блоки

Розмітка циферблатів сонячних годинників-диптихів була заздалегідь розрахована для певної географічної широти. У нашому випадку – 51° пн.ш. [2, с.33]. Для практичного використання незначне відхилення (приблизно до 150 км на північ або на південь від розрахованої широти місцевості) відносно несуттєво впливало на точність даних із похибкою

в межах чверть-півгодини. Широта більшості місцезнаходжень приладів (53%) не суттєво відрізняється від широти розмітки їх циферблату в межах умовно допустимих 2°, хоча у деяких випадках визначення часу із допомогою годинника було б абсолютно неточним (різниця 7° і більше) (табл. 1). Тому, попри певну похибку, хотинський екземпляр задовільно визначав час і в широтах Середнього Подністр'я (49° пн.ш).

№	Місцезнаходження	Широта місцезн.	Широта приладу	Різниця
1	Геттінген	52° пн. ш.	51-52° пн. ш.	0°
2	Diósgyőr	48° пн. ш.	48° пн. ш.	0°
3	Мюнстер	52° пн. ш.	52° пн. ш.	0°
4	Бад-Ішль	48° пн. ш.	47° пн. ш.	1°
5	Вроцлав	51° пн. ш.	50° пн. ш.	1°
6	Аттерзее	48° пн. ш.	50° пн. ш.	2°
7	Люнебург	53° пн. ш.	51° пн. ш.	2°
8	Хотин	49° пн. ш.	51° пн. ш.	2°
9	Тур	47° пн. ш.	41-45° пн. ш.	>2°
10	Майнц	50° пн. ш.	47° пн. ш.	3°
11	Штор	53° пн. ш.	57° пн. ш.	4°
12	Алст	51° пн. ш.	44° пн. ш.	7°
13	Алуксне	57° пн. ш.	49° пн. ш.	8°
14	Стокгольм	59° пн. ш.	50° пн. ш.	9°
15	Джеймстаун	37° пн. ш.	53° пн. ш.	16°
16	Педро Бенк	17° пн. ш.	42° пн. ш.	25°
17	Австралія	31° пд. ш.	48° пн. ш.	79°

Табл. 1. Різниця широти місцезнаходження та заданої розміткою приладу широти

Знахідка із Хотинської фортеці має характерний поділ площини на 12 годин і пов'язана своїм походженням з діяльністю нюрнберзьких майстрів. Визначити з яким саме важко через фрагментарність матеріалу, відсутність авторського підпису чи клейма. Ідентифікуючими у певній мірі можуть бути загальний дизайн виробу та відбитки спеціальних штемпелів. За лінійними параметрами, морфологічними характеристиками виробу й іконографією зображень віднайдено чотири близькі аналогії: три походять з матеріалів археологічних досліджень, одна – із музейного зібрання. Так, схожий кістяний сонячний годинник з компасом виявлено у замку Сводін (Словаччина) (рис. 2, 2) [10, s.141-149; 22, с.447, 450, гус. 5, 4]. Під горизонтальним циферблатом нанесено авторський підпис «HANS MILER». Виріб продатовано кінцем XVI – початком XVII ст. [22, s.450].

Схожий прилад німецького виробництва, який датується XVII ст., походить з науково-рятивних археологічних досліджень укріпленої садиби в центрі м. Вахтебеке (Східна Фландрія) [13]. Третя знахідка-аналогія виявлена в м. Люнебург (Нижня Саксонія) біля храму св. Іоанна разом із матеріалами, які датуються XVII ст. (рис. 2, 3). За припущенням М. Кюльборна, виріб був виготовлений у Нюрнберзі в XVI – XVII ст. [15, s.88-91].

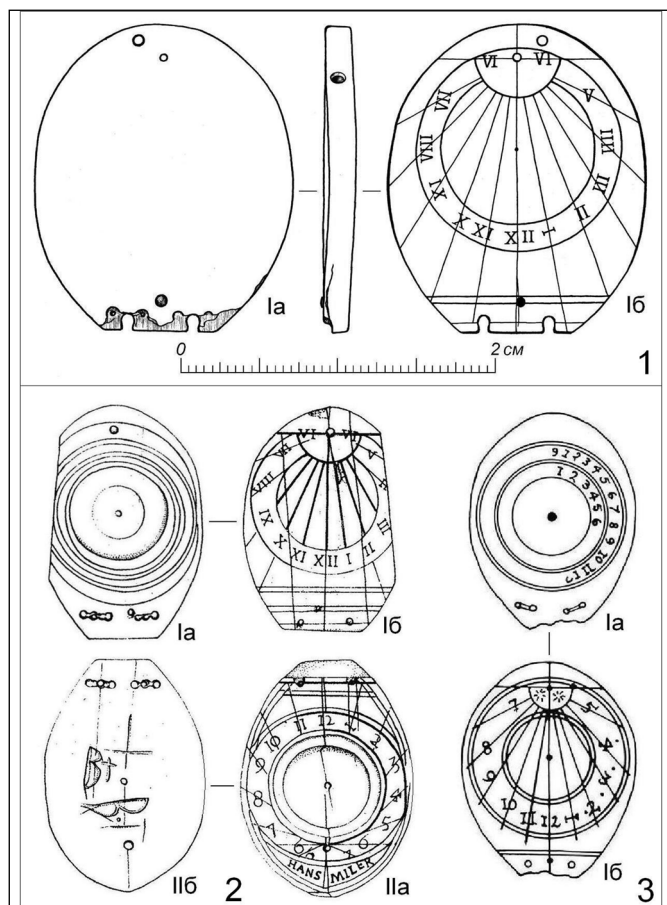

Рис. 2. Археологічні знахідки сонячних годинників-диптихів: 1 – Хотин; 2 – Сводін (за Drenko, 2005; Wilk-Wos, 2013); 3 – Люнебург (за Kühlborn, 2002) (2, 3 – не в масштабі)

Близькою аналогією є також порівняно простий прилад з мінімальним гравіюванням із колекції Національного морського музею в Грінвічі (Лондон) для 49° пн.ш., виготовлений, очевидно, Леонардом Міллером близько 1640 р. Він відзначається дерев'яним нижнім листом, покритим з обох боків платівками зі слонові кістки.

Таким чином, очевидно, що різниця між розміткою циферблатів нюрнберзького типу на площинах Іб хотинського та сводінського екземплярів – мінімальна. Аналогії зі Сводіна й Вахтебеке особливо цінні авторськими підписами – Ганс Міллер. Історія родини Міллерів у Нюрнберзі ще недостатньо вивчена. Виробництво її представниками компасних приладів фіксується саме із Ганса Міллера у 1538 р. [12, s.135]. Проте з цього часу й до 1619 р. у цій родині відомо 4-5 майстрів із таким іменем, що суттєво ускладнює вужчу атрибуцію і датування. Диптихи із прямокутними складнями й авторськими підписами (H)ANS MILE(R), HANS (MIL)ER і латунні коробочки для їх зберігання з гравіюванням та інструкцією виявлені також під час досліджень решток затонулого вантажного судна початку XVII ст. біля о. Муртер (Хорватія), яке перевозило товари нюрнберзького, любецького та венеціанського виробництва на Схід [23, p. 432-345; 17, p. 104]. Ще одна знахідка прямокутної форми з авторським підписом «hans miler» походить із форту англійських колоністів у Джеймстауні (Вірджинія).

Третя аналогія з Люнебурга і четверта з Національного морського музею в Грінвічі дуже схожі між собою, в т.ч. специфікою іконографії циферблату. Обидва екземпляри, як і хотинська знахідка, мають у верхній правій частині листа I додатковий отвір для фіксації у складеному положенні, який відсутній у виробках зі Сводіна та Вахтебеке. На основі останнього екземпляру, авторство знахідки із Люнебурга також можна пов'язати з Леонардом Міллером. У великій родині Міллерів протягом 1558-1577 рр. було одинадцятьох дітей з таким іменем – Lienhart або Leonhart, один із яких був знаменитим «майстром кишенькових приладів» (нім. Compastenmacher/Kompassmacher). Леонард (Лінарт) Міллер (†1653) – відомий німецький різьбяр по слоновій кістці, який вважається найвидатнішим майстром з цієї родини [11, p. 61-62]. Проте цим іменем могли зловживати для збуту власної продукції, зокрема в період з 1602 по 1652 рр. відомо близько шести десятків сонячних годинників-диптихів зі слонові кістки, а ще

11 підписаних виробів не датовані [12, s.135-136]. Спеціальні штемпелі могли передаватися в масштабах однієї майстерні від батька до сина чи від майстра до учня, що також не сприяє визначенню конкретних виробів [11, p. 122; 19, s.122]. Серед археологічних знахідок відомий фрагмент прямокутного листа з надписом «Leonhart Miller 1636», виявлений у замку Банської Бистриці (Словаччина) [9, s.439, 440, гус. 1, 2].

На основі наведених аналогій зрозуміло, що хотинський екземпляр виготовлявся за тим же шаблоном вихідцем із родини Міллерів, найбільш ймовірно – Гансом або Леонардом. Виділяють два типи годинників виробництва Міллерів [16, s.65; 12, s.136]. Тип I об'єднує прилади зі слонової кістки більших розмірів зі складною розміткою та яскравим оздобленням. Тип II, до якого також відноситься хотинська знахідка, представлений порівняно невеликими й простими екземплярами, які виготовлялися майже без змін протягом кількох десятиліть.

Годинники різних схем і конструкцій серед безлічі складових матеріальної культури найповніше відображають зміни в суспільній свідомості щодо сприйняття часу та його регламентації. Починаючи з епохи Відродження, у Європі використовувалися в основному чотири типи хронометричних приладів: механічний, сонячний, пісочний і вогняний годинники. Інші прилади, як, приміром, астролябія чи квадрант, частіше слугували для астрономічних чи астрологічних спостережень, мореплавства чи артилерійської справи, ніж для практики у повсякденному житті. Кишенькові чи настінні / настільні механічні годинники були надзвичайно дорогими і не могли витіснити сонячні, проникаючи у широкі кола населення значно пізніше, що археологічно простежується і для Хотинської фортеці. Крім того, у зв'язку з невеликою точністю перші механічні прилади коригувалися з допомогою сонячних [14, s.181-182]. Саме останні були сполучною ланкою між теоретичною наукою, виробництвом і практичним застосуванням, ставши результатом співпраці математиків-астрономів, майстрів та споживачів продукції [20, p. 189, 208-209; 11, s.173]. Найдавніші з відомих приладів, які б поєднували сонячний годинник і компас, виготовлені з міді чи бронзи у 1451-1463 рр. віденським майстром Георгом фон Поєрбахом [11, s. 175-177].

Збільшення виробництва та вдосконалення годинників у Європі, що фіксується в пізньому середньовіччі та в ранньоновий час, пов'язують

переважно із зростанням значення й обсягів торгово-комерційних процесів у житті суспільства і, відповідно, посиленням відчуття браку часу. Годинник за таких умов частіше ставав не просто бажаним предметом розкоші, а й необхідною річчю в побуті та трудовій діяльності [20, p. 189]. У XVI-XVII ст. в аристократичних колах Європи стали популярними портативні сонячні годинники-компаси у вигляді диптиха, виготовленого переважно зі слонової кістки (нім. Klapp-Sonnenuhr Elfenbein, англ. ivory diptych sundial), рідше – дерева чи металів. Вони були корисними під час торгових та військових кампаній, мандрівок тощо. Крім своєї безпосередньої функції, володіння портативним сонячним годинником було ознакою хорошого тону та маркером певного статусу власника. Чим складнішим був інструмент, тим престижнішим він вважався [20, p. 211].

Хотин у зазначений період відзначався жвавим економічним життям: функціонування постійного та доволі значного ринку, наявність митниці, значний відсоток місцевих купців і ремісників [1, с.69, 83-84, 100-101, 124]. Через Хотин проходив важливий торговий шлях, який вів зі Львова через Снятин або Кам'янець на південь [7, с.150, 169-170].

Помітне значення сонячні годинники відігравали також для регламентації часу богослужінь, нерідко в якості стаціонарних елементів християнських храмів і, особливо, мусульманських мечетей. Церковний час у своїй основі носив циклічний характер, побудований на повторенні свят і молитов [20, p. 193]. Помітні зміни у ставленні до часу зумовила реформація та формування протестантської етики, за якою його марна трата прирівнювалася до гріха [14, p. 181]. З новим сприйняттям часу (насамперед відчуттям його нестачі) з'явилися й нові художні образи Часу-Хроноса, які символізували швидкоплинність буття. Із Часом нерідко почали співвідносити й Смерть, що знайшло відображення у характерних написах «memento mori» та зображеннях (в т.ч. й на сонячних годинниках-диптихах) у жанрі vanitas [20, p. 207; 19, s.120]. У цьому ракурсі варто згадати про знахідки сонячних годинників у межах соборів, їх дворів чи найближчої околиці (рис. 3, 3), а також про нанесення на поверхню виробів християнських символів і сюжетів [20, p. 194]. Екземпляр із Хотина теж виявлений поблизу храму – за два десятки метрів на північ від кам'яної замкової церкви XV ст. (рис. 1).

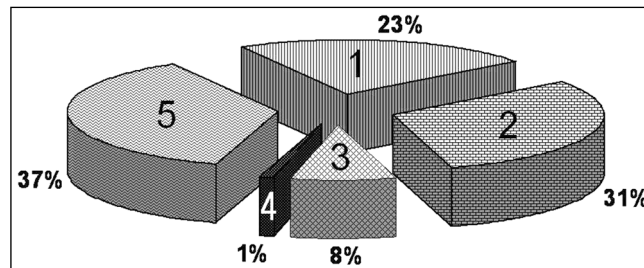

Рис.3. Діаграма кількісного розподілу археологічних знахідок портативних сонячних годинників відповідно до характеру їх місцезнаходження:

1 – територія міста; 2 – замок / палац / фортифікація; 3 – храм / монастир;
4 – скарб; 5 – затонуле судно / корабельна катастрофа

За будь-яких із перелічених обставин сонячні годинники були характерні майже виключно для міського середовища, оскільки в сільській місцевості, де життя регламентувалося природними та господарськими циклами, користь від них була мінімальною. У ранньоновий час зросла частка міського населення, для якого час став «цінним товаром» [20, р. 191, 207]. Це яскраво ілюструється археологічним матеріалом, абсолютна більшість якого виявлена у межах потужних міських осередків (рис. 3, 1-3). Тому подібні знахідки правомірно розглядаються як індикатор важливого значення окремих населених пунктів [9, s.115-133; 19, s.119-127].

Значна кількість місцезнаходжень портативних сонячних годинників (31%) пов'язана не просто з територією розвинутих у соціально-економічному й культурно-релігійному відношенні міст, а й безпосередньо з укріпленими центрами – палацами, замками та фортецями (рис. 3, 2). Тут у подібних приладах відчувалася особлива потреба для чіткої регламентації ведення гарнізонної вартової служби.

Як бачимо, у постсередньовічному Хотині склалися різного характеру економічні, культурно-релігійні та військово-адміністративні передумови появи та використання приладів на зразок портативного сонячного годинника. Факт його знахідки поряд із багатьма іншими категоріями матеріалу дає можливість висловити припущення з приводу військово-політичної ситуації, в якій цей комплекс сформувався. Шляхом співставлення археологічного матеріалу з подією історією та їх взаємної кореляції можна конкретизувати особливості та середовище використання годинника із Хотинського замку. Таких археологічних

маркерів можна виділити декілька. По-перше, аналогії віднайденому матеріалу (насамперед керамічному посуду, кахлям) знаходимо в Галичині та Середньому Подніпров'ї, тобто в тодішніх межах Речі Посполитої. По-друге, нумізматична збірка представлена номіналами, також пов'язаними майже виключно із Річчю Посполитою (відмітимо, що більшість – литовського карбування) [2, с.39, 41]. По-третє, розрахована для годинника-диптиха широта місцевості – 51° пн.ш. – вказує на більш північні по відношенню до Хотина землі. По-четверте, окреслені вище хронологічні межі археологічного комплексу – кінець 60-х років – остання третина XVII ст.

Переліченим умовам у значній мірі відповідає перебіг подій, пов'язаних з Хотинською битвою 1673 р. Так, військо польського коронного гетьмана Яна Собеського з метою відрізати турецьку залогу в Кам'янці-Подільському від постачання підійшло до Хотина й, розбивши ворога 11 листопада, через день зайняло фортецю [21, s.392]. Під час штурму турецького табору, згідно іконографічних й археологічних матеріалів, коронною артилерією використовувалися запалювальні боєприпаси – брандскугелі [3, с.60-62], а північна частина Хотинського замку, як відображають художні роботи Ромейна де Хооге (1674) й Анджея Стеха та Фердинанда ван Кесселя (1674-1679), зазнала пожежі. Тому, ймовірно, що формування згаданого вище горілого шару XVII ст. у комендантському дворі зумовлене саме цими подіями.

У замку було залишено гарнізон, який складався з трьох піхотних полків, литовських драгунів та легкої артилерії на чолі з підполковником Яном Магнусом де Охабом з литовського війська М. Радзивіла. Як рапортував комендант Собеському 21 лютого 1674 р., залога опинилася у надзвичайно скрутному становищі через голод, коли ситуація дійшла до поїдання побитих у битві коней, собак і навіть турецьких трупів [1, с.106-107; 18, s.135-136].

Попри значні труднощі польський гарнізон продовжував контролювати Хотинський замок, прикриваючи ще деякий час укріплення на лівому березі Дністра у Жванці та на переправі у Бразі. Незабаром замок опинився в облозі війська сина кримського хана Девлет-Гірея. Ситуація ускладнилася із підходом турецьких військ із Кам'янця під командуванням Хусейна-паші з трьома орта яничарів, підрозділом артилеристів і саперів. У зв'язку із небезпекою закладання під замок

мін, завданою артилерійськими гранатами шкодою та закінченням провізії, 4 серпня гарнізон капітулював. Живими залишилися комендант Ян Охаб і 84 жовніри [18, s.154-155].

Зважаючи на подальшу небезпеку з боку Речі Посполитої та остерігаючись зради, турецький уряд у 1675 р. наказав зруйнувати замки у Нямці, Сучаві та Хотині, що виконувалося молдаванами неохоче. Так, у Хотинському замку було підірвано південний мур із вежами та зроблено проломи у західній куртині, через що він став непридатним для оборони. У такому стані замок простояв до 1711 р., коли турецька адміністрація розпочала його відбудову та зведення полігональної бастионної системи укріплень Нової фортеці як центру майбутньої райї [4, с.16-17].

Таким чином, на основі аналізу та співставлення даних різних категорій джерел є вагомими підстави пов'язувати даний об'єкт з перебуванням у Хотинському замку польсько-литовських військ у проміжку з 13 листопада 1673 р. по 4 серпня 1674 р. Очевидно, саме комусь із його складу належав портативний годинник-диптих, який був корисним насамперед для регламентації гарнізонної служби. Через це, відповідно, торговий шлях потрапляння приладу до Хотина у даному випадку видається малоімовірним.

Згідно наведеної вище хронології зрозуміло, що між часом виготовлення годинника і часом його депонування (археологізації) є помітна різниця. Тобто прилад використовувався не менше 20 років, що говорить про його якість з одного боку й велику вартість – з іншого. Археологічно подібні випадки вловити важко, але, приміром, вони зафіксовані щодо знахідки з Любліна й, можливо, Люнебурга [15, s.446]. Так, люблінська знахідка, виготовлена 1564 р., згідно археологічного контексту датується першою половиною XVII ст. [9, s.120; 19, s.125; 22, s. 446]. Тому власне портативні сонячні годинники не можуть виступати вузькими хронологічними індикаторами в археологічних комплексах, фіксуючи насамперед *terminus post quem*. Стосовно хотинської знахідки, можемо говорити про її виготовлення та депонування в період максимального поширення та використання подібних приладів, що простежується археологічно – друга половина XVI – XVII ст. (рис. 4).

Сонячні годинники-диптихи якісно вирізнялися з поміж інших приладів можливістю одночасно вказувати як сторони горизонту, так і час. Це давало значні переваги для кращого орієнтування в просторі, зокрема

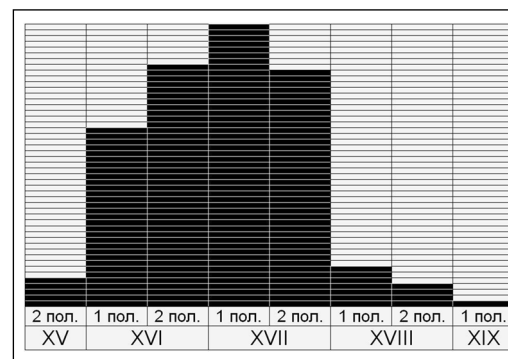

Рис. 4. Дісумарний хронологічний розподіл археологічних знахідок портативних сонячних годинників (на основі вибірки)

визначення довжини маршруту й, навіть, приблизної довготи місцевості. Недарма серед решток багатьох затонувих західноєвропейських морських суден (воєнних і торгових) разом з іншими інструментами (механічними та пісочними годинниками, астролябіями тощо) у багатьох випадках трапляються сонячні годинники-диптихи. 37% з опрацьованих у вибірці знахідок портативних сонячних годинників походять саме із місць корабельних катастроф (рис. 3, 5). Подібна тенденція спонукає до думки, що під приладом, яким користувалися запорозькі козаки на морі та кримські татари у відкритому степу й відомим, за Г.Л. де Бопланом, як «нюрнберзький квадрант» (*quadrant de Nuremberg; quadrant au Soleil*, за П. Шевальє), варто розуміти портативний сонячний годинник-диптих із компасом і характерною розміткою циферблату [2, с.45-46].

Таким чином, хронометрично-навігаційний прилад з Хотинської фортеці являв собою сонячний годинник-диптих із компасом. На знайденій пластині нанесена розмітка вертикального сонячного годинника, розрахованого для полярного гномона та 51° пн. ш. Виготовлення приладу пов'язане з діяльністю нюрнберзьких майстрів із родини Міллерів (ймовірно, Гансом або Леонардом) і датується кінцем XVI – першою половиною XVII ст. У зазначений час вони набули широкого вжитку як на території Європи, так і далеко за її межами, що було зумовлено військово-адміністративними, торгово-економічними, культурно-релігійними потребами. Особлива концентрація знахідок портативних сонячних годинників спостерігається на морських суднах.

Хотинський екземпляр походить із відкритого комплексу, пов'язаного, очевидно, із перебуванням гарнізону Речі Посполитої в Хотинському замку з 13 листопада 1673 р. по 4 серпня 1674 р.

Джерела та література:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
2. Ільків М. «Нюрнберзький квадрант» з Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – 2014. – Т. 2(38). – с. 21-48.
3. Ільків М., Пивоваров С. Археологічні матеріали XVII ст. з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – с. 60-69.
4. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – с. 9-21;
5. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
6. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – с. 54-70.
7. Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI – XVII веках. – Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1968. – 224 с.
8. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – с. 29-39.
9. Andrzejewski A., Kajzer L. Czas zankow – czas na zamku // *Archaeologia Historica Polona*. – 2004. – Т. 14. – S. 115-133.
10. Drenko Z. Slnčné hodinky s kompasom zo Svodína // *Zborník slovenského národného muzea*. – 2005. – Т. XCIX. – Archeológia, 15. – S. 141-149.
11. Gouk P. The Ivory Sundials of Nuremberg 1500-1700. – Cambridge: Whipple Museum of the History of Science, 1988. – 144 p.
12. Griesche G. Klappsonnenuhren aus Elfenbein im Freiburger Stadt- und Bergbaumuseum // *Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins*. – 2007. – 29(100). – S. 123-137.
13. *Inspraak plus*. – Jg. 33. – Nr. 3 – Oktober 2015 // <http://www.wachtebeke-anders.be/inspraakplus/2015%2010%20ip.pdf>

14. Kaltenberger A. Eine mit 1570 datierte Taschensonnenuhr von der Ruine Wildenstein bei bad Ischl // *Jb. Oberosterreichischer Musealverein*. – 2003. – Bd. 148/1. – S. 165-186.
15. Kühlborn M. Eine Sonnen- und Monduhr aus Elfenbein // *Impressum*. – Lüneburg, 2002. – S. 88-91.
16. Lloyd S. Ivory Diptych Sundials, 1570-1750. – *Collection of Historical Scientific Instruments*, Harvard University, 1992. – 169 p.
17. Miholjek I., Zmaić V. Recent underwater archaeological research off the Croatian coast // *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology*, Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine, 23–25 April 2010. – Oxford, 2013. – P. 97-115.
18. Orłowski D. Chocim 1673. – Warszawa: Bellona, 2007. – 252 s.
19. Sawicki J. Stracony czas. Fragment XVI-wiecznego Norymberskiego zegarka dyptykowego z Wrocławia // *Wratislavia antiqua*. – Wrocław, 2012. – 17. – S. 119-127.
20. Schechner S. The material culture of astronomy in daily life: sundials, science, and social change // *JHA*. – 2001. – P. 189-222.
21. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. – Zabrze: Inforteditions, 2009. – Т. I.
22. Wilk-Wos Z. Literatura archeologiczna o znaleziskach słonecznych zegarków kieszonkowych z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – 2013. – R. 61. – Nr. 3. – S. 435-452.
23. Zmaić V. Ostaci tereta potonuloga trgovačkog broda s početka 17. st. na lokalitetu Mijoka kod otoka Murtera // *Jurišičev zbornik*. – Zagreb, 2009. – P. 430-442.

ОСТАФІЙЧУК Олександр
(Хотин)
РУСНАК Олександр
(Чернівці)

СВІДЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРИНЦ МІРЧА» НА ХОТИНЩИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У Хотині виявлено медаль-відзнаку товариства захисту дітей «Принц Мірча», яке функціонувало у міжвоєнній Румунії, що може свідчити про наявність мережі (окремих членів) у краї. У статті охарактеризовано діяльність товариства, проаналізовано основні положення його статуту.

Ключові слова: товариство «Принц Мірча», Румунія, Хотинщина.

Випадкова знахідка – медаль-мерцішор або кулон-мерцішор – відзнака активістів товариства «Принц Мірча», що карбувалася у міжвоєнній Румунії. На аверсі – напис по колу «Societatea Principele Mircea» («Товариство Принц Мірча»), у центрі – «1 martie» («1 березня»). На реверсі – зображення румунського принца Мірчі (1913-1916 рр.) (рис.1.)

Кулон було виявлено у 2016 р. на присадибній ділянці одного з авторів, яка знаходиться неподалік міського ринку в Хотині. Поряд із кулоном жодних інших предметів не було. Проте, на ділянці досить часто траплялись румунські леї міжвоєнного періоду.

Відповідно до статуту товариство мало повну офіційну назву «Принц Мірча для захисту дітей в Румунії» [15, р.177]. Засноване у Румунії 1919 р. з ініціативи та сприяння королеви Марії. Хоч під її патронатом на той час уже діяли організації «Глухонімих Румунії», «Опіка матерів», «Опіка сиріт війни», «Товариство профілактики туберкульозу» тощо, відчувачи скорботу через втрату власного наймолодшого сина Мірчі (якому ще не було і чотирьох на момент смерті в 1916 р.) і зустрічаючись з людськими драмами й нещастями, викликаними війною, вона виступила з ідеєю ще одного благодійного починання «щоб взяти під своє високе покровительство турботу за дітьми у всій країні, віддаючи їм всю любов і всю тугу» [10, р.177]. За статтею 1 першого розділу статуту «Про мету товариства», крім опіки дітей (не залежно від їх становища)

Рис.1. Медаль-мерцішор товариства «Принц Мірча» (аверс та реверс)

передбачалася й допомога вагітним, породіллям або годувальницям [10, р.177].

Статут чітко регламентував основні напрямки роботи товариства:

«а) створення консультацій для дітей (Goutte de lait) (французькою «Крапля молока» – авт.), ясел, притулків, дитячих садків, їдалень, гуртожитків для жінок після пологів, курсів догляду за дітьми і фізичного виховання, літніх таборів тощо;

б) створення законодавства, пов'язаного з правовим захистом матерів і дітей у всіх обставинах, що можуть трапитися;

в) відстоювання перед владою введення і застосування контролю якості харчових продуктів, надаючи їй ефективну допомогу при потребі;

г) розповсюдження усіма способами знань з гігієни, профілактики хвороб і догляду за дитиною;

д) об'єднання навколо себе для більш тісної співпраці всіх товариств з подібною метою діяльності;

е) здійснення будь-яких заходів щодо покращення становища і захисту дітей та матерів, зокрема, й дітей-сиріт, покинутих, психічно відсталих, інвалідів» [15, р.178].

Організаційна структура «Принца Мірчі» передбачала наявність штаб-квартири у Бухаресті та філій в інших містах [10, р.178] або селах [15, р.180] Румунії. Наприклад, філія у Фокшанах діяла з 1923 р. [10, р.177], десь у 20-30-х рр. XX ст., товариство проводило роботу в

містах Фегераш [14], Турда [11], Клуж [2], Алба-Юлія [8], Петрошань [4] (Трансільванія), у Крайові (Олтенія) [17], Кишиневі [5, р.11] й Оргіїві [5, р.40] (Бессарабія). На Буковині ж філія товариства працювала у Сучаві [7], а диспансери «Принц Мірча» – один у Сереті [12] та чотири у Чернівцях [9, р.107]. Про високий суспільний інтерес до товариства свідчить те, що головами філій були відомі особи. Зокрема, філію Алба-Юлія заснувала і довгий час очолювала Джорджета Великан – дружина місцевого примаря [8].

До товариства входили: «а) члени-засновники – особи, які жертвували одноразово суму понад 5 000 леїв або зобов'язувалися сплатити щорічний внесок не менше 1 000 леїв; б) активні члени – особи, вибрані комітетом, які платили річний внесок розміром не менше 100 леїв, і матері, які відвідували будь-які філії товариства та сплачували внесок не менше 12 леїв на рік; в) почесні члени, яких визначали комітет або генеральна асамблея» [15, р.178].

З числа активістів товариства на загальних звичайних зборах терміном на два роки таємним голосуванням абсолютною більшістю голосів присутніх членів обирався керівний орган: «Комітет, що складався з 14 членів під головуванням Її Величності Королеви» [15, р.179]. До складу комітету в обов'язковому порядку мали належати щонайменше два лікаря, юрисконсульт, економіст, педагог і не менше трьох жінок. А крім вищевказаних осіб, на рівних правах у комітет входили міністр охорони здоров'я і соціального захисту, мер столиці, префект поліції столиці, директор санітарної служби й директор служби соціального захисту. Залучення державних службовців такого високого рівня до управління товариством «Принц Мірча» автоматично підвищувало його статус і вселяло надію на більш ефективну роботу.

Стаття 6 третього розділу статуту товариства зобов'язувала визначити з членів комітету постійне бюро у складі «двох віце-президентів, генерального секретаря, касира, делегата-юриста з правом представляти товариство у судах» [15, р.179].

Достатньо амбітні плани розгортання діяльності товариства передбачали залучення чималих коштів у вигляді уже згаданих членських внесків, а також абонементів, пожертв, субсидій, зборів, встановлених нормативними актами або від добровільних заходів [15, р.180].

Про практичну діяльність філій товариства відомо, що вона спрямовувалася у напрямку подолання дитячої смертності [13, р.527]. Типовими заходами, що здійснювалися час від часу були здебільшого консультації хворим дітям, з розповсюдженням безкоштовних ліків; планові недільні консультації (з можливим роздаванням продуктів харчування, мила тощо) [10, р.180]. До більш значних проєктів, про реалізацію яких можна зустріти короткі відомості належало створення дитячих ясел [10, р.182]. З ініціативи віце-президента Лії Бретіану щороку в травні відбувався «Тиждень дитини», під час якого висвітлювалися й обговорювалися усі проблеми пов'язані з дітьми [10, р.182-183]. Зокрема, 1934 р. у рамках заходу «через пресу, демонстрації, афіші, виступи ... дискутувалася і пропагувалася необхідність підвищення уваги до виховання дітей» та їх «гігієни і розвитку» [10, р.183]. У Крайові, спільно з Інспекторатом освіти, товариство проводило «День дитини» [17]. У 1937 р. – з учнями шкіл пропонувалося обговорити ряд важливих для них тем [10, р.183]. З метою поширення знань з гігієни, виховання й розвитку дитини товариство заснувало школи «Сестер догляду під Високим Головуванням Королеви Марії» [10, р.185]. Восени 1930 р. в Бухаресті за зразком закордонних установ було засновано Санітарний лицей та інститут сестер догляду (з трирічним терміном навчання). Далі ж можна було ще на три роки продовжити навчання у «Вищій школі сестер догляду» [10, р.185]. З 1925 р. у місті Петрошань працював диспансер та дитяча лікарня товариства [6]. Певного розмаху діяльність товариства набула і на Роші (у тогочасному передмісті Чернівців), де при значній підтримці церкви (митрополит Вісаріон Пую виділив 50 тис. леїв) готувалося відкриття дитячого садочку [3].

Про високий рівень підготовки благодійних акцій товариства у Бухаресті свідчить залучення художників-декораторів світового рівня. Адже протягом 1929-1940 рр. оформленням свят займалася Наталія Русова (Геркен) – знаний фахівець з декорацій та костюмів до спектаклів театрів, опер і балетів Брно, Дрездена, Парижа, кіно постановок у Італії та Німеччині, ілюстрацій до журналів «Vogue» і «La Donna» [1, с.230]. Є свідчення про перебування Наталії Русової і у Чернівцях, що дає нам підстави припустити можливість виконання нею робіт для філій товариства, що діяли на Буковині.

Від свого заснування товариство завжди перебувало під пильною увагою королеви Марії. Адже навіть у її заповіті зазначалося, що необхідно передати 500 тис. леїв на потреби «Принца Мірчі» [16].

З метою популяризації своєї діяльності, товариство карбувало значки, кулони-медалі, поштові листівки і марки. Інколи приурочуючи їх до урочистих подій (як у випадку з нашою знахідкою – до свята Мерцішор).

Оскільки, в літературі чи в архівних документах не вдалося знайти відомості про діяльність філій товариства на Хотинщині, така знахідка дає підстави стверджувати, що у краї все ж могла функціонувати філія або проживати щонайменше окремі члени товариства.

Джерела та література:

1. Власенко В.М. На ниві науки і мистецтва (до біографій Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД; І.Б.Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Т.10. – с. 212-236.
2. Clujul: Viața culturală românească. – Cluj: Editura Ligii Culturale, Secțiunea Cluj, 1929. – 118 p.
3. Daniliuc M. Mitropolitul Visarion Puiu, iubitor și susținător al culturii naționale. – Режим доступу: <http://www.doxologia.ro/puncte-de-vedere/mitropolitul-visarion-puiu-iubitor-sustinator-al-culturii-na-tionale>.
4. Dispensarul Principele Mircea. – Режим доступу: <http://www.romaniansresorts.ro/dispensarul-principele-mircea>.
5. Dunareanu N. Figuri contemporane din Basarabia. – Chișinău: ARPID, 1939. – 159 p.
6. Firtulescu I. Valea Jiului – cel mai mare bazin carbonifer din Europa, monument istoric. – Режим доступу: <http://cronicavj.ro/wp/?p=14131>.
7. George Voevidca și Suceava // Crai Nou. – 2008. – 16 Februarie. – Режим доступу: <http://www.crainou.ro/2008/02/16/george-voevideca-si-suceava/?print=pdf#>.
8. Giurgiuman E. Avocatul dr. Camil Velican, primul primar roman, de după Marea Unire, al orașului Alba Iulia. – Режим доступу: http://www.dacoromania-alba.ro/nr25/avocatul_dr_camil_velican.htm.

9. Loghin C. Cernăuții. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936. – 128 p.
10. Mihăilescu M. Societatea «Principele Mircea» // Cronica Vrancei. – 2011-2012. – Vol. 11. – P. 177-186.
11. Muresan I.S. Turda în perioada interbelică. – Режим доступу: <http://www.primariaturda.ro/portal/cluj/turda/portal.nsf/AllByUNID/000172AA?OpenDocument>
12. Scurta istorie a orasului Siret. – Режим доступу: <http://www.siretomania.ro/siret.pdf>
13. Simionescu I. Țara noastră. Oameni, locuri, lucruri. – București: Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II», 1938. – 581 p.
14. Spitalul Municipal Făgăraș, o istorie prea puțin știută // Monitorul de Făgăraș. – Режим доступу: http://www.monitorfg.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=8576:spitalul-municipal-fgra-o-istorie-prea-pu-in-tiut&catid=52:reportaje&Itemid=73.
15. Statutul Societății «Principele Mircea pentru Protecțiunea copiilor în Romania» / Mihăilescu M. Societatea «Principele Mircea» // Cronica Vrancei. – 2011-2012. – Vol. 11. – P. 177-180.
16. Testamentul Reginei Maria. – Режим доступу: http://www.partaje-avocati.ro/noutati/noutati_/testamentul-reginei-maria.htm.
17. Viața după școală a elevului de odinioară. – Режим доступу: <http://www.istorie-pe-scurt.ro/viata-dupa-scoala-a-elevului-de-odinioara/>.

ОСТАФІЙЧУК Олександр
(Хотин)

ПЕРША ЗНАХІДКА МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ З «ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ»

В даній статті автор подає інформацію про дрімбу або варган. Це перший музичний інструмент, знайдений на території державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». В статті наведені аналогії даної знахідки, а також зроблена спроба датування предмета.

Ключові слова: знахідка, музичний інструмент, фонди.

Основним джерелом поповнення фондів заповідника «Хотинська фортеця» є предмети, виявлені під час щорічних археологічних досліджень. Проте певну кількість речей становлять ті, які випадково були знайдені на території фортеці працівниками заповідника.

Так у 2015 році, під час прокладання кабелю електромереж, на території замкового двору трапилась цікава знахідка. В траншеї що вела від замкової криниці до західної стіни був знайдений металевий предмет схожий на музичний інструмент. Після консультації з доктором історичних наук С.В. Пивоваровим було встановлено, що це дрімба, або як її ще називають варган. До цього часу подібних знахідок на території заповідника зафіксовано не було. Предмет був знайдений на глибині близько 0,5-0,6 м., інші супутні речі були відсутні. В тій же траншеї, на меншій глибині, траплялись поодинокі дрібні фрагменти курільних люльок.

Дрімба або варган – (варги – означає вуста) відноситься до типу язичково-щипкових музичних інструментів поширених серед багатьох народів світу. Особливого поширення дрімба (варган) набула серед населення Карпатського регіону. Про походження і час поширення цього інструменту науковці сперечаються й досі. Існують і різні версії про походження назви «варган». Згідно з першою, від грецької – οργάνον – органон, інструмент. Інша версія говорить про походження від старослов'янського слова «варги» – уста [1, с.47-49; 6, с.48-50].

Варган складається з рамки, що має форму підкови або ліри. Кінці рамки – видовжені із загостреними кінцями. Між ними, до основи

рамки, кріпиться тонка довга пластина (язичок) кінець якої загинається під кутом 90° і більше. Загнутий кінець пластинки в свою чергу закручується в гачок чи спіраль і виступає за межі рамки. Переважна більшість варганів – одно язичкові, проте на Гуцульщині побутували і двоязичкові варіанти [4, с.16-18].

Найдавніший варган виготовлявся з кістки чи дерева. Час його появи відносять до епохи мезоліту 9-12 тис. років тому. Як вважають вчені, прототипом варгана був лук [8]. В середньовічний час їх почали кувати із заліза, відливати з міді чи бронзи. Найдавніший екземпляр середньовічної дрімби в Європі, був знайдений на території Молдови, під час досліджень тиверського городища Єскимауци. Час функціонування городища датується IX – XI ст. [7, с.18]. Знахідки варганів походять і з розкопок пам'яток Київської Русі. Так, під час археологічних досліджень в Новгороді, було знайдено шість екземплярів даних музичних інструментів. Ще кілька варганів давньоруського часу були виявлені в кількох областях європейської частини Росії [3, с.84].

Фото.1. Варган знайдений в Хотинській фортеці

Варган знайдений в дворі Хотинського замку виготовлений з квадратного в перерізі дроту, кінець язичка – відламаний (фото 1). На даний час його розміри становлять: загальна довжина – 53 мм; ширина

рамки – 19 мм; довжина збереженої частини пластинки (язичка) – 29 мм, її ширина – 4 мм.

На території України виявлено вісім археологічно зафіксованих дримб (варганів): дві з Глухова, одна зі Львова, дві з Чигиринщини і три з Полтавщини. Всі вони виготовлені з залізного квадратного дроту, язички – відсутні. Датуються варгани широкими хронологічними межами – XIII – XVIII ст. Відрізняються вони за пропорціями рамки і кінців, за способом кріплення язичка, за розмірами. Так, їхня довжина становить від 40 до 83 мм, ширина від 20 до 44 мм. Знахідки варганів з інших регіонів супроводжувались супутніми речами, відповідно, їхнє датування можна вважати відносно точним [2]. Порівнюючи пропорції і розміри варгана знайденого в Хотинському замку з аналогічними знахідками, то він найбільше схожий з варганамикін. XVI – XVII ст. з м. Глухова і с. Засулля Лубенського р-ну Полтавської області. Також підстави віднести знайдений варган саме до XVII ст. дає і глибина на якій трапилась знахідка, яка відповідає рівню замкового двору саме XVII ст. [5, с.1-2].

Отже, варган знайдений у Хотинському замку є першою зафіксованою знахідкою музичного інструменту на території заповідника. Після введення його в науковий обіг, та взяття на музейний облік, він стане дев'ятою археологічно підтвердженою знахідкою такого роду музичних інструментів в Україні.

Джерела та література:

1. Гуменюк А.І. Українські народні музичні інструменти. – К.: «Наукова думка», 1965. – 240 с.
2. Пашковський О. А. Дримби XIII – початку XVII ст. за археологічними знахідками. [Електронний ресурс, Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40591/45Pashkovskiy.pdf?se>].
3. Поветкин В. И. Инструментальные музыкальные древности, открытые в Великом Новгороде в 2003 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы научной конференции. Новгород, 27-29 января 2004 г. Вып.18. – Великий Новгород, 2004. с. 77-92.
4. Сідлецька, Т. І. Практична культурологія. Історія народно-оркестрового виконавства України. Ч. I: навч. посібник / Т. І. Сідлецька. –

Вінниця: ВНТУ, 2011. – 122 с. [Електронний ресурс, Режим доступу: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/pdf/000802.pdf>].

5. Тимошук Б. О. Звіт про роботу Чернівецького краєзнавчого музею в 1967 році. – Науковий архів ІА НАНУ, 1967 / 87. – 13 с.

6. Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. Навчальний посібник. – К.: ДАККіМ, 2005. – 264 с.

7. Федоров Г. Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии// Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. Вып. 56. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – с. 8-23 [Електронний ресурс, Режим доступу: http://www.archaeology.ru/Download/KSIA/KSIA_056_1954.pdf].

8. http://vargan.ru/vargan/vse/story_013.shtml.

ПИВОВАРОВ Сергій
(м. Київ)
КАЛІНІЧЕНКО Віталій
(м. Чернівці)

МЕТАЛЕВІ ПРЯЖКИ З РОЗКОПОК ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 2013-2015 РР.

У статті автори вводять до наукового обігу та подають характеристику деталей поясної гарнітури, які були виявлені під час досліджень Хотинської фортеці у 2013-2015 рр. До них відносяться пряжки, S-подібні гачки-застібки, прості гачки тощо. Встановлено, що більшість з виявлених деталей відносяться до періоду XVI – початку XVIII ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, поясна гарнітура, металеві пряжки.

Серед найбільш рідкісних та показових знахідок, які трапляються під час досліджень Хотинської фортеці, на значну увагу заслуговують знахідки металевих пряжок, деталей поясної гарнітури, гачків тощо. В історіографії вважається, що чим складніше в художньому стилі виготовлена та чи інша пряжка, чи інша деталь поясу, тим ймовірніше, що вона могла належати вищим станам тогочасного суспільства [5]. Показовим є те, що на території Хотинської фортеці виявлені як прості, так і художньо складно виконані деталі поясної гарнітури. Так, за період 2013-2015 рр. було виявлено 8 пряжок та їх деталей, а також гачок для кріплення S-подібної застібки для кріплення обох кінців пояса. Дані знахідки є дуже важливими для розуміння ролі Хотинської фортеці у XVI-XVIII ст., оскільки є підтвердженням перебування тут знатних осіб. Окрім того виявлені артефакти дозволяють реконструювати на основі іконографічних джерел повністю поясну гарнітуру. Це, в свою чергу, дозволяє дослідити моду тогочасного населення.

Метою даної роботи є попередній аналіз виявлених на території Хотинської фортеці у 2013-2015 рр. деталей поясних гарнітур. Зазначимо, що історіографічна база з даної проблематики кількісно є невеликою [1, s.95-105; 2, с.256-264; 3, р. 86-104; 4, с.367-370; 5; 6, с.180-191]. Так, на сьогодні не існує узагальнюючих робіт та типологій поясних деталей,

що пояснюється значною рідкістю окремих типів пряжок та визначення географічної приналежності тієї чи іншої деталі поясної гарнітури. Деталі поясів, виявлені на території Хотинської фортеці знаходять свої аналогії в старожитностях XVI-XVIII ст. у Сербії, Польщі, Хорватії, Австрії, Росії, Туреччині, Угорщині тощо. Серед найбільш вагомих досліджень щодо вищезазначеної проблематики відмітимо праці В. Прокопенка [5; 6, с.180-191]. Саме ним було узагальнено наявні на території Центрально-Східної Європи деталі поясної гарнітури від Раннього Середньовіччя до Нового часу. Окрім того, важливими є роботи Е. Абизової, С. Рябцевої [1, s.95-105], С. Біляєвої [2, с.256-264], які стосуються аналізу деталей поясних гарнітур з Балкано-Карпатського регіону.

Перша пряжка була виявлена у 2013 р. Вона виготовлена з бронзи, складається з двох частин, які по обох краях мають виступи у вигляді язиків полум'я (рис. 1, 1). Посередині пряжки спостерігається переділ. Наявний язичок. Довжина пряжки – 4,3 см, найбільша ширина – 2,1 см. Даний предмет виконаний художньо складно. Точних аналогій поки знайти не вдалося. Схожі пряжки, але простіші за стилем виконання, без характерних закінчень були виявлені у Белграді і датуються XV-XVII ст. [5].

Інша пряжка прямокутної форми також була знайдена у 2013 р. Вона виготовлена із заліза (рис. 1, 4). Язичок відсутній. Довжина рамки пряжки – 3,1 см, ширина – 2,5 см. Пряжка виконана просто, без окремих художніх впливів. Аналогії подібній пряжці трапляються у матеріалах Польщі, Туреччини [2, с.256-264; 5] тощо.

У 2014 р. під час археологічних досліджень поблизу Ковальської вежі були виявлені досить рідкісні деталі поясної гарнітури. Даних відносяться 2 пошкоджені S-подібні гачки. Вони вирізняються закінченнями у формі голів плазунів та заглибленням посередині (рис. 1, 2). Раніше подібні знахідки траплялися під час досліджень Привратного двору Хотинської фортеці (рис. 1, 5) [4, с.367-370]. Відмітимо, що S-подібні гачки порівняно рідко трапляються на археологічних пам'ятках та є доволі рідкісними [5]. Як свідчить іконографічний матеріал XVI-XVII ст., вони були приналежністю поясної гарнітури знатних осіб. Окрім того, відмітимо, що Хотинська фортеця є поки що єдиним пунктом, де виявлено таку кількість аналогічних пряжок – 3 екземпляри. За типологією В. Прокопенка, дані артефакти відносяться до типу парних

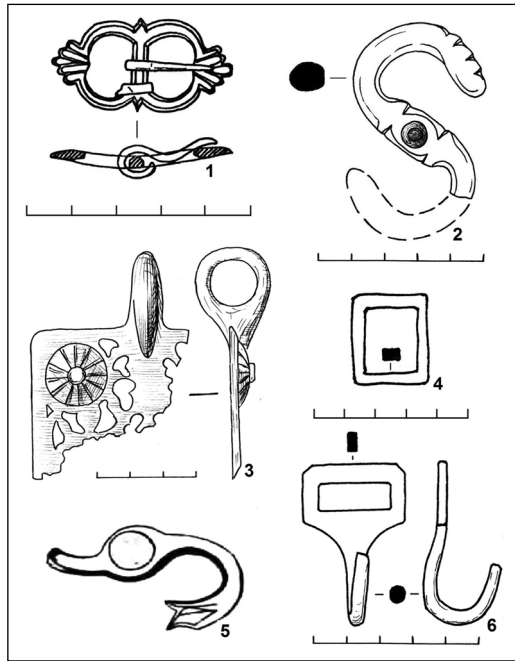

Рис. 1. Деталі поясної гарнітури з території Хотинської фортеці (5 – за Ю. Мисько)

застібок з вертикальним гачком, які складаються з двох половинок із симетричними елементами фіксації на поясі і системи кріплення. Знахідки з Хотинської фортеці відносяться до підтипу III – рамкові застібки з S-подібним вертикальним гачком. Важливо те, що збереглася саме S-подібна застібка. Варто також відзначити, що особливістю цього типу пряжок є неможливість регулювання довжини пояса за допомогою основної пряжки [5; 6, с.180-191]. Це призводить до того, що пояс або фіксований по довжині, або вимагав додаткових елементів регулювання, що характерно для шабельних портупей XVI-XVIII ст. Рамкові застібки з S-подібним вертикальним гачком також використовувалася в синхронних європейських підвісах для шпаг. У XVIII-XIX ст. під час уніфікації військової форми вони стали невід'ємною частиною шабельних портупей легкоозброєних кавалеристів, а в подальшому – портупей для кортиків [5; 6, с.180-191] (рис. 3). Аналогії подібним кріпленням

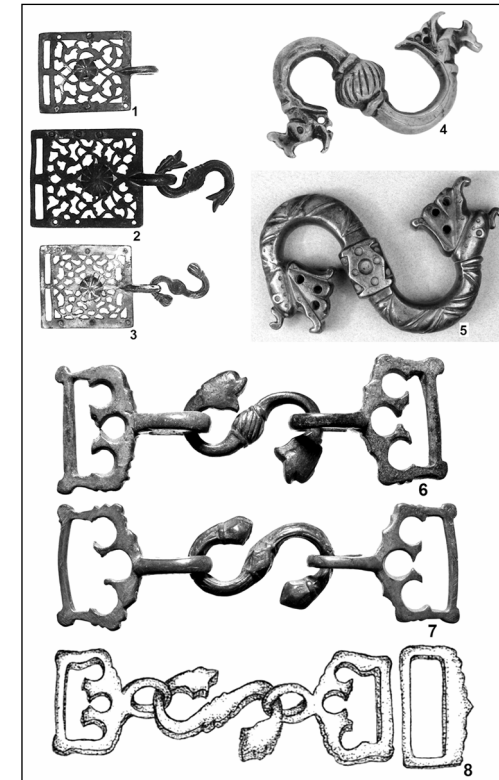

Рис. 2. Драмкові застібки з S-подібним вертикальним гачком з території Центрально-Східної Європи (за В. Прокопенком)

виявлені на території Македонії, Аккерманської фортеці [2, с.256-264] (рис. 2) тощо. Зображені вони також на портретах європейської знаті переважно початку XVII ст. Відомі також S-подібні вертикальні гачки на території Афганістану, Ірану, де датуються XIV-XVI ст. Відмітимо, що раніше під час досліджень Хотинської фортеці було виявлено деталь так званої пряжки-пафти (рис. 1, 3), до якої, як показують аналогії, також міг кріпитися S-подібний вертикальний гачок [1, с.95-105; 2, с.256-264; 3, р. 86-104; 4, с.367-370; 5; 6, с.180-191].

Інша пряжка, виготовлена з бронзи, була виявлена у 2014 р. також біля розкопу неподалік Ковальської вежі. Вона складається з двох час-

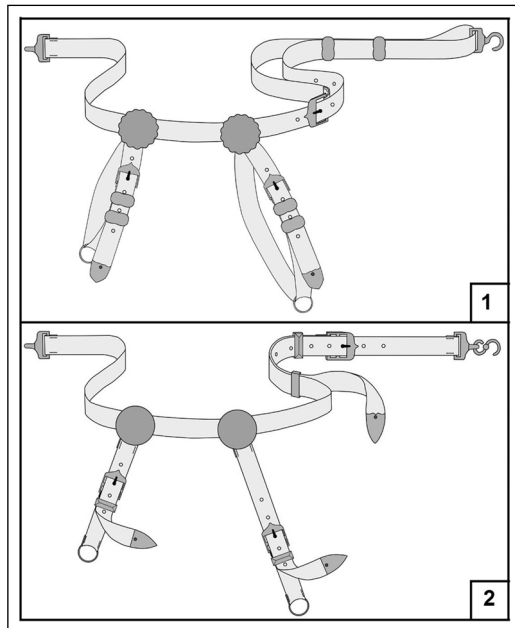

Рис. 3. Реконструкція пояса XVI-XVII ст. (за В. Прокопенком)

тин. Посередині пряжки наявний переділ, з язичком. Довжина виробу – 3,1 см, ширина – 2,6 см. Пряжка виконана в складному стилі. Аналогій даній пряжці поки знайти не вдалося, хоча за схожими матеріалами з Сербії, подібні пряжки можна датувати XVII-XVIII ст. [3, р. 86-104].

У 2015 р. на території Привратного двору Хотинської фортеці було виявлено ще 3 пряжки та рамковий гачок застібку до пояса. Перша пряжка кругла, виготовлена з заліза. На її кінцях наявні потовщення. Довжина виробу – 4 см. Друга пряжка, виготовлена з бронзи, представлена одним пошкодженим фрагментом. Довжина виробу – 4,2 см, висота – 0,6 см. Остання пряжка пошкоджена (зламана на дві частини). Вона бронзова, має прямокутну форму. Язичок відсутній. Розміри її становлять 2 × 2 см.

Останній з виявлених предметів, які відносяться до поясної гарнітури, є рамковий гачок-застібка, який з'єднував кінець поясу з S-подібним вертикальним гачком та ще одним гачком-застібною (рис. 1, 6). Гачок виготовлений із заліза. Його розміри – 5,5 × 3,3 см.

В. Прокопенко вказує, що подібні гачки з'явилися ще в епоху раннього середньовіччя. З X ст. вони поступово зникають, а в XVI-XVII ст. знову з'являються в якості застібок шабельних портупей і сагайдачних поясів. Відомі подібні рамкові застібки на території Угорщини, Туреччини, Росії. Вони датуються XVI-XVII ст. [5; 6, с.180-191].

Таким чином, за період 2013-2015 рр. на території Хотинської фортеці був виявлений достатньо вагомий та важливий матеріал для вивчення повсякденної історії гарнізону Хотинської фортеці у XVI-XVIII ст. Виявлені деталі поясної гарнітури свідчать про чітку соціальну диференціацію тогочасного населення та контингенту та дозволяють говорити про присутність у фортеці осіб знатного роду. Окрім того, виявлений матеріал дозволяє проаналізувати моду тогочасного населення в контексті східних та західних впливів ранньомодерного часу.

Джерела та література:

1. Абызова Е., Рябцева С. Пряжки-пафти из собрания Национального музея археологии и истории Молдовы // *Tyragetia*. – 2007. – Vol. I [XVI]. – Nr. 2 (Istorie. Muzeologie). – S. 95-105.
2. Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я // *Музейні читання*. – К., 2012. – с. 256-264.
3. Манева Е. Од средновековните појасни гарнітури до подоцнежните пафти // *Годишен зборник*. – 1990. – број 65. – Р. 86-104.
4. Мисько Ю., Пивоваров С. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – 2012. – Вип. 21 (Ч. 2.). – с. 367-370.
5. Прокопенко В. Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть II – Восточная Европа). – *Електронний ресурс*. – Режим доступу: http://www.kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html
6. Прокопенко В. Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя – XVI – начало XVI-II вв. // *Історія давньої зброї. Дослідження 2014 р.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – с. 180-191.

САНДУЛЯК Іван
(Чернівці)

ХОТИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

У статті автор розглядає становлення та розвиток музею у Хотині, подає імена його засновників та аматорів-краєзнавців, які доклали чимало зусиль до його відкриття. Окремо висвітлюються музейні експозиції, які функціонували у різні часи та наводяться деякі статистичні дані про відвідування музейного закладу.

Ключові слова: Хотин, музей, музейні експозиції, експонати.

На правому березі річки Дністер, у середній її течії, розкинулось старовинне містечко Хотин. Земля стародавнього міста над Дністром ставала свідком чисельних історичних подій, а сам край багатий на революційні, бойові та трудові традиції, визначні місця, відомі особистості, пам'ятки та культурно-освітні заклади.

Слід сказати, що наміри стосовно створення у Хотині музею були ще на початку ХХ ст. Як відомо, Хотинська земська управа як виконавчий орган повітових зборів діяла протягом 1869-1924 рр. З-поміж різних функцій до компетенції управи належало вирішення проблем народної освіти, що проявилось, зокрема, в ініціативі створення історико-археологічного, етнографічного та сільського господарського земського музею [15, с.35]. Стосовно започаткування робіт по підготовці музейного приміщення і придбання необхідних експонатів була підготовлена доповідь до засідання земських зборів, які мали відбутися 27 вересня 1913 р. Для музейної установи планувалося використати вільні, на той час, приміщення будівлі земства. На її облаштування проектувалося витратити 100 крб., а на 200 крб. передбачалося закупити необхідні експонати [1, арк. 3]. Ймовірно, відкриття музею планувалося провести в рамках відзначення 300 річниці правління династії Романових. Проте через нез'ясовані причини, згідно з даними виписки із журналу засідань земських зборів, доповідь про відкриття музею при земській управі була знята [15, с.36].

На сьогодні, серед багатьох відомих історичних пам'яток Хотинщини туристам та екскурсантам варто відвідати історичний

музей, який розташовувався на колишній вулиці В. Леніна (нині вул. Свято-Покровська, 17). Ідея щодо створення музею у Хотині належить Степанові Олексійовичу Снігуру, яка виникла ще у далекому 1957 р. Зі своїм задумом Степан Олексійович поділився з колегами-одномумцями, які цілком підтримали його і самі долучилися до створення музейного закладу. Ентузіасти відразу приступили до збирання історичних артефактів, оригінальних документів та фотографій, майбутніх музейних пам'яток тощо. Водночас до цієї роботи підключилися й місцеві вчителі, учні, громадські організації та колгоспники. Необхідно констатувати, що чималу практичну і методичну допомогу з підготовки до відкриття музею надавали працівники Чернівецького державного краєзнавчого музею.

Варто також зазначити, що з травня 1962 р. почалась безпосередня підготовка, пов'язана зі створенням музею у Хотині. В книзі наказів по Чернівецькому державному краєзнавчому музею міститься наказ за №63 від 22 травня 1962 р., в якому зафіксовано, що виконуючий обов'язки директора музею Петро Борисович Ржавський цього ж дня відбув у відрядження до м. Хотин для прийняття приміщення, де планувалося розмістити місцевий музей. З цією метою так само відрядили наукового працівника обласного музею – Сергія Івановича Комарницького. Цікаво зауважити, що приміщення, які віддали під музей, раніше належали місцевій церкві [2, с.67].

У іншому наказі Чернівецького музею за № 172, від 29 листопада того ж року, в першому параграфі йшлося про те, що з 30 листопада поточного року на постійну роботу відряджається до м. Хотин науковий працівник краєзнавчого музею С.І. Комарницький, з метою створення у райцентрі музейного закладу. У другому параграфі того ж наказу йшлося про те, що с.Комарницький зобов'язувався на початок грудня 1962 р. надати детальний план роботи відносно організації даного музейного закладу. В цьому плані дій керівник мав поетапно відобразити календарні терміни по збору експонатів, створенню експозицій, підготовці екскурсиводів з числа тамтешніх вчителів й учнів та роботі з місцевим активом [2, с.175]. З часом було підготовлено 30 громадських екскурсиводів по музею та історичних місцях серед яких варто згадати Івана Миколайовича Польового, Володимира Щебатюка, учнів Л. Куликова, Л. Бондар, О. Трофимчук, Л. Мельник та ін. [4, с.4].

В означеному контексті варто згадати імена тих, хто допомагав і брав активну участь у створенні музею. Це – вчителька історії місцевої середньої школи № 1 Ольга Вікторівна Гвоздовська, викладач сільськогосподарського технікуму Валентин Іванович Колодницький, пенсіонери С.Б. Бронштейн та Іван Сергійович Кузик, місцевий письменник С.О. Снігур, завідувача міським дитячим садочком Марія Іванівна Комарницька та учні четвертої і п'ятої міських шкіл [11, с.4].

У Новоселицькій районній газеті «Ленінським шляхом» від 25 квітня 1963 р. розміщена стаття «Музей у Хотині», в якій йдеться про те, що в місті над Дністром, напередодні 93-ї річниці з дня народження В.І. Леніна 21 квітня 1963 р., урочисто відкрили двері історичного народно-революційного музею [12, с.3].

У першій кімнаті новоствореного музею експонувалися речі з найдавніших епох та часів, переважно – археологічного походження, наприклад, бивні, зуби, кістки мамонта. Крім того, в цій експозиції були розміщені: кістяне шило і кременевий ніж-скребок, кам'яна сокира, молоток та інші предмети епохи неоліту. Один зі стендів репрезентував археологічну карту Хотинського району, де позначалися стоянки людей кам'яного віку, поселення мідно-бронзової й ранньозалізної доби [10, с.4].

В іншому розділі експозиції була широко відображена історія Хотинської фортеці, збудованої в 40-х – 50-х рр. XIII ст. Рештки фортечних мурів археологи виявили під час проведення розкопок у 1961-1962 рр. Експедиція була організована Чернівецьким краєзнавчим музеєм. Ретельне вивчення матеріалів розкопок дали можливість київському вченому Г.Н. Логвину зробити відповідні наукові висновки і створити реконструкцію Хотинської фортеці XIII ст. Малюнок цієї реконструкції налічувався серед предметів музейної експозиції [6, с.12].

У другому залі численні експонати знайомили відвідувачів з історією краю протягом XIX-XX ст. Зокрема, експонувалася фотокопія першого номера більшовицької газети «Іскра», а також інші її номери. Як відомо, «Іскра» до початку Першої світової війни транспортували у Росію через Хотин. Серед інших експонатів музею можна було побачити фотографію відомого революціонера М.С. Кодрова, який жив у Хотині в 1903 р. і брав активну участь в роботі місцевого соціал-демократичного гуртка. Крім того, в експозиції налічувались фотознімки перших революційних

агітаторів – В.С. Горбенка, Т.П. Бабія-Самсонова, К.В. Горальчука-Коханого, В.В. Раренка, братів Дудниченків, та матеріали про те, як царська жандармерія розправилася з першими членами хотинської групи РСДРП [10, с.4].

В період Першої російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр., на Хотинщині, як відомо, відбувалися масові виступи селян, про що свідчили автентичні історичні документи, зокрема, протоколи допитів, телеграми та ін. На окремому планшеті в експозиції розміщувалися матеріали, пов'язані з революційною діяльністю інтербригадівця, героя громадянської війни в Іспанії, С.Я. Побережника [6, с.25].

Частина загальної музейної експозиції була присвячена подіям, пов'язаним з визволенням Північної Буковини з-під румунської влади. На окремому стенді експонувалися оригінальні плакати, листівки, фотографії й фотокопія тексту про включення Північної частини Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії, до УРСР. В експозиції репрезентувались також світліни переправи через р. Дністер частин Червоної Армії 28 червня 1940 р., фотокартки політв'язнів, звільнених з хотинської в'язниці, фотодокументи зустрічі червоноармійців з буковинцями, тощо. Остання частина загальномузейної експозиції мала назву – «Знатні люди Хотинщини». Як можна довідатися з тогочасної періодики, у тому ж 1963 р. над новими експозиціями продовжувала працювати група науковців з Чернівецького краєзнавчого музею [13, с.4].

Згідно тогочасних відгуків, відвідувачів музею значною мірою цікавили такі тематичні експозиції, як «Революція 1905-1907 рр. на Хотинщині» й «Період Першої світової війни (1914-1918 рр.)» [6, с.38].

Чимало матеріалів присвячено Хотинському повстанню, яке спалахнуло в ніч на 23 січня 1919 р. Експонати розповідають про підготовку збройного виступу, героїчну боротьбу повстанців, про її вплив на визвольну боротьбу у всій Північній Буковині та Молдавії. Експонувалася фотокопія наказу командира 8-ї румунської дивізії про введення стану облоги в нашому краї, фотографія будинку в якому розміщувався штаб повстанців. На великому стенді розміщувалася карта хотинського краю, на якій позначена територія, охоплена повстанням,

місця дій повстанських загонів. Під нею – фотографії керівників Хотинського повстання [6, с.29].

Окрему експозиційну одиницю складала доленосна історична епоха краю – «Хотинщина в роки Великої Вітчизняної війни». Як відомо, у роки війни в Хотині діяла підпільна комсомольська організація, до складу якої входили: Кузьма Галкін, Олександр Непомнящий, Володимир Манченко, Микола Салтанчук, Дмитро Семенчук та ін.

У двох інших кімнатах розміщувалися матеріали післявоєнного періоду. Експонувалися фото О.А. Хавруняк – знатної ланкової колгоспу «Маяк», двічі нагородженої орденом Леніна за одержання високих врожаїв технічних культур. На інших стендах документи й матеріали відображали історію Зарожанського цукрового заводу, відомої далеко за межами області продукція Хотинської фабрики художніх виробів імені Надії Костянтинівни Крупської. В музеї експонувалися зразки виробів фабрики, фотографії передовиків підприємства, а також карта, на якій були позначені міста, куди надходила продукція хотинських килимарників. Серед інших документів зберігалися і експонувалися перші заяви селян про вступ до колгоспу, документи і фотографії повоєнної відбудови краю [10, с.4].

На середину 1966 р. музей продовжував працювати на громадських засадах. При ньому постійно діяла музейна рада на чолі з місцевим учителем історії В.В. Щebetюком [8, с.3]. За три роки роботи (квітень 1966 р.) Хотинський народний історико-революційний музей користувався великою популярністю серед жителів міста. Його відвідало близько 27 тисяч відвідувачів з різних куточків Радянського Союзу, а також з Румунії, Чехословаччини, Куби, Конго, Сирії, В'єтнаму, Індонезії та ін. Музей на середину 1966 р. нараховував понад 1200 різних експонатів [8, с.3].

У 1968 р. музею присвоїли звання народного. З року в рік музей поповнювався новими експонатами, створювалися нові експозиції. За одинадцять років від дня заснування музейний заклад відвідало близько 180 тисяч осіб.

На початку лютого 1969 р. до 50-річчя Хотинського повстання (1919 р.) в одному із залів музею відкрили нову експозицію. І знову основну роботу виконали наукові працівники Чернівецького краєзнавчого музею та місцеві активісти.

На початку лютого 1979 р. у Хотинському історико-революційному музеї майстри пензля буковинського краю провели виставку своїх робіт, присвятивши свої полотна та скульптури 60-річчю Хотинського повстання та 325-річчю возз'єднання України з Росією. В першому залі – скульптури з дерева Кузьми Галкіна та Й.І. Мардар'єва-Волошенка, автор – А.Г. Скиба. Іншого підпільника Олександра Непомнящого зобразив Г.Е. Лемський. Патріотизмом наскрізь просякнута гіпсова скульптура того ж А. Скиби «Нескорені». Скульптура М. Лисаківського відображає постать жінки на грудях якої сяє Золота Зірка. В цьому образі зображена доярка з с.Клішківці, Герой Соціалістичної Праці Любов Федорівна Гордаш. Викликали чималий інтерес гобелени О.І. Черногуз «Квіти революції», Л.Л. Корольова «Літо» та З.К. Демиденко «Рушничок». Заслужували на увагу плакати В.С. Жили «Рішення XXV з'їзду КПРС виконаємо» та «Справа розпочата Леніним, переможе» [9, с.3].

З 1982 р. музей став відділом Чернівецького обласного краєзнавчого музею. У книзі наказів по Чернівецькому краєзнавчому музею зберігається наказ за № 25-к від 26 лютого поточного року в якому йдеться про те, що молодшого наукового працівника М.М. Тамполара перевели на посаду завідуючого Хотинським відділом Чернівецького краєзнавчого музею з 1 березня 1982 р. з місячним окладом 170 крб. Згідно наказу того ж обласного музею за № 26-к від 27 лютого того ж року Михайла Олексійовича Тележецького призначили на посаду старшого наукового працівника Хотинського музею [3, с.30, 31]. На місце молодшого наукового працівника Хотинської філії, відповідно до наказу за № 146-к від 18 серпня 1982 р. по Чернівецькому музею, призначили М.В. Серафимчука, який мав приступити до виконання своїх обов'язків 19 серпня вищезазначеного року [3, с.148].

У районній газеті «Хотинські вісті» міститься стаття Людмили Іванівни Пастух де вона повідомляє, що на початок 1995 р. основний фонд музею нараховував 1326 експонатів, які розповідали про славетні сторінки історії Хотинщини [14, с.3].

На початок 2016 р. Хотинський відділ Чернівецького обласного краєзнавчого музею очолює молодший науковий співробітник Євген Петрович Мігай [7, с.21].

За роки існування в музеї зібрано тисячі предметів, документів та фотографій, які свідчать про насичену подіями історію Хотинщини.

Сучасна експозиція приваблює хронологічною послідовністю відтворення історії краю з найдавніших часів до сьогодення. В музейному закладі експонуються численні археологічні знахідки, здобуті під час розкопок та будівництва, фрагменти зброї, особисті речі і документи учасників Хотинського повстання 1919 р., учасників Першої світової та Великої Вітчизняної воєн, комсомольців-підпільників. Чільне місце займає розповідь про історію могутньої Хотинської фортеці, яка розташовується на березі річки Дністер. Окремий розділ присвячений новітній історії України та відзначення тисячоліття Хотина. Варто зазначити, що фонди музею на початок XXI ст. налічують близько двох тисяч музейних предметів [5, с.168].

На сьогодні багато місця в музеї відведено періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Численні експонати свідчать про жорстокий окупаційний режим на Буковині, про партизанську та підпільну боротьбу з німецькими загарбниками, нагадують імена комсомольців-підпільників та партизанських розвідників.

Отже, з огляду на реалії сьогодення, можна констатувати, що Хотинський музей став одним з перших закладів такого типу громадсько-мистецьких установ у районі, і саме його діяльність надалі сприяла розвитку музейної справи у регіоні, а також підвищенню культурно-освітнього рівня як місцевого населення, так і багаточисельних відвідувачів з різних куточків України, Радянського Союзу й закордонних туристів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. 42. – Оп. 2. – Спр. 135. Доповідь про відкриття при земській управі історико-археологічного, етнографічного і сільськогосподарського музею – 1913 р. – 3 арк.
2. Книга наказів по Чернівецькому державному краєзнавчому музею за 1962 р. – 191 с.
3. Книга наказів по Чернівецькому державному краєзнавчому музею за 1982 р. – 374 арк.
4. Іваницький с.Завітайте в цей музей. – Радянська Буковина. – 1964. – 14 липня. – с. 4.
5. Буковина: спільна культурна спадщина. Чернівці: Місто, 2009. – 199 с.

6. Тамполар М. М. Хотинський історико-краєзнавчий музей. Путівник. Ужгород: Карпати, 1974. – 53 с.

7. Храм муз у палітрі віків: до 150-річчя Чернівецького обласного краєзнавчого музею. – Чернівці: Букрек, 2013. – 32 с.

8. Букорос О. Народний, історико-революційний. – Радянська Буковина. – 1966. – 27 травня. – с. 3.

9. Гончарук Г. Мистецтво розквітлої долі. – Червона зірка. – 1979. – 27 лютого. – с. 3.

10. Кімакович Е. Кроки в історію. – Червона Зірка. – 1977. – 12 липня. – с.4.

11. Комарницький С. Музей у Хотині. – Ленінським шляхом. – 1963. – 25 квітня. – с. 4.

12. Комарницький С. Історичний, народно-революційний музей в Хотині. – Радянська Буковина. – 1963. – 7 травня. – с.3.

13. Кулиниченко Л. Перегук Віків. – Радянська Буковина. – 1969. – 8 лютого. – с. 4.

14. Пастух Л. До сердець нащадків. – Хотинські вісті. – 1995. – 27 травня. – с. 3.

15. Руснак О., Ільків М. Пам'яткоохоронна справа у діяльності Хотинської земської управи 1913 р. // «Хотинщина у XVIII – на поч. XIX ст.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2015. – с. 35-40.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНЩИНА В ПЕРІОД ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН
XVII СТОЛІТТЯ**

(до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)

Підписано до друку __.12.2016.
Формат 64x84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. _____ Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. №5461. Наклад _____ прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477